

VOLHYNIAN BIBLIOGRAPHIC CENTER

OSTROHIAN AND DERMANIAN PRINTINGSHOPS

Compiled and edited

By

Maksym Boiko

Bloomington, Indiana

1980

VOLHYNIAN BIBLIOGRAPHIC CENTER
Bloomington, Indiana

ОСТРОЗЬКА ТА ДЕРМАНСЬКА ДРУКАРНІ

OSTROHIAN AND DERMANIAN PRINTINGSHOPS

Compiled and edited

By

Максум Бойко

Товариство "Волинь" в Торонто

Блумінгтон, Індіана

1980

ОСЕРЕДОК БІБЛІОГРАФІЇ ВОЛИНІ

Прапр

ч. 16

Достойний пам'яті

Великого Сина Волинської Землі

Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького

„НАДРОБОК ЯСНООСВІЦОНОМУ КОНСТАНТИНУ
КОНСТАНТИНОВИЧУ КНЯЗЮ ОСТРОЖСКОМУ.

ЯСНООСВІЦОНОЕ КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНО-
ВІЧ В СВ. ХРЕЩЕНИИ НАРЕЧЕНИЙ ВАСИЛИЕМ
КНЯЖА ОСТРОЖСКИЙ

В ЖИТИИ И ПО ОДХОДИ ЗО СВИТА СЕГО
РАДИ ЕГО СВЯТОБЛИВОСТИ ЗАНЕЖЕ ГОДНО ЕСТЬ
ИМЕНОВАТИ МУЖ БОЖІЙ

ОТ ГОСУДАРЕЙ КОРОЛЕЙ ВОЕВОДА КІЕВСКИЙ
МАРШАЛОК ЗЕМЛІ ВОЛИНСКОЕ СТАРОСТА

ВЛАДИМЕРСКИЙ ИМЕНОВАН
В БЛАГОЧЕСТИИ ЖЕ СВ. КАФОЛИЧЕСКИЯ СОБОРНЯ
АПОСТОЛСКИЯ ЦЕРКВІ ЯКО СТОЛП НЕПОКОЛЕБЕН
ОТ ВСІХ СВІДЕТЕЛЬСТВОВАН
СЛАВНАГО РОДУ РУСКОГО ГРЕЧЕСКОГО ЗАКОНУ
ВІРУ В НЕЙ ЖЕ И РОДИЛСЯ СОБЛЮДЕ

ДО КОНЦА

НАДЕЖДУ ИМЯ В ДЕНЬ ЗАПЛАТИ
ОТ ГОСПОДА ВИШНЯГО СПОДОБИТИСЯ НЕТЛІННОГО
ВІНЦА

РЕВНУЯ БО ПОРЕВНОВА ВЕЛИКОМУ КОНСТАНТИНУ
ЦАРЮ ОН ЖЕ ВСІХ ОБЩЕ ХОДАТАИ БІСТЬ

ХРЕЩЕНИЯ

СИЦЕ И СЕИ КОНСТАНТИ БОЖЕСТВЕННИМИ
ПИСМЕНАМИ СЛОВЕНСКИМИ

И КНИГАМИ ПОДВИГ И СКАРБИ СВОИМИ РОДУ
РУСКОМУ ЗИЧИЛ ПРОСВІЩЕННЯ

В ОСТРОЗІ БОГОСЛАСЕМОМ ГРАДІ ОТЧИЗНИ СВОЕИ
ПРЕСТАВИСЯ УСПЕ О ГОСПОДИ В ЦЕРКВІ ВЕЛИКОЇ
ЗАМКОВОЇ И ПОЛОЖЕН

ДО ЗГОТОВАНИХ ОБІТЕЛЕЙ ВІРНИМ БОЖИИМ ОТИДЕ
М'ІНУЛОРО ВІКА СЕГО ЕСТЬ

СВОБОЖДЕН

РОДИСЯ В ГРАДІ СВОЕМ ТУРОВИ ЛІТА БОЖІЯ
НАРОЖЕНИЯ 1527 ПРЕСТАВИСЯ ЛІТА БОЖІЯ
НАРОЖЕНИЯ 1608 ИМЯ ЖИТИЯ СВОЕГО ЛІТ 81”.

(Л.Ключевський, Потріб., 1961, с. 107-108)

VOLHYNIAN BIBLIOGRAPHIC CENTER

Publications

no. 16

В ЧОТИРИСОЛІТНІЙ КНИЖНОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНІ

Сотні років тому, як і тепер, освітній та культурний рух на Волині розвивався в умовинах під чужою владою, що загально не сприяла йому та шкодила. В складі Великого Князівства Литовського українські та білоруські землі, на ті часу, культурно були досить розвиненими. Литовська займанчина з принципом "Ми старого не дужемо, а нового не заводимо" сприяла тому, що тодішня мова автохтонного народу стала урядовою. За тодішніх умовин культурне життя могло розвиватися на базі богословських наук, тому центрами книжної культури стали монастири на Волині, як у Гощі, Жидичині, Пересопниці, Дермані та в інших містах. В них зберігалися рукописи, книги та музеїні речі.

На початку 70-х років XVI ст. культурним осередком на Волині став Остріг зо своєю Греко-Слов'янсько-Латинською Колегією, в якій викладали сім вільних наук: Граматику, реторику, логіку, аритметику, геометрію, астрономію і музику. Цей учбовий заклад у нашій історії називають Острозька Академія, а згуртованих при ній учителів українців і чужинців - Гурток вчених, або на сьогоднішу мову Академія наук. Тут же з 1578 р. почала працювати перша друкарня на Волині, що в 1580-81 рр. видала Острозьку Біблію, яка до сьогодні репрезентує українську книгу в усім світі. Видана Греко-Слов'янська Читанка в 1578 р. є віхою, від якої починається чотиристолітній цвілей друкарства Волині.

Академія в Острозі, друкарня та гурток вчених працювали лише коло сорока років, але це культурне та історичне зрушення значно підвищило самосвідомість народу та вплинуло на розвиток культури, мови, літератури та проломило ізоляцію між іншими народами. Народ будучи культурно рівним іншим - почав боротьбу за свої права, за свою незалежність, що протягом історії набирала різних форм, іноді навіть коротких бунтів. Шлях цієї боротьби вів від княжої доби до бухтивої козацької, врешті до новітніх часів.

Відзначаючи цим скромним виданням появу першої книги на Волині, слід сказати що вона як і людина - має свій день народження, вона існує в природі, творить добро, вчить, бореться, будує, голосить правди та врешті старіється, а часто навіть зовсім вмирає. Кожна книга має своє призначення і свою долю. Але є книги, що живуть віками, вони передають другу молодість та постійно відновлюються. До таких видань належить Королева Української Книги - Острозька Біблія. А в перших виданнях Острозької і Дерманської друкарень наша історія повна боротьби за віру батьків, за національну самобутність.

Цей збірник різних компіляцій передносить нас думкою і серцем на віддалу чотириста років до доби національного і релігійного напруження, що дуже подібне до сьогоднішнього на рідких землях, знову під тяжким чужим поліційним надволодінням. І тепер на рідких землях українське Слово бореться за своє існування, а жити воно буде так довго, як живе на рідкій землі автохтон, а ним і його книга. Ця книга постійно відновлюється й почерез ущікотення людського духа творить такі варгості, які неспроможна жодна влада знищити.

Г.Н.Логвин, "З глибин", на стор.188 пише: "Невблаганий час руйнує все матеріальне. Тієї полотно, ірма єсть залізо, але одухотворені мисливими ідеями форми відтворюються з покоління в покоління і, при наявності живої традиції, протестують невблаганому часові"...

Автор

З м і с т

П е р е д м о в а	3
В чотиристаletті книжної культури Волині	5
I. ОСТРОЗЬКА ДРУКАРНЯ, 1578-1612	
Остріг в минулому	6
Великий Князь К. К. Острозький.....	15
а) Бібліографія книг	22
Першодрукарські справи в Україні	26
Книжний Остріг та Колегія вчених в нім	33
Видання Острозької друкарні	41
Принципи друкарні	110
Тяжкий шлях стародруків через віки	112
Вклад Острога в книжну культуру	118
Збиральни доказове від усюди	121
II. ДЕРМАНСЬКА ДРУКАРНЯ, 1602-1605	
Вступні зауваги	123
Дерманський монастир – осередок культурної праці	124
Друкарські справи Дерманського монастиря	130
Показчик найважливішого	139
400 years printing in Volhynia (summary)	146
Бібліографія	148
Думки на закінчення	152

ПЕРІОДРУКАРНІ ВОЛИНІ

Після моєї праці "Історично-бібліографічний опис друкарства Волині, 1578-1830" (Блумінгтон, Індіана, 1972), в якій описувалася продукція друкованого за вищезгаданий період, прийшла черга зібрати матеріали про окремі друкарні, що діяли в давнину на Волині. Як сказано в заголовкові, в цій праці буде мова про Острозьку та Дерманську друкарні.

Ми відкриваємо друкарство в Острозі "Читанкою", 1578 р., яку знайдено в Публічній бібліотеці, Гота, Сх. Німеччина, 1961 р. Але в журналі "Наука і Суспільство" (Київ, 1977, ч. I, стор. 54-55) знайдено документи, в яких, між іншим говориться, що Князь Костянтин Іванович Острозький в "літо від народження Христа, 1531" подарував Києво-Печерській Лаврі "літери і всі знаряддя, що раніше належали до Острозької друкарні". Таку замітку знайдено в описі "О типографії, или печатном домі Киево-Печерской Лаври", 1787. Знайдений документ нас впевнив, що ми шайно починаємо досліджувати наше друкарство тащо віки перед нами сковали багато невідомого.

Про Острозьку та Дерманську друкарні писалося вже багато, більшістю автори переповідали вже відоме. Останнім часом з'явилось кілька праць на різних землях, одну із них Д. Я. Ісаєвича, — компіляціями переносимо до цього зібрання. Також вибираємо всі замітки з новими даними, щоб разом скласти приблизну уяву про працю наших попередників та їх друкарні.

В розділі "Видання Острозької друкарні" ми називаємо все, що віднотоване бібліографами в статтях, каталогах, бібліографіях тощо. Легкі заголовки будуть собі суперечними, бо одні наявне видання описували по написах на лицевій сторінці, а інші брали дані з окремих розділів. Але навіть такий підхід вілюєвати все записане збудить інтерес глибше застосовитися над деякими назвами та можливо в майбутнім дійти до дійсної правди.

Ми одночасово помічаємо на різних землях негативне явище, що дослідники Острозької друкарні не досліджують її в цілому, а лише Федорівський період, з наголосом на культури "старшого брата". Хоча згаданий друкар підписував себе як "москвитін", то однак віл прибути в Зіхідну Україну змінив своє прізвіще з Федоров на Федорович (див. підпис до передмови, Читанки, 1578). Він втік з Москви, тут він дістав азиль та вступ до київських дворів і без страху свободно розвивати вроджені та набуті здібності.

До другої групи друкарень слід зарахувати Почаївську друкарню та мандрівні друкарні. Але сама Почаївська Лавра тепер під поліційним ключем комуністичного безбожництва, дослідники бояться досліджувати її, бо кожна тема в'яється зо Святощами цього бастіону церковної культури. Натомість про мандрівні друкарні дуже мало матеріалів, можливо вони розгораші по різних умовах, записах, інвентарях і дотепер ще не вилучені.

Перебуваючи на чужині, а дотого далеко від друкарських центрів, а навіть заінтересованих осіб подібними справами, — доводиться спрощувати дослідну діяльність. Але ми потішаємо себе тим, що навіть у такій формі заповняється цю велику нестачу потребних довідників по українській давній друкарській культурі.

I. О С Т Р О З Й К А Д Р У К А Р Н Я, 1578-1612

ОСТРІГ В МИЛУДЖУ

Описуючи остро́зьку друкарню та її видання не можна оминути бодай короткою згадкою про минуле міста Острога культурного осередка Волині та місця перебування князів Остро́зьких. Ми знову дозволимо зробити вибірку з монографії "Остріг" д-ра Петра Шумовського (Маргет, Англія, 1964), написана з повним знанням доби та тодішніх умовий.

На вступі згаданий автор робить замітку про зросійщену назву "Острог", додаючи аналогічно до вимови "Ровно", "Кременець", замість: Рівне, Кременець тощо. Ось замітка вищезгаданого автора:

Остріг (старо-українське Острог) значить укріплене місце-твірдина, здебільшого обведене валом і частоколом, з загостреними вгорі паліями. Такі укріплення здibaємо по всій Європі в 12 - 13 століттях, особливо в норманських країнах та в Англії, після захоплення її норманами. В 14-15 ст. ст. як і в нашому Острозі, на місце дерев'яних укріплень, з'являються камінні і муровані. Особливо добре збереглися такі твердині в Англії. Головний будинок серед укріплень тут носив назву "The Keep", слово трудне для перекладу. В данім випадку значить „держава”, або „скарбниця”, або й „в'язниця”. Будинок той, здебільшого, складався з трьох поверхів: верхнього, в якім мешкав володар краю з родиною, середнього, де перебувала і мешкала залога, та нижнього, у підземеллях, де тримали в'язнів. Такі „кіпи” ми подибуємо в Довері, Рочестері, Віндзорі, та по інших історичних містах Англії. Дуже правдоподібно, що головна „палата” на замку в Острозі мала призначення власне такого „кіпу”. В кожнім разі, древню назву „Остріг” не треба змішувати зі зглядно новітньою московською назвою „острог”, що є специфічно московське окреслення виключно в'язниці, і то, здебільшого, каторжної в'язниці на Сибіру, де до останніх часів (а може й нині), замість мурів, будовано гостроверхі частоколи. Тут подібність лише зовнішня нашої будови, або радше способу будови з 11-го століття і московських будов з 19 і 20-го ст., але зміст і призначення будови та значіння слова — цілком інші.

Інший автор с-під "советської" дійсності в журналі "Наука і суспільство" (Київ, 1975, ч. 6, ст. 19-20) подав свої міркування, а саме:

Острог чи Остріг?

Старовинне місто над Горинню було відоме ще віком століть тому. Пізніше усталася воно тим, що саме в Острозі була заснований перший освітній заклад на Україні, діяла одна з перших друкарень. Як і коли виникла назва Острога?

У часи Київської Русі зводились численні оборонні дерев'яні укріплення — остроги. Були настіль рухомі сістрошки, що використовувались військами під час штурму ворожих фортець.

Як і постійні укріплення — фортеці, — «остроги» в мірні часи перетворювались у в'язниці, інші перестали в міста. Так само виник і Острог. Але звідки походить сама назва?

Однією з найдавніших огорож вважається чистокіл з загострених кілків, що нагадували роги. Така огорожа навколо табору вояків і становила укріплення, що мало відому нам назву острог. Це просте слово пройшло відповідну стадію розвитку і в свій час утворилося з двох коренів, які в давньоруський мові мали вигляд **остръ** — коротка форма прикметника «гострий» та **ръгъ** «рігъ».

Отже другою частиною назви **остріг** є корінь «рігъ», який зустрічається в географічних назвах [наприклад, Кривий Ріг]. Тому й назву міста слід було б писати як вимовляти **Остріг**.

Володимир ПРИСЯЖНЮК.

П.Шумовський продовжує у вищезгаданій праці опис Острога в Україні взагалі:

Остріг у 16 ст. стає осередком могутнього національно-освітнього руху, якого наслідки даються в повні відчути допіро в слідуючому століттю, в розвою козаччини і постянню незалежної Української Гетьманської Держави. Це з Острога тієї доби виходять Г Наливайко Г перший великий гетьман України — Сагайдачний. Таким чином, Остріг є неначе тим єдиним звеном, яке історично лучило давню Київську Русь з новітньою Україною.

Мапа Волині з кінця 18-го ст. після М. Грушевського.

Остріг стоїть на лівому, північному й вищому березі ріки Вілії, при її впаді у Горинь. Первісний дерев'яний замок Острожських був збудований в 13 ст., але та будова не збереглася. На її місці кн. Василь у 15 ст. збудував мурований замок. Він збудований на невеликій горі, правдо-подібно частинно насипаній, бо занадто правильної, майже круглої форми, у віддалі яких пів кілометра від берега Вілії, на півні, та у такій же віддалі від ріки Горині, на сході. На південнім заході й на північно-західній стороні замкова гора відділена від решти міста глибоким ровом (колись річка Грабарка), а на півночі круто спадає до площини т. зв. „старого міста”.

Сама замкова палата, відреставрована частинно в 1870 р. і в 1910-13 рр. архітектором В. Леоновичем, стоїть у південно-східнім куті замкової гори. Квадратовий будинок палати височиться яких три поверхи понад площею гори і з зовнішнього південного боку грубезними стінами й нерегулярними шкарпами сягає самих підстав замкової гори. З північної сторони, з подвір'я, широка брама-порталь провадить до монументального, але порожнього будинку палати, без підлог і без стель, лише з грубезними сколоками вздовж і впоперек, що вказують на численні „поверхи” і підземелля. Дерев'яні колони партеру — різьблені. Осібні камінні скоди, ззовні будинку, провадять до 3-го, найвищого й цілковито відреставрованого поверху, що складається з одної великої залі й кількох малих кімнат. Великі двері провадять із залі на пів-круглу терасу, чи балькон, звідки відкривається чудовий вид на Плужанські ліси, що починаються відразу за Горинню і Вілією. У цім відреставрованім поверсі містився ще 1939 р. музей. Нині музей є значно розбудований і має 7 відділів.

У південно-західнім куті замкової гори збереглася кругла, романської будови, т. зв. „нова” вежа: п'ятнадцять метрів у діаметрі, двадцять метрів заввишки, з мурами щонайменше один метр грубими, з кількома бійницями та з неправильної форми (облупаним) парапетом зверху, і з гарними гзимсами, що оперізують вежу навколо, яких два метри від верху; назагал, стіни чудово збереглися. Вежа порожня в середині, долівка поросла травою. Як пише Логвин: „В плані вежа має форму неповного кола, з якого відтято невелику частину (від двора замку). Вежа мурмана з великих каменів-валняку й лісковику, в якому є незначна домішка паленої жовтої цегли. Вежа робить надзвичайно сильне враження ззовні”. (Г. Н. Логвин, „Замок в Острозі” — Київ 1959 р.). Властиво, зовнішнім виглядом вона цілком нагадує вежу з могили Цецилія Метеллі при Via Appia в Римі. (див. ст. 20, 21).

У західнім куті замкової гори стоїть двоповерхова дзвіниця, що є рівночасно замковою брамою; дерев'яний місток через рів провадить від дзвіниці до міста. Сама дзвіниця, мабуть, пізніша надбудова над в'їздовою брамою.

У північній стороні замкової гори стоїть чудова струйка, п'ятибанна Богоявленська церква, теж відреставрована 1891 р. (вона була збудована в 15 ст., але зруйнована 1648 р.). „Церква поставлена в системі оборонних мурів так, що її північна сторона з бійницями була водночас продовженням мурів замку. Крім того, в північній стороні, товщина мурів якої сягала трьох метрів, був влаштований обхід з бійницями” (Г. Н. Логвин, „Замок в Острозі”). У церкві, по лівім боці, надгробник кн. Константина Івановича Острожського (копія з надгробника Київо-Печерської Лаври), з надписом у старо-українській мові. У віттарі ще 1939 р. зберігався срібний семисвічник роботи гданського майстра з 1575 р., надбання кн. Константина Константиновича (другий, подібний семисвічник, зберігався в Дубенськім Спаськім монастирі, який був фундацією кн. Константина Ів. Острожського).

Саме місто Остріг розкинулось на горбках. На південь від замку тягнеться дільниця Бельмаж, понад річкою Вілією. Назва Бельмаж, без сумніву, італійська й, мабуть, походить з часів, коли на замку панувала Beata Костелецька, жінка кн. Іллі Острожського, нешлюбна донька короля Зигмунта Старого й вихованка королеви Бони Сфорца. Дуже правдоподібно, що Bell'imagio й походить від самої Бони, котра бувала в Острозі. Бельмаж виходить на південну дорогу, що веде до Межиріча, Ляховця, Ямполя й Шумська.

На захід від замку знаходиться т. зв. Красна Гора, де збереглася чотирокутна вежа 15-20 метрів висока. (Див. ст. 117). Далі на захід домі розкинені по горбах, що носять назву „Кидри”, мабуть від кедрів, які, можливо, колись росли там. Ще далі на захід, „Кидри” переходят у „Карпати”, а далі місто кінчачеться касарнями. „Дубенська” вулиця (ция назва давня, нинішньої назви не знаю), що перетинає ціле місто зі сходу на захід, виходить тут на широкий „Миколаївський” шлях з великими „висадами” і старезними тополями по боках. Шлях той провадить до Дермані й Дубна.

На північ від замкової гори, вздовж Горині, тягнеться Татарська вулиця, де мешкали татари, оселені там кн. Константином Ів. у 16 ст. Ціла та дільниця носить назву Зарванець. Там, при самім в'їзді до міста, стоїть добре збережена в'їзда брама ренесансового стилю. На схід від Татарської вулиці, в долині, ринок і т. зв. „Старе місто”, головно жидівська дільниця з гарним ренесансовим будинком синагоги й ратушем, фундації кн. Константина Конст. Ще в 1916 р., в стіні синагоги мені показували вмуровану гарматню кулю, яку називали „наливайківською”, хоч Наливайко, в дійсності, ніколи не бомбардував Острога, але куля могла бути козацькою, з 1648 р.

За р. Вілєю є невеличке „Нове Місто”, (ст. 119) власне кільканадцять міщанських садіб, звідки одна дорога провадить на північний схід до села Вільбонка і стації Кривина, дванадцять км. віддаленої від Острога. Згідно з „царськими” плянами це й була залізнична стація м. Острога. Друга дорога, піскова, провадила з Нового Міста на південний схід, поринала відразу за містом у старезні соснові ліси й ними вела до Плужна й Заслава.

У 17 ст. Остріг мав сім передмість: Татарське (чи Зарванець), Мокра Воля, Суха Воля, Габина Воля, Шатерники, Заслав'я й Бельмаж. Було понад двадцять більших вулиць.

Правдолопідібно, в давні часи згадані вежі на Зарванцю, Красній Горі і замок лучили оборонні мури, згл. вали, що оточували властиве середмістя (є згадка про церкву св. Миколая, що була на Бельмажі, „на паркані”, отже мусяв бути якийсь „паркан” і, щонайменше, вали навколо міста).

Ані за царських часів, ані за польських, не було зроблено жадних розшуків за ними. За радянських часів важні досліди зроблені згаданим уже Логвиним (див. його „проект реконструкції”, ст. 25).

За царських часів Остріг був затишним повітовим містом, у якім центром життя були даві, либонь найстаріші, на Волині середні школи: хлоп’яча гімназія, від 1865 р. на Красній Горі та жіночий інститут, від того самого року, що його звали „Кирило-Мефодієвське Братство” (див. ст. 113), що містилось в давніх руїнах езуїтської „колегії”, серед розлогих садів при Дубенській вулиці, де ме-жували „Кидри” з „Карпатами”.

За польських часів місто втратило своє повітове значіння; повіт перенесено до Здолбунова, а Остріг опинився при самій радянській границі; „академічний” характер міста зник, а саме місто славилось лише тим, що в ньому стояв полк „волинських” уланів.

В околицях Острога розкидані села: Дуліби, Радогоща, Гоща, Розваж, Кургани, Могиліяни, все назви древні, слов’янські, що самі свідчать про історію цих околиц Волині.

Ще в половині минулого століття, на північ від Острога, був великий ліс — Кураш, а в ньому кілька городищ. Там, коло села Хом’якова, в 1813 р., були викопані срібні, ковані посудини до пиття, чи поливання. Мали форму звірів голів і, як припускає Кардашевич, служили до релігійних поганських відправ. Вони знаходилися до кінця минулого століття у власника місцевого маєтку Зволенського. Я. Пастернак, у своїй „Археології України”, стр. 534, докладно описує той скарб: „Він складається з двох мисок на ніжці, двох майже ідентичних ритонів у вигляді голів антилопи та значної кількості перетопленого вже срібла. Обидва ритони є, за Антоновичем,

виробом грецьких причорноморських золотарів, а за Бєньовським, вони вийшли в 5 ст. із центрально-перських (сасанідських) майстерень. Другий дослідник знайшов єдині аналогії з Хом'яковськими ритонами я егейській культурі і висловив заключний здогад, що мікенське мистецтво впливало на сасанідське, однаке не безпосередньо, а через греко-скітське золотарське мистецтво, яке процвітало на берегах Чорного Моря й було згодом перешелене вглиб кавказької і закаспійської Скитії, де власне була колиска Сасанідів.

Срібний скарб з Хом'якова, перший вістун торгівлі Волині і взагалі західно-українських земель з близьким Сходом. На жаль, його частини розпорощені по приватних і державних збирках у Києві, Ленінграді, Krakovі, Нью-Йорку".

Можна припускати, хоч би судячи з назви села Дуліби, що околиці Острога були заселені Дулібами. Але про Дулібів існує багато версій. Наш літописець Нестор уміщує їх трохи далі на захід, „там де Волиняне чи Бужане”. Справу комплікує факт, що були, правдоподібно, два різні племена Дулібів: одне на Волині, друге на півдні Чехії. Про котрих саме Дулібів пише літописець, коли згадує про знищання Угрів над ними, невідомо. А можливо, що початково було лише одне плем'я Дулібів на Волині й частина його була примусово переселена на захід у Чехію, Уграми. В кожнім разі М. Грушевський вважає східною межею розселення Дулібів ріку Случ, отже, Остріг знаходився на їх території.

У Геродота є згадка, що північна Волинь була заселена Неврами (5 ст. до Хр.), які, як більшість істориків думає, були кельтами. Про побут кельтів на Волині свідчать деякі кельтські назви місцевостей: Белз, Вілія, Дубно, Стир, Стубло. Зрештою, на Ковельщині є село Невір, а біля р. Прип'яті — озеро Невір (м. і., ідентична назва Nevers існує в середушті Франції — це чудове середньовічне місто).

В околицях Острога, понад Горинню, як і в інших частинах Волині, розкидані численні городища, що зберігають теж не одну таємницю давнини нашого краю.

Я. Пастернак уважає городища „найбільш прикметними пам'ятками часів Київської Русі”, вони, після нього, „є залишки колишніх укріплень-поселень”.

У 1952 р. польський історик, Я. Гофман (спираючись на факти, що деякі з тих городищ побудовані на західних берегах річок, уважає, що вони, правдоподібно, будовані були... поляками! Гідну відповідь тому, до речі, поважному знатцю історії Волині, дає той же Ю. П. у „Літописі Волині” ч. 3, та в „Поправках” до ч. ч. 1 і 2 того ж „Літопису”. Твердження Я. Гофмана безлідставні. Хоч я не археолог, сам знаю кілька городищ на Волині, наприклад біля Мирогоші та Глинська, що збудовані „фронтом” на північний захід.

Першу історичну згадку про Остріг знаходимо в нашому найстаршому літописі Нестора під р. 1100).

З огляду на важливість цієї дати, такої цікавої у нашій історії, дозволю собі повторити цілу, зв'язану з цим, повість, як її переказує літописець):

„В літо 6608 (1100 р.) створиша братия мир межи со-бою — Святополк и Володимер, Давыд и Олег — в Ути-чех, місяца иуна во 30; ту же прииде к ним и Давыд Иго-ревич и рече к ним: „на что мя есте призвали, — се аз, кому до меня обида?”

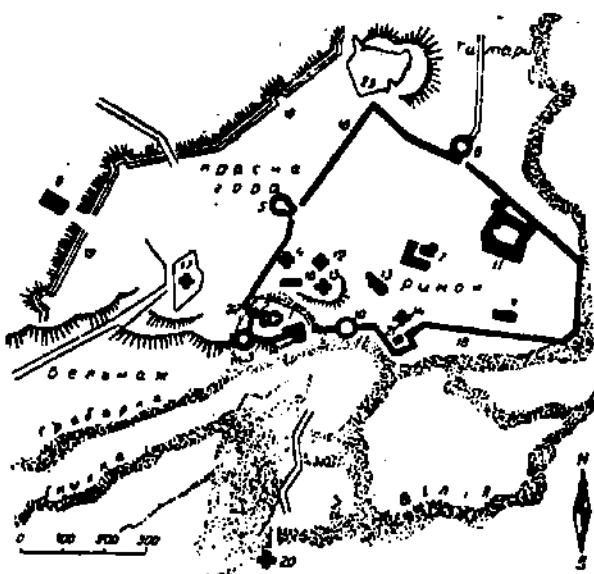
„И рече ему Володимер: ты присыпал еси к нам жало-ватися про свою обиду. И се всі есьми на едином місті то пошто не жалуешся на кого ти будет жалоба. И не отві-ща Давыд ничто же. И вставше вся братия, — и поїдоша на кони — и стала коїждо их со своею дружиною. Свято-полк со своими, а Володимер такожде, — а Давыд и Олег со своими. Всі разно. Давыд же, сідяще на місті иді же всі прежде сиділи — зане не припустяху его к себі — но особъ думаху о нем. И совіщавше послали к нему мужи свои. Святополк - Путяту, Володимер - Оргеста и Ратибора, Да-выд и Олег - Торчина. Посланий же пришедшe и ръкоша Давыдови: „послаша к тебі братия твоя ръкуще: не хочем ти дати стола Володимерского, — зане сотворил еси зло, — якого же не бывало в Руси. Мы же тебі зла не творим ни-коегоже не имам тебі, но се ти даем: шед, — сиди в Боже-ці — во Острови (Острозі, П. Ш.), — а Дубен и Чарторыск даєт ти Святополк, — а Володимер ти даєт 200 гривен...”

„И Давыд сяді в Божеці. И по сим вдаст ему Свято-полк Дорогобуж, — в нем же и умре”.

Ця перша згадка про Остріг є фіналом жахливої тра-гедії, що скочилась 1097 р. Давид, якого тут інші князі су-дять, „не припустяху” до себе і „особъ”, це той, сумної па-м'яти Давид Ігоревич, син князя Володимирського, що в другій половині 11 ст., літ зо двадцять провадив запеклу боротьбу за Волинь, а, властиво, місто Володимир, з одно-го боку, з князями Київськими, а, з другого, з Ростислави-чами Галицькими. Ці війни закінчились з'їздом князів у Любичі, в кінці літа 1097 р., з'їздом — „на устроение” міра. Мир і згода ніби були осягнені, але, як пише літописець: „диявол бяше печален о любви сей”. Вже 5-го листопада того ж 1097 р. Давид Ігоревич у нападі підозри вхопив кн. Василька Ростиславича в Києві й осліпив його.

Подія ця стрясла цілою Руссю й зруйнувала Любич-ську згоду.

З'їзд князів в „Утичах”, або у „Вятичах” (де це було, невідомо), це, власне, остаточний і, треба сказати, досить лагідний суд над злочинним князем.

План м. Острога 17 ст. після Г. Н. Логвиніна.

Пам'ятники, які збереглися:

1. Замок князів Острожських XIV—XVI століть.
2. Церква Богоявленська XV століття.
3. Вежа Замкова.
4. Костьол XIX століття, збудований на тому місці, де була Пречистенська церква у XV столітті.
5. Вежа Луцька (XVI століття).
6. Вежа Татарська.
7. Костьол і кляштор капуцинів; тепер будівлі середньої школи-інтернату.
8. Синагога XVI століття, зруйнована.

Пам'ятники, які тепер не існують:

9. Ратуша.
10. Дерев'яна Вежа.
11. Єзуїтський колегіум.
12. Церква св. Миколая.
13. Шпиталь.
14. Церква Борисо-Глібська.
15. Успенський собор.
16. Академія і друкарня XVI століття.
17. Церква П'ятницька XVI століття.
18. Мури, які оточували фортецю XVI століття.
19. Фортечний вал XVII століття.
20. Церква Воскресенська.
21. Колегіум Нобіліум (1640 рік). Костьол кармелітів.
22. Нижній замок князів Острожських.

Можна лише припустити, що дальша доля Острога буде так змінна, як і доля цілої Волині, а особливо Погориння. Ціле майже 12-те століття провадилась боротьба за опанування усієї Русі межи двома коаліціями: з одного боку, князі Суздальські (Юрій Довгорукий та Андрій Боголюбський) та князі Галицькі, Ростиславичі, з другого боку, Ізяслав та, пізніше, Мстислав Київський, та Мстиславичі Волинські. Волинь, звичайно, тримала сторону Києва й в тих перехресних змаганнях мала ключеве значення. Недарма Андрій Боголюбський, який хвилево зайняв частину Волині, зробив своєю столицею Пересопницю).

Остаточно, концепція Київсько-Волинська перемогла й стабілізація відносин наступила з приходом до влади кн. Романа Мстиславича, який об'єднав усю Русь, за вий-

нятком Суздальщини. Усталений кн. Романом порядок був ще більше утривалений королем Данилом, як королівство Волинсько-Галицьке, яке проіснувало до половини 14-го століття.

Дивно, що за весь цей час не маємо жодної згадки про Остріг. Немає Острога у списку городів, зруйнованих Батиєм у часі першої татарської навали 1240 р. Немає теж у числі укріплених городів, що їх Бурундай в 1254 р. зажадав від короля Данила знищити. Не значить це, однак, що Остріг взагалі не існував. Можливо, що місто було знищено татарами в 1240 р. й ще не було відбудоване за короля Данила.

Перші згадки про Остріг з'являються знову щойно в 14-ім столітті, що, як і попереднє, було часом величезних політичних змін на Русі.

400 РОКІВ ДРУКАРСТВА ВОЛИНІ

(1578-1978)

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВИЧ ОСТРОВЪКІЙ

Константин (Василь) Константинович Острозький народився 1526 р.; його батько Константин Іванович був гетьманом великого князівства Литовського. Навчався в м. Турові, розвому маєтку матері, під керівництвом найдосвідченіших учителів. Виступив на арену громадської діяльності як борець проти католицизму, езуїтів, уніатів; відкрив у Острозі друкарню і школу; брав діяльну участь у роботі православного Брестського собору 1596 р. Помер 13 лютого 1608 р., похований в м. Острозі у Замковій церкві. Автор посланій і листів.

(УП, т.1, ст. 436)

Цей Великий Князь Волинської землі уніврал у себе аристократичне – бути гнучким в певних маловажливих справах та одночасно дулібське – бути твердим у загальнонародніх справах. Малчи сусіда – Московщину та Польщу, вибір дипломатичних заходів тоді був трудним.

З монографії "Остріг", д-ра Петра Шумовського робимо вибірку до цієї статті, головно зо сторінок 72-79, 82-83, 92-93, 98-101 і 104-109. Згадана передше монографія одна з перших написана автохтоном Волині широ і правдиво.

Князівський рід Острожських, що „од монархов руських походять”, був спадкоємцем і носієм старо-русських князівських традицій і стояв на сторожі наших національних інтересів протягом цілого феудального періоду, майже 300 літ, а за князювання останнього кн. Константина досягнув найвищої потуги і значущості. Це за цього князя й тільки дякуючи йому близнів той „фаерверк”, як писав М. Грушевський, „нової освіти” — Острожська Академія.

Усі князі Острожські приймали дуже живу участь у релігійнім житті України, а життя те, особливо в 16 ст., було вельми бурхливе й позначене змаганнями різних релігійних відхилень, головно т. зв. соцініяноства, яке тоді майже опанувало Волинь.

Кн. Василь-Константин Константинович, нар. 1527 р. в Турові, помер 13. 2. 1608 р. в Острозі. Дату народження його згадано в привілею, що дав йому, як 15-літньому хлопцеві, король Зигмунт Старий, признаючи його повноправність до частини батьківських дібр: Дубна, Дорогобужа, Звягеля, Крупи й Здовбиці. У 1543-44 рр. кн. Василь, як „воеводич” Троцький, воює з татарами. Від 1550 р. він згадується переважно, як Константин; імя, яке він узяв собі для вшанування пам’яти свого батька.

1550 р., по смерті Петра Кишки, князя Константина іменовано старостою Володимирським і маршалком Волинським.

1552 р. він оженився з гр. Софією Тарнавською.

3. 11. 1556 р. він уховно отримав старство Луцьке (на випадок смерті кн. Санґушка, дотеперішнього старости). Врешті, 5. 12. 1559 р., він став воєводою Київським. 1574 р. він одержав права на всі добра, що колись належали до його батька кн. Константина Івановича, а декрет ко-

роля Генрика Валюа, з того ж року, виділив ті добра з-під васальної залежності від корони і зробив їх дідичним маєтком князів Острожських.

З тих привілей і відзнакень можемо зробити висновок, що суд у Книшині 1553 р. й всі позви Беати Костелецької нітрохи не захитали потуги кн. Константина.

Фактично, він репрезентував Русь під час Люблинської Унії, в 1569 р.

Князь Константин Константинович Острожский.

Щодо самої Унії, ми не знаємо всіх закулюсівих справ, зв'язаних з цим історичним актом. З грамот Унії (), знаємо лише, що кн. Константин Острожський не брав майже жадної участі в самих дискусіях, лише раз запропонував відкласти справу.

Унія між Польщею й Литвою була добре приготована поляками, королем і його партією. Було це, властиво, завершення тих самих постанов, що були вперше висунені 200 літ раніше, на з'їздах у Креві й Городлі. Однак, у 1569 р., Литва стала чимсь цілком іншим, ніж колись. Литовські „лані“ були здебільшого покатоличенні й частинно спольщенні й, хоч руська мова все ще була урядовою мовою Литви, елемент руський і православний був на Литві все більше відмежовуваний від литовсько-польського. Одним словом, у 16 ст. Польща поступово здобула на Литві перева-

ту культурну й релігійну, а руська шляхта, руське духовенство тратили щораз більше впливів.

Коли в 1569 р. прийшло до „підписання” Унії, литовські пани, однак, не схотіли підписати й торги між ними і королем тягнулись кілька місяців. Але, опозиція литовців мала тут цілком інше значення, ніж їх опозиція давніше на з'їздах у Креві, Городлі чи Луцьку. Там та опозиція означала дійсний державно-політичний сепаратизм і, передовсім, забезпечення прав Русі, руської мови й віри, тепер це була опозиція спольщених литвинів-магнатів, які не презентували жадних державних чи національних інтересів, які боролися лише за свої соціальні привілеї і яких відношення до Русі нічим не відріжнялося від відношення поляків. Зрештою, коли простудіємо акти, зв'язані з Унією, зобачимо, що там, фактично, були два відділи, чи осібні акти: один, що відноситься до Литви й шляхти литовської, і другий акт, що говорить про інкорпорацію до Унії „Князівства Київського і Руського”. Це, м. і., вперше вжито того терміну поруч „Князівства Литовського”. Не виключене, що були якісь секретні клявзулі відносно Унії між королем і князем Острожським.

У кожнім разі, князь Константин провадив дуже обережну політику: „Ще обережнішим був одинокий Волинянин, присутній ще в березні в Любліні, а саме, найпотужніший з тамтешніх князів, Василь Константин Острожський, який, як і загал князів руських, ані не сприяв занадто панам з корінної Литви, ані теж прагнув зближення до шляхетської демократії корони”). Він відмовився від прийняття до ради корони хворістю й виїхав з Любліна в березні до Острога, а потім до Тарнова. Звідти він двічі писав до короля, відмовляючись приїхати до Любліна. Остаточно, 23-го травня, він дістав якесь запевнення, що Польща прийме Русь, як „рівних з рівними” й лише тоді, разом з князями: Чарторийським, Корецьким і Вишневецьким, він підписав, 27. 5. 1559 р., грамоту Унії, а 6. 6. 1559 р. склав присягу королеві, як воєвода Київський. Така „офіційна” роля кн. Константина в Унії. Невідомо, чи нам належить ганити, чи хвалити князя за цей підпис і присягу. Але, мабуть, іншого виходу й не було, зваживши злуку Литви та Польщі.

У розумінні політичнім, Унія, безперечно, уможливила й актуалізувала наступ Польщі на Україну. Безпосереднім наслідком цього було право впровадження коронного війська на руські землі та, в дальшім засягу, польонізація руських магнатських родів. Але, рівночасно, з'явився й спротив. Пожвавилася колонізація Подніпров'я й Лівобережжя українцями, зросла відпорність військової сили

України, козацтва, що виявилось в численних і поступово зростаючих на силі повстаннях козацьких, починаючи від Кониського й Наливайка, й кінчаючи зрином гетьмана Хмельницького, що, остаточно, привело до розвалу Польщі. Русь-Україна безперечно виявилась менш стравним для Польщі, ніж Литва, властиво цілком нестрівним, в політичнім сенсі, „куском”. Різниця полягала в тім, що Русь мала свою давню-прадавню культуру й, хоч деякі „легкі” елементи й зрадили свій нарід і віру, ядро духове нації залишилось незнищиме. Й, знаменний факт, спротив нашого народу проти Польщі попередило його культурно-національне й духове відродження при кінці 16 ст.

Це власне в той час уже старий князь Константин цілу свою енергію присвячує справам віри, культури й науки. За його почином постає перша на Сході Європи й перша в Україні вища, вільна школа, Академія в Острозі. А сам Остріг, протягом кількох літ, стає блискучим осередком не лише економічним і політичним, але, головне, поважним осередком культури, з яким могли рівнятися лише Краків і Вильно.

Місто Остріг мусіло бути тоді розлоге й мало, мабуть, багато мешканців, хоч не збереглися жадні докладні числа. Логвин („Замок в Острозі“) каже, що було 5000 мешканців, але не подає джерел цих даних. Цифра ця, мабуть, замала. В тім часі Волинь, на загал, була дуже густо заселена, густіше від Пруссії, Шотландії й Данії). Беручи під увагу наплив до Острога майстрів, учнів, учителів і професорів із цілого світу, з Греції, Італії, Німеччини; беручи під увагу, що сам двір князя пересічно складався з 2000 шляхти, а до того ще й різні з'їзди на диспути наукові й релігійні, це мусіло бути місто, що кипіло життям.

Князь Константин Константинович був найбільшим магнатом тодішньої Річи Посполитої й був, як каже Кардашевич, втрічі багатший за самого короля. В його маєтку було: 80 міст, 2,700 сіл, 1000 „слобід” (де віддавано землю на 24 роки без чиншу), 15,524 чиншових наділів (по 25 зл. за 30 моргів), 3000 млинів, незліченні табуни коней, при чому самих рисових маток коло 4000; були навіть верблюди власного хову! Маєток той приносив 1,200.000 зл. річного доходу, як на ті часи, величезна сума. Але й видатки були співмірні: хн. Константин збудував 600 церков, 20 монастирів, заложив Академію, збудував друкарню, фабрику паперу, латинський костел парафіяльний (1582), мечет для татарів, синагогу.

В Острозі були збори аріянів і лютеранів і їх молитовні доми теж користали з опіки князя. У князя були торгові доми в Гданську, Ярославі та Львові, більші замки в Дубні, Турові, Звяглю, Полонні та Тарнові й двори-палати в Варшаві та Вильні.

Найбільшим осягом князя, безперечно, була академія й друкарня, та рух освітній і видавничий. М. Грушевський лише про академію, що вона: „...лічиться першим огни-

щем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя . . .""). Це була „триязична” школа (руська, грецька й латинська мови), чи „колегія”, як її часом називали, або „академія”. Під останнім терміном належить розуміти не лише вищу школу нового типу, але теж гурт учених, за прикладом академій, які приблизно в той же час постали вперше в Італії. Між ін. О. Білецький, пишучи про Острівську Академію, згадує про „гурт” учених). Згідно з М. Грушевським: „До слов'янської і тісно зв'язаної з нею українсько-білоруської мови, школа старалася приложить методи й правила, вироблені західно-европейською школою”). Поруч латинської, особливо високо стояла наука грецької мови. В Острозі тоді, мабуть, перебувало чимало греків, бо писали: „не новина бувати грекам в Острогу”.

Докладна дата засновання академії нам, на жаль, неизвестна, але можна припустити, що академія була заснована незабаром після засновання друкарні, отже, після 1575 р.

Існують згадки про якогось широкої слави архидиакона Киприяна (М. Грушевський, „Історія Укр. Літ.”), про якого говорилося, що то „ученик-стипендист”, „сущий от града Отрога, муж во елинском диалекти искусный, во Енетиих (Венеції), Патовии (Падуї) любомудрствовавший, в св. горі Афонской поживший” (передмова до його „Толкования Иоана Златоуста”).

Можемо собі уявити, як широким був засяг впливів академії, коли учні „йшли до Острога” з країв „подгорських”, а вчителі з Італії, Царгороду, Праги та Krakova.

Про діяльність і роль самого князя Константина в організуванню й фундації академії та руху видавничого чудово написано в передмові до Євангелії, виданої в Острозі 1580 р. (в рік пізніше, 1581 р., вийшла ціла Біблія): „Сияюще яко цвіторосльная вітвь благогестия истогник милости и разгитель богодухновеных догмат святия соборния апостольския церкви распаляем многою любовию достохвально желание подвигнул еси, О, благогестивий княже! Паге же ениншнее время посреди рода строптивя и разверщенна еже толиком нерадением к заповідям Гостопда нашего ИисХр. супротивлінне приімлюще растерзают немилостиві церков Божию и возмущают стала Его” . . .

Власне, може найбільш „достохвальним” ділом, яке „подвигнул” той князь, то був рух видавничий.

Остріг, це був символ національного відродження, що надхнув могутнім динамізмом розквіт козацтва в слідуєчім, 17-ім ст., й заважив на тім, що козацька Україна постала й залишилась православною. Добре це, чи зло, але це факт. Козаки боролись за „націю козацьку, за честь і за віру”.

Повторюючи за М. Грушевським („Іст. Укр. Літ.”, ст. 156): „Боротьба проти Польщі й католицизму провадилася у двох напрямках: 1. Культурно-літературнім, і 2. Політичнім. Успіх першого руху на полі культурного поступу, освіти, літератури й полеміки був моральній, але безсумнівно величезного значення. Українське суспільство — Остріг — дало відсіч тим, що його засуджували, як „дурну Русь”.

По смерті кн. Константина, стяг боротьби за права Русі-України переходить до Києва, у руки Сагайдачного й його спадкоємців, а у визвольних змаганнях до Хмельницького. Поруч мотивів національних, стоять мотиви релігійні, православні. Воно інакше й не могло бути, бо приклад наших ренегатів, вищої шляхти, ясно доводив, що боротьба провадилася не лише за віру, а за саме існування українського народу, за його національну ідентичність.

Дивним збіgom обставин католицька Польща, що так гордилася назвою “*przedmurza chrześcijaństwa*”, була тоді для нас правдивим муром, що відгородив і відірхнув нас від Заходу. Свій неуспіх в Україні в 16-ім і 17-ім ст. ст. Рим мусить завдячувати власне тому польському “*przedmurzu*”.

Коли споглянемо на той бурхливий, переломовий час, постать кн. Константина Острожського й лінія політична й духовна, яку він репрезентував, виступить перед нами у всій своїй величині. Він, найбільший і останній з великого роду князів наших, який не відступив від рідного краю й народу до кінця. Він теж, серед тих усіх принадливих відхилень, спрямував духа нації в одне русло, яке єдине, як на той час, дало йому змогу й міць повстати й побороти ворогів.

Належить ще кілька слів додати про відношення кн. Константина до повстання Наливайка. Мушу зазначити, що воно досить невияснене.

Северин Наливайко певний час був надвірним сотником князя, пізніше брав участь в поході на Угорщину й Семигород. Вертаючи 1505 р. з цього походу з великою здобиччю, несподівано зайняв Луцьк. У документах „Архив Юго-Зап. России”, т. 1, ч. 3., читаємо: „значительная часть сил примкнувших к тому восстанию была заготовлена под покровом того же кн. Острожского, и своюльных людей и вознамерился кн. Константин употребить и привести в трепет поборников унии. Открыто он не хотел употреблять оружия, но открыл им (повстанцам) в своих имениях безопасное пристанище. Во главе этих экспедиций (повстанських походів) стоят два брата: пан Демян Наливайко, духовник князя Константина и Северин Наливайко, прославившийся в истории как начальник одного из более сильных козацких восстаний”. До Наливайка пристало досить багато шляхти: кн. Воржицький, Гулевич, Ганський, Гуменицький, Слуцький, Мазепа й інші.

Повстання остаточно було розбите Жолкевським і Огінським під Лубнами, по 10 днях тяжких битв і облоги козацького табору. Козаки видали полякам Наливайка, згідно з жаданням Жолкевського, за що облога й війна мала бути закінчена. Однак, по скопленню Наливайка, війська Жолкевського вірвались в табір і вирізали 10,000 козаків, їх жінок і дітей, які теж були в таборі. Цей чин Жолкевського навіть польські історики називають „ганебним”³²). Наливайко був пізніше суджений і четвертований у Варшаві. Як пише той самий польський історик: “*Była to osoba krasna, mąż k temu nielada, do tego puszkarz znamomity*”.

Про факт сприяння повстанцям кн. Константина можемо судити з перебігу сейму Варшавського 1596 р. Коли було ухвалено право екзекуції над козаками, дане гетьманові Жолкевському, кн. Константин зложив своє „вето” й тим зірвав сейм. Недарма теж поляки й уніяти ще довгий час називали православних „наливайками”.

З'ясовуючи собі відношення князя до повстання, можна, на перший погляд, назвати його „нерішучим”. Але, треба взяти під увагу, що повстання почалося, коли кн. Константин не був уже молодий, крім того, воно несло зі собою цілком новий соціальний лад, незнаний досі в Україні, таї ніде в Європі. „Приєднатися” до нього старому февдалові, було нелегко. Та й чи до подумання було приєднання князя до свого колишнього сотника? Але він, безперечно, потурав повстанцям, морально був по їх боці. Й в тім відношенню його постава, як на той час, теж вийняткова.

Врешті, кілька слів, щодо сучасних „критик” особи князя Константина: як я зазначив раніш, М. Грушевський закидає йому „нерішучість”, деякі польські й українські католицькі історики закидають „фанатизм”, правобласні „толерантність”, Др. Ісаїв, „що діяв під впливом московських агентів”, москалі, що „неіскаж опори в моск. самодержаві”. Як бачимо, погляди дуже суперечні. Це лише підкреслює факт, що постать князя, не є на сучасну міру.

Він, передовсім, був сином своєї епохи, великий пан, останній, правдиво, „великий” князь наш! Він бачив і пережив зраду своїх побратимів, бачив теж жалюгідну зраду серед наростаючої нової сили України — козацтва (видання полякам Наливайка). Він не мав з ким „одностайні статі”. Але він був непохитний в своїх намірах і чинах. В його постаті є маєстатичність, якої йому не відмовляють і найбільші його критики. Врешті, він був найбільшим нашим меценатом, якому інші народи давно вже ставляли б пам'ятники!

Особисте, родинне життя князя було нерівне. В молоді літа свої він мусів боротися за спадщину зі своєю швагеркою, Беатою Костелецькою, й боротьба та, як знаємо, не була легка. Він пережив смерть своєї дружини й поховав двох синів і трьох унуків.

І. С. Маслов у своїй праці "Українська друкована книга ХVI-ХVIII вв." (Київ, Державне в-во України, 1925) у підрозділі "Друкарство на Волині" (стор. 16-17) дуже кратко згадує про долю цього величного мецената української культури, а саме:

Острозька Перші кроки в історії Волинського друкарства тісно сполучені з діяльністю князя К. К. Острозького. Маючи на меті видати повний текст слов'янської Біблії, кн. Острозький коло 1575 р. викликав з Львову Івана Федоровича та доручив йому організацію друкарні в Острозі. Друкарня ця існувала більш як 30 років; тимчасово, в 1603—1605 рр., вона працювала в Дерманськім монастирі в Дубенськім повіті, що належав князю. В 1581 р. Федорович випускає в світ відому Острозьку біблію, першу у слов'ян друковану спробу повного збору книг Старого та Нового заповіту. Острозька біблія являє собою великий том аркушевого формату, що містить 1256 сторінок дрібного стисленого друку. При природній для таких далеких часів, як кінець XVI в., примітивності друкарської техніки, ця книга робить враження колосального підвріемства, що вимагало великих коштів та величезної праці. І тільки така багата людина, як князь Острозький, та такий досвідчений друкар, як Федорович, могли здійснити в умовах свого часу це величезне видання.

Після надрукування Біблії Федорович повернувся до Львову. Друкарня продовжувала діяльність під керовництвом Василя Суразького, а потім Даміана Наливайка, брата відомого повстанця, героя народних легенд Северина Наливайка, та обслуговувала потреби літературних діячів, які гуртувалися навколо кн. Острозького і заснованої ним Острозької школи. Острозькі видання кінця XVI в. мають тісний зв'язок з релігійною унію, що в ті часи підготовлювалася та була прийнята на Берестейському соборі (1596 р.). Вони освітлювали спріні релігійні питання в точки погляду православної партії. Не перераховуючи всіх творів, що належать сюди, важливим є тільки „Апокрифіс“ Мартина Броневського (1598 р.), що містить книгу важливих для історії Берестейського собору документів та розкриває таємні мотиви, якими керувалися творці унії в Римським костяцьком.

БЕРЕСТЕЙСЬКА КНЯЗЯ

Біблія спріч книги ветхого и нового зав'їта, по языку словенську... Острог, друкував Іван Федоров, дата на заголовковому аркуші 1581, на вихідному — 1580. 8 ненум. + 276 + 180 + 30 + 56 + 78 арк.

З передовою від імені К. Острозького, другою передовою про користь св. письма, віршами (60 рядків) Герасима Смотрицького і короткою післямовою Івана Федорова.

Острозький Костянтин. Обвѣщеніе. Острог, 1595.

Перштейн А. Описание города Острога.—Член. в общ. истор. и древн. рос., 1847, кн. 4 (год третий), стор. 137—142 (материалы шлюстранные).

На стор. 140 — листи Костянтина Острозького від 17 квітня 1592 р.
і від 10 липня 1597 р.

Входна грамота київського воєводи князя Константина Острожского Золотоверхо-Михайлівському монастирю на владение землею Орининською и Девиць-городом по розъезжей землі. (1572, листопада 12).— Акти, относ. к ист. Зап. Рос., т. III, 1818, стор. 163, № 57.

Акты, относящиеся к истории Западной России... Т. IV. СПб., 1851.

На стор. 63—66, 99—101, 104—108, 119—121, 203, 244—245, 257—258 — тексты листов Костянтина Острозького, что стосуються переважно питань унії, та інші документи.

Архив ІІ-го-Западної Росії... Ч. I, т. I. К., 1859.

На стор. 142—157, 268—269, 532—536 — тексты листов Костянтина Острозького, что стосуються зокрема спрям унії, та інші документи.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Ч. II. СПб., 1865.

На стор. 29—30 і 195—196 — лист Костянтина Острозького з питань унії і лист до ньюго олександрийського патріарха Мелетія.

Житецький П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876. 376 стор. (Відб. з Унів. изв. за 1875 р.).

На стор. 364—365 — уривок з послання К. Острозького до Іпатія Потія 1593 р. (з Актов, относ. к ист. Зап. Рос., т. IV, 1851).

Архив Юго-Западної Росії. Ч. I, т. VI. К., 1883.

На стор. 90, 93—95, 223—227, 328—329 — тексты фундушів Костянтина Острозького та інші документи, що стосуються його діяльності. Письмо князя Константина Острожского, воеводы київського, к сину его Янушу, кащеляну краковскому. 7 мая 1607 года.— Київ. стар., т. VII, 1883, ноябрь, стор. 477—480.

На стор. 478—479 — тексты листа (польський оригінал і переклад).

Голубев С. Київский митрополит Петър Могила... Т. I.

На стор. 27—28, 40—41, 45—46, 65—66 (приложения) — матеріали про К. Острозького: його листи (з коментарем).

Книга Нового завѣта. В ней же напреди псалмы блаженного Давида пророка и царя. Острог, друкував Иван Федоров, 1580. 4 ненум.+490 арк.

З передмовою-присвятою Костянтину Острозькому.

Часослов, сиръч послѣдованіе службы по преданію церковному по чину часов всего дня положенное... Острог, 1612. 8+496 арк.

З віршем на герб князів Острозьких і передмовою Дем'яна Наливайка.

Евгений [Болховитинов]. Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. Сочинение митрополита Евгения. Т. I. М., изд. Москвитянина, 1845. VI+328 стор.

На стор. 302—306 — характеристика діяльності, зокрема видавничої, К. Острозького.

Буслаев Ф. Историческая хрестоматия...

На стор. 873—874 — лист Андрія Ярославського (Курбського) до князя Костянтина Острозького проти єзуїтів; з коментарем.

Максимович М. Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудової.— Київ. епарх. ведом., 1866, № 3, отдел второй, стор. 103—111; № 4, стор. 141—146; № 6, стор. 196—202; № 7, стор. 235—240; № 9, стор. 289—296; № 10, стор. 322—329.

Біографічні матеріали про род Острозьких; острозька школа; витання острозької друкарні.

Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским.— Киев. епарх. ведом., 1875, № 15, отдел второй, стор. 513—516.

Тексти обох епітафій, що мають значення для біографії обох князів Острозьких.

Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским.—Чтени в ист. общ. Нестора летоп., кн. 1, 1873—77 (друк. 1879), стор. 79—81.

Показано тексти обох епітафій.

Балабушевич В. О дне смерти князя Василия-Константина Острожского.—Кiev. стар., т. IV, 1882, октять, стор. 175—177.

Помер нібн 21 березня 1608 р.

Портрет князя Василия-Константина Острожского.—Кiev. стар., т. VII, 1883, листябрь.

Перед стор. 329 — фотографюра на окремому аркуші; на стор. 523—528 — стаття К портрету кн. Константина Острожского.

Філарет. Обзор русской духовной литературы...

На стор. 169—171 — характеристика діяльності К. Острозького; огляд видань його посланий і листів.

Гродецкий Д. Заметка о времени смерти кн. Константина Острожского.—Кiev. стар., т. XII, 1885, листябрь, стор. 511—522.

Малышевский И. И. Патриарх Еремия II-й и князь Константин Константинович Острожский.—Труды Kiev. дух. акад., 1886, № 1, стор. 68—82.

Про стосунки патріарха Єремії з К. Острозьким у справі земців'я православ'я.

Китицын П. Острожское имение.—Кiev. стар., т. XXI, 1888, апрель, (докум., изв. и зам.), стор. 22—23.

Харлампович К. Острожская православная школа.—Кiev. стар., т. LVII, 1897, листябрь, стор. 177—207; листябрь, стор. 363—388.

Історико-критичний часіс про острозьку школу, друкарню; діяльність К. Острозького; біографія і літературна діяльність Г. Смотрицького, Іова Киягиницького, Клирика Острозького, Василя Острозького, Дем'яна Наливайка, Христофора Філарета, Андрія Римши та ін.

К. Х. [Харлампович К.] Острожские князья.—Енцикл. словарь Брокгауза і Ефрона, 43 півтом. СПб., 1897, стор. 364—365.

Харлампович К. Западнорусские православные школы...

На стор. 237—276 та ін.—детальна характеристика діяльності Константина Острозького в галузі освіти, книгодрукування, полемічної боротьби;

Случайные находки.—Кiev. стар., т. LXV, 1899, апрель (археологическая летопись), стор. 58—60.

Описана медаль К. Острозького.

Лист Ипатия Потея к князю Константину Константиновичу Острожскому 3 июня 1598 года.—Пам. полемич. літер., кн. 3, 1903, стовп. 983—1040.

Цей лист був доданий до Актиризиса і обох виданнях: українському 1599 р. і польському 1600 р.; передруковується обома мовами.

Письмо Гедеона Балабана к кн. Константину Острожскому, в котором Гедеон жалуется на притеснения поляков и просит у князя совета и защиты. (1598, декабря 20).—Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. X, 1904, стор. 120—121.

Князь Константин Константинович Острожский, ревнитель православия и защитник русской народности в Зап. Руси. (1527—1608).—Кiev. епарх. ведом., 1908, № 6, часть неофіц., стор. 135—140; № 7, стор. 159—166; № 8, стор. 185—193; № 9, стор. 214—222; № 10, стор. 239—246.

Детальна характеристика життя і діяльності К. Острозького в зв'язку з суспільно-політичною і релігійною боротьбою тих часів.

Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины...

На стор. 51—52 — біографія К. Острозького і характеристика його діяльності.

Возняк М. С. Історія української літератури. Т. II...

На стор. 50—70, 145—152, 170—173; 208—215 та ін.—характеристика діяльності К. Острозького; острозька школа і друкарня.

Історія української літератури. Т. I...

На стор. 64—65 — характеристика діяльності К. Острозького; острозька школа і друкарня.

(УП, т. 1, ст. 436-39)

- БЫКОВЪ, Н. Князя Острожскія и Волынь; введеніе въ историческою записку: Пятидесятилѣтіе Острожскаго Св. Кирилло-Методіевскаго Братства. СПб., 1915, 60 ст.
- ВАСИЛЬ-КОНСТАНТИН-КОСТЯНТИНОВИЧ князь Острозъкій, воєвода Київський, Маршалок землі Волинської. I: ЛВ, т.4, ст. 11-18
- ВЛАСОВСЬКИЙ, ІВАН. Князь К.К.Острозъкій знаменитий патрон і оборонець Православія в історії українського народу, 1608-1958. Нью Йорк, Українська Православна Церква, 1958, 64 ст. (Науково-Богословський Інститут)
- Рец. Hoffman, Jakub. "Kniaz K.K.Ostroz'kyj..." I.Własowskiego. I: Teki Historyczne. Londyn, t.8, 1958, str. 126-128.
- ГОЛОВАЦЬКИЙ, ЯКІВ. Львовське Ставропігійське братство і князь Острожскій. I: Временника на годъ 1867. Відбитка, Львів, 1866
- ДАРСТВЕННАЯ запись кн. К.Острожского. I: Киевс. стар., 1885 ч.?
- ЖУКОВИЧЪ, П.Н. Ки.К.К.Острожскій въ борьбѣ съ церковной уніей. СПб., 1908
- І. Князи Острожскіе. I: Зоря Галицка. Львів, 1850, ч.21-23
- ШАРІОН, МИТРОПОЛИТ. Князь Костянтин Острозъкій і його культурна праця; історична монографія. Вінніпег. Вид. коштом Укр.Прав.Громади Кенора, Онт., 1958, 216 ст. іл.
- КНЯЗЬ Василь Костянтин Острозъкій. I: Грушевський, М. Історія України-Руси, Вид. 1907, ст. 479-490, 560-561, 630-631
- КОСТОМАРОВЪ, Н.И. Кн. К. Острожскій. (в його): Русская история въ жизнеописаніяхъ ее главнейшихъ дѣятелей, кн.1, изд.6, СПб., 1912
- ЛЕБЕНДИНЩЕВЪ, Ф. О днѣ смерти князя Василія Константина Константиновича Острожскаго. I: Киевс. стар., 1888, кн.Х, ст. 175-177
- ЛОПУХОВИЧЪ, О. Князь Костянтин Острозъкій, як православний діяч. «Варшава, Православний Богословський Відділ при Варшавськім університеті, 1933, Мабуть дипломна праця.
- МАЛЫНОСКИЙ, М. Кореспонденція между Климентом папою VIII, и князем Константином Острожским. I: ВІС, Львів, 1862
- Н. М. Изъ Острога на Волыни. I: Московские Вѣдомости, 1867, ч.230
- ОСТРОЖСКІЕ князя и Острожская ординація. I: ВГВ, 1864, ч.14-18
- ПЕРЛШТЕЙНЪ, А. Несколько словъ о княжествѣ Острожскомъ. I: Времен.Моск. О-ва Ист. и Др., кн. 14, 1852, ст. 39-48
- ПОСЛАНИЯ Кн.К.К.Острозъкого до духовенства и мирян в Українії й Литві про перебування в Православній Вірі. I: Акты Зап.Рос., т. IV, 1851, ч.45 і 71
- СІЧИНСЬКИЙ, В. Пам'ятник Острозъким на Маковиці. I: Нові Шляхи. Львів, 1926, ч.6, ст. 293-300
- ЧЕТЫРКИНЪ, Ф. Дѣятельность князя Константина Константиновича Острожскаго въ пользу православія и югозападной Россіи. I: ВЕВ, 1872, ч.8-10
- ФУНДАЦІЯ кн. Константина Острозъкого в Тернополі. I: Слово, Львів, 1885, ч.88 (Повинно бути перед Четыркинъ)
- ШАРАНЕВИЧЪ, І. О первыхъ князяхъ на Острогу Острогскихъ. I: Галичанинъ. Львів, 1863.
- ШУМОВСЬКИЙ, ПЕТРО. Остріг; історичний нарис. Передмова В.Сенютовича-Бережного. Вінніпег. 1964, 128 ст. іл. (Інститут Дослідів Волині, т.11)
- Рец. Перхорович, Ю. Книга про Остріг...I: Рідна Церква, ч.70, 1967, ст.9-10
Полонська-Василенко, Наталія. I: Сучасність, ч.1, 1966, ст.118-121
Радіон, Степан. ...Остріг... I: Вільна Думка, ч.24, 1964
- ЯРУЧЕВИЧЪ, АФ. Равнитель православія князъ Константина Іванович Острожскій, 1461-1530, и православная литовская Русь въ его время. Смоленск, 1897, 240 стор.
- Батько кн. К.К.Острозъкого, видатний полководець

ПЕРШІ ДРУКАРСЬКІ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Опису станків і приладдя перших ранніх друкарень ми сьогодні зовсім не маємо, мало знаємо; їх тепер силкоуються відтворити на основі знайдених інвентарів, умов купна, передачі, чи завіщання іншим особам та установам. У всяком разі це були прості станки, які вимагали зручності та людської сили ними послуговуватися. За Р. М. Машталіром (Розвиток палеографії на Україні. Львів, Вища школа, 1974, стор. 17-28) містимо загально-орієнтаційні дані.

Перші друкарні на Україні, подібно до друкарень Відродження, були одночасно видавництвами, довколо яких зосереджувались добре освічені на той час люди, які самі писали або перекладали; деякі з них водночас брали участь у технічному процесі виготовлення книг.

У перших друкарнях один майстер виконував майже всі роботи: збирав верстат, виготовляв шрифт, набирає і пра- вив текст, друкував.

Виробничий процес у тогочасній друкарні можна до певної міри відтворити на підставі опису друкарні Івана Федорова, зробленого через два роки після його смерті. Тут згадані: друкарський дерев'яний прес з приладдям до нього; великий мідний гвинт з гайкою на ньому — очевидно, частина преса; рама для вкладання набору; дві мідні дошки (гадають, що одна з них служила основою для набірної форми, а другою притискали папір до набору); шрифт у рамі. У списку, складеному роком пізніше, згадуються також набірний ящик й словолитне приладдя.

За цим описом Федоровський верстат був відтворений Л. П. Тепловим. Основу стану верстата складають дерев'яні стовпи з горизонтальними балками. У середній балці встановлена гайка. У гайку входить гвинт, на якому рухомо зачіплене притискова дошка. На дерев'яний «подушці» в металевій рамі вміщувався набір. Гвинт преса приводився у рух важелем, і притискова дошка натискала на форму¹⁰.

Будучи типовими для середньовіччя ремісничо-цеховими підприємствами, друкарні початкового періоду мали деякі особливості. Хоч друкар-універсал володів усіма спеціальностями, проте самі по собі ці спеціальності були вже різні, спостерігається певна диференціація процесу виробництва на окремі операції. Це створювало передумови для переходу до більш прогресивного способу виробництва — мануфактурного.

Наприкінці XVI ст. у друкарському виробництві починається розподіл праці на окремі операції. Так, у друкарні Львівського братства з самого початку її діяльності — 1590 р. працювало кілька складачів. Якщо мануфактура у своєму зародковому вигляді, за характеристикою

відрізняється від цехового ремісничого виробництва наряд чи чимось іншим, крім більшої кількості робітників, одночасно застосовуваних одним і тим самим капіталом, то друкарство вже у ремісничий період робить крок уперед — відзначається певним розподілом праці.

Навчання друкарству мало типовий для цехового періоду характер. Хлопця віддавали за договором до майстра, який за певний час мав передати учневі відповідні виробничі знання і навички.

Друкарі XVI ст. належали до широко освічених людей, типових представників Відродження. Це були ширі прихильники освіти й розуму. Вони прагнули до всеобщого розвитку людини, усією своєю діяльністю протестували проти догматизму й аскетизму. Це позначалося і на їх видавничій діяльності. Так, Іван Федоров створив учитову бібліотеку для російського, українського і білоруського читача. «Буквар», «Часовник», «Псалтир», «Апостол» становили головні складинки навчання його сучасників. Видатний радянський вчений О. О. Сидоров зауважує: «Апостол» Івана Федорова швидше призначався для персонального читання, ніж для використання в літургії, як і «Учительное евангелие» або явно шкільна граматика (буквар. — Ает.). Навіть острозький «Новый завет» виданий Іваном Федоровим так, що зовсім дрібний шрифт і невеликий формат книги роблять її непридатною для використання у церковному дійстві. Це знову книга для читання, для персонального використання, як і острозька «Біблія», застосування якої в обстановці літургії немислимє, оскільки вона складається на три четверті з тексту, що не читається у церкви, а надрукована також дрібним, дуже убористим шрифтом».

Про освіченість і культуру першодрукаря прекрасно говорять і ідеальні пропорції острозької «Біблії», і те, що І. Федоров в одному з острозьких видань увів алфавітний покажчик, щоб читачеві легше було знаходити потрібний текст.

З приводу характерних для людини часу Відродження рис Івана Федорова О. О. Сидоров писав: «...в одній заставці львівського «Апостола» Іван Федоров використав мотиви німецької гравюри роботи Ганса Себольда Бехама, який був не тільки еретиком, а просто безбожником... «Новый завет», випущений в Острозі, має титульний лист, який є переробкою титулу одної з лютеранських книг. Отже, Іван Федоров ще раз бере в руки еретичну книгу... Він сам, можливо, ніколи не залишав рядів православної церкви..., але не боявся взяти в руки і використати еретичну книгу. Це робить честь Івану Федорову».

Характерну для діяча Відродження гордість своїм ремеслом і покликанням сіяти «семена духовные» відбил на писана Федоровим післямова до львівського «Апостола».

Приїхавши на українські землі, Іван Федоров одразу вводить у свою мову слова, вживані на Україні. Він підписує окремі видання Іван Федорович, тобто оформлює ім'я по батькові так, як було прийнято на Україні, але одночасно ніколи не забуває підкреслити своє походження: *друкар-москвитин*. В Острозі ж, очевидно, не без згоди Острозької академії, у післямові до «Біблії», призначеної для всього східного слов'янства, він повертається до спільнослов'янських форм і вживав слова *печатать, печатник*.

Заснування книгодрукування на Україні Іваном Федоровим було подією величезного історичного значення. Посіяні ним зерна впали на добре підготовлений ґрунт. Розвиток друкарської справи на Україні у найближче століття після Івана Федорова був швидкий і неперервний; в усіх напрямах — і щодо ідейного спрямування, могутнього світського струменю у виданнях, і щодо мистецтва оформлення книги — наступні покоління пішли шляхом, вказаним Іваном Федоровим.

У XVII ст. книгодрукування на Україні переживав період розквіту, який значною мірою пов'язаний з необхідністю ідеологічного опору окатоличенню і ополяченню. Поступове пересування центрів друкарства на схід України зумовлювалося орієнтацією на Київ як центр боротьби з католицькою церквою і експансією Польщі, орієнтацією на братню Росію.

Значним гальмом у розвитку друкарської справи на заході України була церковна цензура. Постановою Брестського собору 1596 р. митрополити та єпископи зобов'язувалися суверо доглядати за друкарнями і їх продукцією на території своїх єпархій.

Перехід на початку XVII ст. до мануфактурного способу виробництва привів до швидкого розвитку великих друкарських центрів: Львівської братської друкарні, друкарні Києво-Печерської лаври, в кінці сторіччя — Чернігівської.

Друкарня Києво-Печерської лаври була заснована 1615 р. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким на базі купленої ним Стрятинської друкарні Федора Балабана. Крім лаврської, у Києві 1624—1631 рр. діяла друкарня Т. Вербицького, продана ним 1627 р. С. Соболю.

Чернігівську друкарню заснував 1679 р. Лазар Баранович — письменник, громадський і церковний діяч. При друкарні працювали палітурня та майстерня, що виготовляла пuhanсони і відливала літери.

Про значний розмах діяльності цих друкарень свідчить те, що лаврська за другу половину XVII ст. випустила 120 книг, Чернігівська за 20 років — 40 книг.

Поряд із друкарнями релігійних установ діють, особливо на заході України, приватні друкарні.

Величезна кількість дрібних друкарень, перехідних від ремісництва до мануфактури, швидко виникає і також швидко перестає існувати. Лише окремі з них досягають значного розміру і діють порівняно довго. Так, однією з найбільших у Львові була друкарня Михайла Сльозки (1638—1667 рр.), але її поглинає братська друкарня.

Характерним для цього часу є поява друкарень у порівняно невеликих населених пунктах. Так, з 27 друкарень, що виникли на заході України у XVII ст., 11 розташувалися у Львові, а 16 — у Стрятині, Кирилосі, Добромулі, Угорці, Яворові, Грушеві, Уневі, Почаєві та інших містечках і навіть селах.

Існували також мандрівні приватні друкарні. Їх власники їздили по містечках України і на замовлення видавали книги. Такі друкарні звичайно швидко припиняли свою діяльність.

Розвиток друкарства, особливо на заході України, гальмували різні цехові обмеження. Існував ряд постанов про можливість організації друкарського виробництва лише в окремих містах. Брестський собор дозволив діяти друкарням лише у Львові та Вільно.

Королівські привілеї надавали окремим друкарням право видання книг. Друкарня Львівського братства, одержавши ряд привілеїв, на тривалий час монополізувала видання церковно-слов'янських книг.

Майже всю продукцію друкарень XVII ст. становили книги. На початку віку переважали книги антикатолицького релігійно-полемічного характеру, з середини століття, коли боротьба з католицизмом після возз'єднання з Росією дещо втрачала свою гостроту, — богослужбові і навчальні.

Різна за жанрами полемічна література безпосередньо була пов'язана з гострими соціальними суперечностями. На сторінках полемічних творів знаходили відображення і гнів селянських повстань, і ненависть польської шляхти та українського панства до «чорні». Одні автори відвірто захищали інтереси феодальної верхівки та уніатів, інші стояли на боці пригноблених верств суспільства, переважно селянства. Багато творів полемічної літератури поширювалось у списках, бо власті, духовні і світські, забороняли їх друкування. Так, за життя Івана Вишенського його послання не були надруковані.

Навчальна література — букварі, граматики, а також використовувані для навчання псалтири і часовники — мала великий попит і видавалася найбільшими тиражами. Якщо середній тираж «Апостола» та «Євангелія» в XVII — першій чверті XVIII ст. становив 1000 примірників, то середній тираж «Букваря» перевищував 4000 примірників.

У 1627 р. в Києві був надрукований перший на Україні словник «Лексікон славенороссій і імен толковані». Памви Беринди, який містив переклад і тлумачення близько 7000 слів.

У друкарні Києво-Печерської лаври в XVII ст. вийшли два визначні видання, що понад сто років служили посібниками з всесвітньої та یгнізданої історії як для українського, так і для російського та білоруського читача, обстоюючи ідею єдності братніх народів: «Синопсис» і «Києво-Печерський патерик». Випускаються також брошури, в яких працівники Лаврської друкарні здебільшого у віршованій формі відбивали своє ставлення до визначних подій і діячів епохи. Це була тогочасна агітаційна брошуря.

Видався своєрідна релігійна белетристика — «Житія».

Особливу популярністю у любителів художньої літератури користувалися перекладені або перероблені рицарські авантюрні романі та літературні твори епохи Відродження, проте ці книги роаходились у рукописному вигляді, бо друкарні, що перебували під впливом церкви, їх не випускали.

Книговидавництво на Україні виступало важливою складовою частиною єдиної системи східнослов'янських друкарень XVII ст. Книги українських друкарень поширювалися за межами України, зокрема в Москві. Як зазначає О. О. Сидоров, «у середині XVII ст. українська книга досягла такого високого технічного та художнього рівня, що Москва ожоче придивлялася до її досягнень».

Поширення київських видань у Москві привело в цей час до досить значного впливу української мови на тогочасну літературну мову, передусім церковнослов'янську, пов'язану з жанрами проповіді.

У XVII ст. тиражі книг обмежувалися тисячею або кількома тисячами примірників, а іноді не досягали тисячі. Слово, яким позначали тираж — *засоб*, — мало точне числове значення: 1200 примірників. Стільки аркушів можна було віддрукувати за день на друкарському верстаті. За рідкісними винятками, така «потужність» визначала і кількість паперу, яку «зводили» на день, і тираж.

Оскільки тиражі книг були сталими й не висувалися вимоги особливої оперативності їх видання, книгу можна було робити і рік, і більше. В результаті техніка і технологія друкарської справи цього періоду не зазнають великих змін. Найбільше змін сталося у виготовленні рисунків.

На Україні в XVII ст. поширюються гравіювання на міді і офорт. Гравірувальна майстерність набула особливого розвитку в кінці сторіччя. Багато прикрашенні гравюрами видання Києво-Печерської друкарні. Великий внесок у розвиток цього виду мистецтва зробили її працівники Інокентій Щирський і Олександр (Антоній) та Леонтій Тарасевичі.

Основним знаряддям друкування лишався друкарський верстак. На масивних дубових лежнях закріплювалася колода — основа для стовпів, які підтримували горизонтальну перекладину. Перекладина кріпилася на стовпах за допомогою клинів. Друга, верхня перекладина використовувалася для кріплення притискового пристрою, основу якого становили металевий стержень з гвинтовою нарізкою у верхній частині і прас. Нижня частина праса закінчувалася стержнем з загостреним кінцем, який передавав тиск на притисну плиту. Гвинт у верхній частині праса взаємодіяв з гайкою, закріплою у верхній перекладині. Праса приводився у рух важелем.

Набір, стиснений у металевій рамі та вміщений у дерев'яній ящику, ставився на висувну дошку — ковчег. До ковчега рухомо прикріплювалася затягнута шкірою рама — тимпан з голками, на які перед друком накладали чистий аркуш паперу.

На форму за допомогою шкіряних подушечок, натягнutes на дерев'яні держаки, наносили фарбу.

За допомогою системи шестерень з рукояткою ковчег підводили під прес, після чого тягли ручку праса. Плита притискала паперовий аркуш до покритого фарбою набору, і отримували відбиток.

Потім важіль відтягали, прас піднімався, ковчег відходив назад, з тимпана знімали віддрукований аркуш, накривали на нього другий, і тиснення повторювалося. З кінця XVI ст. у друкарському виробництві панує мануфактура. З переходом до мануфактур друкарські робітники закріплюються за окремими стадіями виробничого процесу — з'являється «частковий робітник».

У Києво-Печерській друкарні на початку XVII ст. були такі спеціалісти, як «всего типу правитель» (особа, що очолює друкарню), типікароводець (вчитель друкарів), типонадзвіраль (керівник робіт), типоблюститель (справщик, коректор), складач, типограф (друкар), батирщик (помічник друкаря, що наносив фарбу на форму), столлоправитель (чинач гранок), письмолеатель (словолитник).

У прибутково-видаткових книгах Львівського православного братства, які належать в основному до першої половини XVII ст., вказуються такі професії робітників друкарні: словолитник, його помічник, зецери (складачі), друкар, або пресмайстер, помічник друкаря — друкарчик, два палітурники.

У східнослов'янських друкарнях існували своєрідні бригади, очолювані складачами²⁴.

Львівське братство віддавало свою друкарню довіреному друкареві, з яким укладало угоду (контракт). У цій угоді зазначалися умови ведення роботи в друкарні, книги, які повинні бути надруковані, кількість примірників, формат, папір, кількість фарб, якість роботи, умови праці, оплата її тощо. Друкарня передавалася по інвентарю, де точно зазначалися кількість друкарських верстатів з усіма необхідними інструментами, шрифти, дереворити, приладдя для відливання літер і т. д. Друкували книги на папері братства.

Зростання поділу праці в друкарнях супроводжувалося піднесенням виробничих потужностей друкарських закладів. У 1662 р. Львівська братська друкарня мала вже два друкарські верстати, багато шрифтів, запас дерев'яних фігур, що вживалися як прикраси, та інше обладнання. До 1672 р. верстатів тут стало три.

В угоді братства з друкарем йшлося й про високу якість продукції. Друкар не мав права замінювати один папір іншим. Папір, який використовувався на пробу або був пошкоджений під час роботи, друкар повинен був зберігати для звіту. Перед друкуванням папір зволожували (щоб усунути електричні заряди, під дією яких аркуші притягаються один до одного). Друкувати слід було інтенсивною чорнилою і червоною фарбами, щоб літери виходили чіткими.

Текст книги піддавався детальній звірці з книгами, випущеними у Москві, Валахії, Сербії, Болгарії. Для читання та звіряння тексту братство призначало коректора, якому, згідно з угодою, друкар повинен був давати на перевірку кожний аркуш і ставитись до нього «с уваженем».

Складний процес створення книги ставив високі вимоги до кваліфікації робітників друкарень. Так, в одній угоді зазначалося, що робота повинна виконуватися не учнями, а доброю, здоровою і міцною челяддю, яка є «пильна, трезва, спокойна, свідома ремесла».

Оплата друкареві та челяді спочатку була щотижневою. Пізніше братство переходить на відрядну форму оплати праці — по 2 золотих за примірник. Крім оплати, друкар і челядь, згідно зі звичаєм, одержували певну кількість примірників книжки — «приклад», які могли продати.

Загальне керівництво друкарнею здійснював «дозорець», який звітував про роботу друкарні на зборах братства. Тут же встановлювались ціни на книги.

Організоване на мануфактурних засадах виробництво було прибутковим. Так, у 1648 р. каса Львівського братства нараховувала 8215 золотих, основну частку з яких становили надходження від друкарні. Коли друкарня братства 1687 р. видала книгу «Тріо́дь цветная» в кількості 1200 примірників, прибуток по відношенню до видатків на папір та заробітну плату становив 22 %.

Протягом XVII ст. ще зберігається тип друкаря епохи Відродження: це вчений з широким світоглядом типу Памви Беринди, автора «Лексікона», або принаймні добре освічена людина, здатна сама писати, як інший лаврський друкар, перекладач і поет Тарасій Земка, або як Михайло Сльозка, котрий мав неабиякий літературний хист, сам умів різати шрифт, oprавляти книжки, торгував книжками.

На початку XVII ст. в друкарні Кисво-Печерської лаври існувала спеціальна посада «типікароводця», який відав навчанням майбутніх друкарів. Одночасно практикувалося запрошення кадрів для друкарень з інших міст, зокрема з Krakova, проте в кінці сторіччя цей порядок вже не згадується.

КІНДІЙ ОСТРІГ ТА КОЛЕГІЯ ВЧЕНИХ У НІМ

Із-за браку річевих доказів у нас прийнято уважати за першодрукаря в Західній Україні Івана Федоровича вигнанця з Москви. Але тут-то-там, особливо в старих документах знаходимо натяки, що у Львові друкарні вже існували 1460 р., а в Острозі 1531 р. Ниже переносимо в оригіналі звістку з журналу "Наука і Суспільство" (Київ, 197, ч. 1, ст. 54-55) а саме:

ДО НЕДАВНЬОГО часу думка про те, що на Україні, зокрема у Львові, друкарні існували ще до Івана Федорова, ґрунтувалася в основному на словах самого російського першодрукаря. У післямової до львівського видання «Апостола» сказано: «Друкування занедбане відновити». Отож логічно вважати, що до приїзу Івана Федорова до Львова 1572 року тут уже була друкарня: адже в сусідньому Кракові лемко Святополк Фіоль заснував друкарню ще 1491 року. Тепер ця версія набула матеріального підтвердження.

У фондах василіанських монастирів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові виявлено документи, які свідчать, що в цьому місті друкарня існувала 1460 року. Це заявка-скарга монахів Львівського василіанського монастиря святого Онуфрія від 23 липня 1791 року. Зокрема, в ній сказано, що «року 1460 львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки... подарував монастиреві свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілесм у 1469 році». Що ця ж друкарня була в монастирі святого Онуфрія, свідчать книги Іоана Златоуста, передруковані в 1614 році українським письмом. І далі: «От-

же, скрижджаний провізорами монастир уклінно просить фіскальну колонію: ...повернути монастиреві друкарню або сплатити 40 000 флоренів як відшкодування за прибутки друкарні».

Документи XV століття містять дані щодо особи Степана Дропана, якого можна вважати засновником українського друкарства.

Дещо пізніше з'явилася друкарня і в Києві. Про це свідчить топографічний опис Київського намісництва 1787 року, де в розділі «О типографії, или печатном домі Киево-Печерская Лавра» сказано: «Друкарський будинок Киево-Печерської Лаври... будував архімандрит печерський Протасій величним Костянтином Івановича князя Острозького... який тоді подарував Киево-Печерській Лаврі літери і всі знайддя до друкарської справи, що раніше належали Острозькій друкарні, в літо від народження Христа 1531».

Цей документ не тільки розповідає про заснування першої друкарні в Києві, а й свідчить про те, що і в Острозі ще 1531 року також була друкарня.

У XVI столітті на Україні вже було кілька осередків книгодрукування — чи не найбільших вогнищ культури нашого народу.

Це революційна звістка в нашім друкарстві. Сподічаємося, що наступні роки відслонять більше невідоме у віках.

Тепер даємо слово видатному дослідникові українського друкарства Якову Ісаєвичеві, користуючись компіляцією його цінної праці "Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні". (Львів, Вища школа, 1975). Звичайно, режимні цензори дописують свої "пітети", з якими авторові боротися несила.

На початку 1575 р. Іван Федоров переїхав зі Львова на Волинь. Багато дослідників пояснюють це виключно його фінансовими труднощами, деякі навіть вважають можливим говорити про «фінансовий крах» чи банкрутство. Мовляв, тільки для поліпшення свого економічного становища друкар був змушений вступити на службу до К. К. Острозького.

Дійсно, покидаючи Львів, Іван Федоров не облишив намірів повернутися до самостійної видавничої діяльності. Саме тому, як побачимо далі, для сплати боргів він лише заставив, але не продав власне друкарське обладнання. Можливість певного заробітку, та ще й до того працюючи

в улюбленому ним друкарському ремеслі, була дуже своєчасною: Іван Федоров переконався, що ведення друкарні на належному технічному рівні вимагає значних капіталовкладень. Але, з другого боку, Іван Федоров увійшов до острозького науково-літературного гуртка і тому, що його як просвітителя не могла не захопити справа, за яку взялися волинські науковці. Співробітництво з ними відкривало нові можливості для його творчої діяльності. Гадаємо, Іван Федоров домовився про співпрацю протягом певного часу з острозьким літературно-науковим об'єднанням не лише, щоб зібрати кошти для пізнішого відновлення власного видавництва, але й

щоб допомогти однодумцям, можливо також — щоб дечого від них навчитися. Щоб конкретніше уявити собі умови і зміст праці Івана Федорова на Волині, слід хоча б коротко зупинитися на питанні про виникнення в Острозі культурно-освітнього осередка, значення якого вийшло поза вузько локальні, чи навіть національні, межі.

Місто Острог на Волині недарма називають інколи «українськими Афінами». Тут в останній чверті XVI ст. виникла українська школа значно вищого рівня від

будь-якої іншої з шкіл, що раніше були у східнослов'янських народів.

Донедавна найстарішим надійним свідченням про Острозьку школу вважали звістку папського дипломата Антоніо Пессевіно з вересня 1581 р., що князі Слуцький і Острозький «мають друкарні і школи, через які розповсюджується схизма». Відкидаючи необґрунтовані погляди попередніх дослідників, начебто школа діяла з кінця XV чи з середини XVI ст., Костянтин Харlamпович вважав найбільш ймовірним, що Острозьку школу засновано «у звязку з друкарнею, отже не раніше 1576—1580 рр.». На думку М. Возняка, «1578, найдалі 1579 р. був роком основання школи та друкарні». Забігаючи трохи вище, слід вказати, що виявлений недавно Буквар Івана Федорова, випущений у світ 18 червня 1578 р., став головним джерелом для визначення часу відкриття Острозької школи. На титульному аркуші читаемо: «...умищлением и промышлением благочестиваго князя Константина Константиновича, княжати Острозского... Повелевшу ему устроити дом на дѣло книг печатных, к тому же еще дом и дѣтем к научению, в своем отчизном и славном градѣ Острозѣ, еже есть лежащий в земли Волынъстей. И избравши мужей и божественном писании искусствъ, в греческом языцѣ и в латинском, наче же и в руском. И пристави ихъ дѣтищному училищу. И сея ради винны напечатана сія книжка, по греческіи альфа-вита, а по рускіи аз-буки первого ради наученіи дѣтискаго многогрѣшным Ioannom Feodorovichem». Передмова Букваря за свідчує, що організацію Острозької школи і друкарні завершено це пізніше першої половини 1578 р., а ймовірно — вже в 1576—1577 рр. Як видно з тієї ж передмови, в Острозькій школі навчання починалося з оволодіння кириличною і грецькою грамотою; саме тому для потреб школи було опубліковано «азбуку», себто буквар, книжку для «первого наученія дітськаго», яка містила, крім церковнослов'янських, також і грецькі тексти. Але Острозька школа не зводилася до початкової, в ній навчали також грецької і латинської мов, «взволненіх мистецтв», тобто предметів тривіуму і квадривіуму. Бакалавр Краківського університету Симон Пекалід у своїй латинськомовній поемі «Про Острозьку війну» називав школу в Острозі «trimovnoю гімназією» і «trimovnim ліцеєм». Саме тут було вироблено тип «слов'яно-греко-латинської школи», що дістав пізніше дальший розвиток у Києві та Москві. Недарма у Острозькій школі підготовано першу друковану граматику старослов'янської мови, опубліковану у Вільнюсі 1586 р. Про роль Острога у розвитку традиційних форм музичної культури свідчить поява в ірмологіях XVII—XVIII ст. хорових творів «острозького нації». Грецьку мону деякі з учнів онанопували настільки, що добре перекладали з неї досить складні тексти на церковнослов'янську та

українську мови. Пам'яткою культивування в Острозі також латинської освіченості може бути вірш-панегірик К. К. Острозькому, дописаний на форзаці грецько-латинського словника Калепіна (Базель, 1562), що, ймовірно, походить з бібліотеки Острозької школи.

Вихованцями школи були Йов Княгининський, визначний філолог Кипріян і один з її пізніших ректорів Самуїл.

Фундамент усіх досягнень школи було закладено в перші роки її існування, тоді, коли до науково-літературного гуртка при ній належав також Іван Федоров. У той час керівником літературних праць гуртка був перший острозький ректор Герасим Смотрицький, батько відомого Мелетія-Максима Смотрицького і незаслужено забутого літературного діяча Стефана Смотрицького¹¹. В діяльності острозького гуртка брали участь також Тимофій Михайлович і Василь Суразький. З ними та іх колегами став співпрацювати і Іван Федоров, якому було доручено організувати друкарню. Зв'язок цієї друкарні з Острозькою колегією був взаємокорисним: друкарня мала видавати навчальні посібники для школи, а школа гуртувала освічених діячів, які могли бути авторами, редакторами і коректорами книг. Створена завдяки зусиллям Івана Федорова друкарня відразу ж стала невід'ємною складовою частиною нового культурного осередку. Як відомо, у добу Відродження в багатьох країнах друкарні відігравали значну роль в активізації літературних і наукових сил. В одних випадках ініціаторами були друкарі-підприємці, які гуртували навколо себе науковців, в інших випадках науково-пропагандистські осередки підтримували діяльність створених для їх обслуговування друкарень. Очевидно, острозька друкарня належить до другого з цих типів: вона була підпорядкована програмі діяльності науково-літературного гуртка, першою великою працею якого мала бути підготовка повного церковнослов'янського православного видання Біблії.

У більшості острозьких видань, починаючи з цитованого вже Букваря, ініціатива заснування школи й друкарні приписується одноособово князеві Острозькому. «Служебником» князя протягом ряду років був Іван Федоров, якого деякі історики зображають звичайним піконавцем розпоряджень цього магната. Все це спонукає зупинитися на питанні про роль князя в культурно-освітній діяльності острозького осередка. Київський воєвода Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1527—1608) був найбільшим землевласником на Україні, а деякі історики вважають його навіть найбагатішим феодалом Європи. Керуючись класовими інтересами, К. К. Острозький брав активну участь у придушенні антифеодального руху народних мас. В той же час у окремих випадках він виступав проти експансії воїновищого католицизму, намагався протидіяти здійсненню Люблинської унії¹². Острозький був прибічником зміщення політичних і культурних зв'язків з Росією, негативно ставився до планів польських магнатів продовжувати загарбницьку політику на Сході¹³, приймав у Острозі посланців від російського уряду і сам посылав своїх представників до Москви. Борис Годунов у січні 1587 р. писав Острозькому: «Ты пан крестьянской, истинное веры крестьянское, с нами крестьяны одное веры, да еще еси непоколебим в вере крестьянской». Острозький виступав тоді за обрання королем Польщі російського царя Федора.

Звичайно, політична програма К. К. Острозького була вкрай поміркованою і зводилася до розширення адміністративної і культурно-релігійної автономії України в складі Речі Посполитої, аристократичний устрій якої цілком відповідав класовим симпатіям українського князя.

Відсутність у Острозького «рішучості, витривалості і посвяти в народних ділах» буржуазні історики пояснюють його особистим характером і до деякої міри браком активності «цілої тодішньої української суспільності». При цьому затушовується той безперечний факт, що індивідуальні особливості поведінки Острозького були типовими для класової позиції українського магнатства...

(Величено три рядки незрозумілої цитати Леніна)

Однак ні в якому разі не можна ставити знак рівності між поглядами князя Острозького і тих осіб, які брали участь у літературно-науковій діяльності острозького гуртка. Склад гуртка не був однорідним, бо князь був вимушений користуватися послугами фахівців, що дотримувалися різних суспільно-політичних поглядів. Крім діячів консервативних переконань, таких, як і переконання самого К. К. Острозького, до гуртка входили письменники, наукові та громадські діячі Більш радикального напряму. Острозький заличував їх, працючи спрямувати їхню діяльність у вигідне для себе русло. Але на практиці нерідко виходило так, що праці передових культурно-освітніх діячів виявлялись визначальними, мали найбільший суспільний резонанс.

К. К. Острозький до певної міри прислухався до порад таких діячів культури, як Г. Смотрицький, Іван Федоров чи, пізніше, Д. Наливайко. Саме завдяки їм в культурній діяльності острозький гурток проявив далеко більше стійкості і послідовності, ніж у громадсько-політичних виступах. Не має підстав твердження М. Гембаровича, що видавнича діяльність острозького центру залишалася ефемерною і була викликана тим, що князь раптом вирішив «забавитися у видавця» щойно після того, як Іван Федоров кілька років був у нього слугою. Насправді плани видання церковнослов'янських книг, зокрема Біблії, виношувалися в Острозі задовго перед тим.

Сам Острозький згадує у передмові до друкованої Біблії, що довго йому не вдавалося знайти повного списку біблійних книг. Такий список був отриманий з Росії, але й після цього велися дальші пошуки текстів різними мовами. Таким чином, в той час, коли Іван Федоров став службовцем («служебником») в адміністрації маєтків К. К. Острозького, вже велась підготовка до публікації Біблії. Можливо, спершу на місце для заснування друкарні намітили Дерманський монастир. Щойно трохи пізніше, коли в Острозі виник не тільки гурток «мужів навчених», але й школа, визнано за більш доцільне влаштування друкарні поруч зі школою. В усякому разі, князь Острозький, патрон Дерманського монастиря, 2 березня 1575 р. вигнав шляхтича Михайла Джусу, який з 1571 р. був ігumenом монастиря. Натомість князь призначив «справцею» (управителем) монастиря «Івана Федоровича» (якого у документах називають також «строїтелем», або державцею, монастиря). Скарги Джуси до Луцького гродського суду не допомогли, і Іван Федоров залишився на посаді справці.

Виконання обов'язків управителя монастирського маєтку не перешкоджало Іванові Федоровичу не раз приїжджати до Львова як у власних справах (продаж книжок, розрахунки з кредиторами), так, очевидно, і у зв'язку з підготовкою до відкриття друкарні для князя Острозького.

Панікінці 1576 або в 1577 р. Іван Федоров переїхав з Дерманія до Острозя. Невинадково, мабуть, близько 1576 р. переїхав з Кам'янця до Острозя і Герасим Смотрицький. Очевидно, робота над приготуванням тексту Біблії вступала у завершальну стадію, необхідно було кінчати і влаштування друкарні. За час свого перебування в Острозі (приблизно 1577—1582) Іван Федоров керував друкуванням таких п'яти видань:

1. Буквар із збіркою церковнослов'янських і грецьких текстів (вишов у світ 18 червня 1578 р.).

2. «Книга Нового завіта» (Псалтир і Новий завіт), опублікована протягом 1580 р.

3. Складена Тимофієм Михайловичем «Книжка собраніє вещей нужнійших» — покажчик з поясненнями до Нового завіту. Вийшла у світ в останньому кварталі 1580 р.

4. Листівка на дві сторінки з текстом віршованої «Хронології» Андрія Римші (надруковано 5 травня 1581 р.).

5. Біблія, окремі примірники якої містять кінцеві аркуші з різними датами виходу у світ: 12 липня 1580 р. і 12 серпня 1581 р.

«Хронологія» і Буквар відомі лише в одному примірнику, причому Буквар впроваджено до наукового обігу зовсім недавно. Таких малих видань могло бути й більше, може, щось з них ще й буде знайдено. Однак більших видань в Острозі, без сумніву, було тільки три: малоформатна «Книга Нового завіта», такого ж формату покажчик до неї і фундаментальна Біблія — справжня лебедині пісня славетного друкаря. Кожному з острозьких видань присвячено далі окремий нарис; спершу, однак слід зупинитися на питанні про характер і умови діяльності Івана Федорова в Острозі.

Друкарня, яку влаштував Іван Федоров у Острозі, містилася в князівському замку. Звістка про перенесення друкарні в 1582 р. до Троїцького монастиря — не заслуговує довір'я. В 1603 р., як видно з акту поділу маєтків Острозьких, приміщення друкарні було на «пригородку» біля замку.

Найближчим помічником Івана Федорова в організації острозької друкарні був Грінь Іванович, юнак з Заблудова. Як згадувалося, він на коніти Івана Федорова вчився протягом двох років малярства від Лавріана Филиповича Пухали. Це навчання мало місце, мабуть, вже в 1575—1577 р., або й раніше. Крім малярства, Грінь Іванович «будучи під опікою пана Івана Друкаря навчився на його кошти і завдяки його пильним зусиллям... столярства, різьбленнія, вирізування на сталі літер і інших речей, а також друкарства». Іван Федоров вважав працю Гріння Івановича настільки кваліфікованою і важливою для себе, що після прибууття Гріння до Острога склав з ним у друкарні «перед людьми добрими» формальну угоду, за якою Грінь з вдячності своєму хазяйові і навчителеві зобов'язався «без його волі і поради ніде, ніякому господареві і ніякій особі не робити літер для другу, ані не влаштовувати друкарні». В той же час Іван Федоров дозволив Гріневі самостійно займатися іншими ремеслами, яких юнак навчився при ньому, «за саме малярством, столярством, різьбленнім і вирізуванням на сталі будъчого, крім літер»²⁸. Грінь Іванович, очевидно, був з Іваном Федоровим протягом підготовки друкарні до роботи і під час друкування всіх головних острозьких видань. Щойно позадовго перед 19 березня 1582 р. (щим числом датована скарга Івана Федорова на Гріння) Грінь Іванович еніхав до Вільна, де виготовив два види «руського» шрифту для Кузьми Мамонича. Повернувшись приблизно через рік до Івана Федорова, Грінь Іванович зобов'язався закінчити розпочатий ним для Федорова шрифт, а інший, закінчений раніше, поправляти у випадку потреби. Отже, можна зробити висновок, що й острозькі шрифти, або принаймні значча їх частини, були виготовлені Грінем Івановичем. З другого боку, документ 1583 р. називає Гріння Івановича «паном Грініком Малярем». Звідси видно, що малярство було одним з головних зайнять цього різноміцно обдарованого юнака. Тому є всі підстави вважати Гріння Івановича автором оздоб острозьких видань, які досить відмінні від попередніх друків Івана Федорова.

Свідками при угоді Івана Федорова з Гріннем Івановичем, укладений в друкарні у острозькому замку, були протопіп Терентій Іванів-

ський, Василь — писар острозький, Антосько Сім'яшкович — острозький лімар. Все це, очевидно, близькі знайомі Федорова, що мали з ним ті чи інші спільні справи.

Спершу про протопола острозького Терентія, настоятеля соборної Іванівської церкви. З інших документів відомо, що на посаді настоятелів острозьких церков підбирали людей з літературним хистом. Керівником друкарні в кінці XVI — на початку XVII ст. був слаїщеник острозької миколаївської церкви Дем'ян Наливайко, літературною діяльністю займався і Стефан Смотрицький — острозький протопіл з 1607 р. Ймовірно, і Терентій Іванович брав участь у діяльності острозьких видавців, зокрема, не міг не цікавитися підготовкою до друку біблійних текстів.

Особливою уваги заслуговує присутній при тій же угоді в друкарні писар острозький Василь. Ймовірно, це Василь Суразький, який після Івана Федорова керував друкарнею в Острозі і 1588 р. опублікував власний полемічний твір — «Книжицю» чи збірник з шести розділів. Цей твір виявляє глибоку обізпаність Василя з теологічною літературою, у полеміці з католиками він подає численні поклики на Біблію і патристичну літературу. Тому, на наш погляд, в текстологічній підготовці Біблії він відіграв більшу роль, ніж Герасим Смотрицький, публіцистика якого позбавлена теологічного обґрутування і науково-довідкового апарату.

Під час спільної праці з писарем Іван Федоров міг його ознайомити з літературною спадщиною Максима Грека. В усякому разі, один з розділів «Книжиці» Василя Суразького містить почасти дослівно, почасти в переробці текст з Максима Грека.

Визначним знавцем наукової теологічної літератури був Тимофій Михайлович, який в одні час був на службі у Михайла Гарабурди, що можна пов'язувати з участю останнього у розробуванні рукописів біблійших книг для публікації. Він, без сумніву, був не лише автором покажчика до Нового завіту, але й одним з керівників усієї справи підготовки до друку тексту Біблії. Іван Федоров був у близьких взаєминах з Тимофієм Михайловичем, останній, зокрема, погодився за дорученням Івана Федорова правити від віденського міщанина Якова Максимовича 262 гроши «за книги, которые... для розпродажания до рук своих набрали». Доручення у цій справі було оформлене Іваном Федоровим 5 березня 1578 р.

Працювати у самій друкарні міг і Василь Лосятинський, який (принаймні 1575 р.) був слугою Івана Федорова. Висловлювалося припущення, що тут набували досвіду Дем'ян Наливайко, чернець Михаїл, Сацько Сенькович і Семен Корунка, які потім були відомі як знавці друкарства. Також Іван, Тишко і Федір, які були друкарями в Острозі 1603 р., могли навчитися свого ремесла від Івана Федорова або від його співробітників чи учнів. Є всі підстави вважати, що в острозькій друкарні Івана Федорова оволодів друкарською справою українець з Волині Онисим Михайлович Радишевський, який 1586 р. переїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі, в 1605—1610 р. був провідним майстром Друкарського двора, а пізніше — Пушкарського приказу. Друкуючи у Москві Устав церковний (1610), він запозичив частину передмови до острозької Біблії, замінивши ім'я Острозького на царя Василя Шуйського. Радишевський став автором першої в Росії військово-технічної книги «Статуту ратніх, гарматних і інших справ, що стосуються воєнної науки». Ймовірно, вже у Острозі Радишевський разом з Іваном Федоровичем займався не лише друкарством, але й військовою технікою. Іван Федоров пізніше писав, що він «чимало років багато займався військовою практикою», що дозволило йому винайти новий тип розбірної гармати. Уже в 1583 р. зразок її був готовий; звідси ясно, що над розробкою свого винаходу Іван Федоров мусив працювати ще в Острозі. Те, що Радишевський, як і Федоров, поєднував фахи друкаря і гарматного майстра — знання військової техніки, зміцнює припущення, що в обох

галу він розпочав працювати ще в Острозі.

Ставши керівником друкарні в Острозі, Іван Федоров і далі нерідко приїжджав до Львова для розпродажу власних книжок, розрахунків з кредиторами, для купівлі паперу і інших матеріалів, потрібних друкарні князя Острозького. Можливо, побував друкар і на Балканах.

Під час відсутності Івана Федорова у Львові фінансові справи він та його син Іван Друкарович (Іван палітурник). 2 березня 1579 р., прибувши до магістрату, Іван Федоров дав синові повноваження стягнути борг на суму 11 золотих від Пилипа Остапковича. Книжки, очевидно, розпродажалися не дуже швидко; ті, хто взяв їх у кредит, не спіймали з винілатою своїх боргів Іванові Федорову, а з другого боку на цього насідали кредитори. 1579 р. Іванові Федорову довелося, щоб позичити 411 золотих від Ізраїля Якубовича, віддати йому у заставу 140 «руських книг», а також «матеріали, літери, форми, та всіляке інше устаткування для друкування книжок». Це все майно залишилося в руках Ізраїля Якубовича і за рік після смерті Івана Федорова було визнане власністю кредитора. В акті не сказано, чи серед заставленого обладнання був друкарський верстат. Історики, однак, вважають це само собою зрозумілим; висловлено навіть припущення, що верстат, який був у заставі, позичав Павло Щербич для видрукування 1581 р. у Львові своїх праць «Speculum Saxopit albo Prawo saskie» («Саксонське зерцало, тобто Саксонське право»), «Jus mnpiciale to jest Prawo miejskie» (Муніципальне, тобто міське право). Більш, однак, ймовірно, що для друку цих книжок, які утворюють один том, було використано не заставлене обладнання, а той верстат, який залишився власністю Івана Федорова аж до його смерті.

Дата застави відома лише приблизно: 4 грудня 1585 р. Ізраїль Якубович заявив, що книжки і друкарське обладнання віддано йому у заставу п'ять років перед тим. Можливо, позичені під заставу гроші були використані для сплати боргу Іванові Сербінові, який саме 23 жовтня 1579 р. відмовився від претензій до Івана Федорова.

29 жовтня Іван Федоров через возного Грицька зі Львова склав протест львівському гродському урядові, що містився у Низькому замку, у зв'язку зі стягненням з цього за виконання ремесла «варшавського податку» (шосу, ухваленого Варшавським сеймом) у сумі 2 золотих. Це, як вказував друкар, суперечило вільностям, що іншими він мав користуватися як служебник князя Острозького.

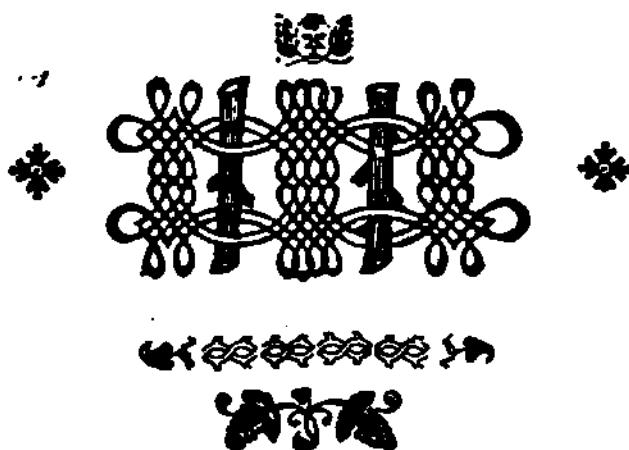
У кінці 1579 і протягом 1580—1581 рр. Іван Федоров менше мав можливостей виїжджати з Острога: це був час найбільш напруженої праці над «Книгою Нового завіта» і, особливо, Біблією. Цікаво, що 22 серпня 1580 р. Фед'ко Антипоркович з дружиною і його сестра Тетяна з чоловіком Іваном Друкаровичем продали успадковані від Відві Антипоркової частину хати і городу на Широкій вулиці напроти церкви Юра. Перше подружжя отримало за свою частку 12 золотих, друге — 7 золотих. Це пояснюють виїздом Івана Друкаровича до Острога на допомогу батькові; справді, у вересні 1582 р. документи називають його «Іваном Друкаровичем з Острога».

Але на той час сам Іван Федоров, мабуть, вже виїхав з Острога. Останній раз мешканцем Острога його названо у акті від 5 березня 1582 р. М. Гембарович твердить, що друкар повернувся до Львова, оскільки 1582 р. Острозька академія і друкарня були ліквідовані: мовляв, князеві набридла його примха, і під впливом «бюрократів-адміністраторів» він розпорядився про «урізання бюджету», яке привело до «катастрофи» (!). Інші автори пишуть обережніше, що Іван Федоров залишив Острог внаслідок «непорозумінь з князем, можливо матеріального характеру» і, в усякому разі, проти волі Острозького.

Навіть для другого припущення, не кажучи вже про цілком довільне перше, нема підстав. К. К. Острозький зовсім не збирався у цей час зменшувати витрати на освітні цілі. Наприклад, 1583 р. він намагався здобути для школи вчених греків з Італії, хоч реалізація такого плану вимагала значних коштів. Академія і друкарня діяли ще довго після 1582 р., а для потреб друкарні незабаром відкрито папірню (перед 1595 р.). Правда, книги виходили рідко, і це пояснюється підпорядкованим характером видавництва. Друкарня була заснована для потреб школи і літературно-наукового гуртка, які не мали змоги заважити друкарів настільки, щоб забезпечити їх постійну інтенсивну працю. Біблія була видрукована, публіцистичні твори острозьких письменників-полемістів не були ще написані, отож не було особливої потреби затримувати Івана Федорова при академії. Князь прийняв до відома від'їзд друкаря, але не відмовляв йому й надалі у сприянні, не виключаючи можливості, що в дальшому ще доведеться скористати з його послуг.

На яких засадах ґрутувалися майнові розрахунки між князем і друкарем, не знаємо. Очевидно, основна частина тиражу видань стала власністю князя як компенсація за його капіталовкладення. Частину книжок і частину обладнання забрав Іван Федоров як компенсацію за свою працю, а можливо, і за свої капіталовкладення. Без сумніву, влаштовуючи друкарню в Острозі, Іван Федоров пустив у хід і частину свого власного устаткування, а ймовірно, вкладав власні грошові кошти і в друкування книжок в Острозі¹. Остаточний розрахунок між князем і друкарем не був проведений саме тому, що ділові взаємини між К. К. Острозьким та Іваном Федоровим не припинилися після від'їзду останнього з Острога. Можливо навіть, К. К. Острозький доручив Івану Федорову продаж тих книг, що становили власність князя. У зв'язку з відсутністю чітко оформленого розрахунку взаємних зобов'язань і послуг через рік після смерті Івана Федорова князь на друковане майно наклав арешт, але зняв його, коли князівська адміністрація упевнилася, що нема підстав для матеріальних претензій до спадкоємців колишнього «службінка».

(Згадана на початку праця, стор. 68 - 76)

ВИДАННЯ ОСТРОЗЬКОЇ ДРУКАРНІ

Стародрукам дуже тяжко поодістатися почерез занедбані віки до бібліографічних списків і то з багатьох причин. По-перше, книжкові зібрання в Україні наслідком вогні, загорушень, частих пожарів нищилися раз на завжди, а по-друге, видання малого розміру навчального змісту скоро зношувалися і також пропадали. Залишилася дуже мала частина, деякі тільки в одному примірнику, а коло десятка назв віднайдено за кордоном. Усіх назв видань острозької друкарні ми не знаємо. Названих є коло 30, а описаних коло 20; на нашу думку їх повинно бути понад 35. Навіть Острозька Біблія, 1581 р., великого розміру книга збереглася в кілька десятків примірників. Дехто є думки, що наклад ^{її} був 1500–2000 прим.

Донедавна була думка, що "Новий Завіт" був першим виданням в Острозі, але в 1961 р. в Лердинській бібліотеці Гота, Східня Німеччина знайдено зшиті разом "Чатанку" і "Буквар", 1578 р. Звістку про це вперше надрукував Я. Ісаєвич в журналі "Україна" (Київ, 1968, ч. 9, ось такого змісту:

"ПЕРІОДРИК ОСТРОЗЬКОЇ ДРУКАРНІ"

Майже чотирнадцять років вважали, що Іван Федоров надрукував на Україні лише три книги: одну у Львові («Апостол» 1574 року), а дві в Острозі на Волині (1580 року) — «Книгу нового завіту» і 1581 року — заменити Острозьку біблію. Справжньою сенсацією після другої світової війни стало підтвердження проте, що в США зберігається примірник Львівського букваря Івана Федорова — перший на Україні друмований підручник.

Та, виявляється, в Острозі Федоров надрукував ще один буквар, значно більший обсягом від Львівського.

Полях цієї унікальної книжки нерозривно пов'язана з Історією славетної Острозької школи, яку сучасники називали академією. Тут наприніці XVI століття працювали визнані українські письменники та вчені Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Дем'ян Наличний (брат Северина). До цього ж острозького гуртка увійшов і Федоров, якому було доручено влаштувати при школі друкарню. Можливо, згаданий буквар став першим виданням Острозької друкарні. Про його вихід так розповідається в піснікові:

«Всесильною десницю вишніяго бога, умішленісі | промишленісі богочестинаго князя Константина Константиновича, князя Острозького, воєводи Київського, маршалка землі Волинської, старости Володимирського. Повелішу ему устроїти дом на ділі книг печатних. К тому же еще дом | ділам и научению в своєму отчизном | и славном граді Острозі

(Федоровікіч, Хведоровікіч) Іван Федоров почав називати себе, переїхавши на Україну.

Як видно із запису на одній з сторінок, уже 1581 року книжка стала власністю відомого німецького вченого-орієнталіста Еласа Гуттера. Мабуть, Гуттер отримав від острозьких учених цього букваря, а також Острозьку біблію, потрібну йому для підготовки багатомовного видання біблії. Вже 1583 року цю «українську або російську» біблію в нього позичав відомий словенський вчений Адам Богишич. Можливо, Гуттер познайомив Богишича і з бунтарем Іваном Федоровом, бо в додатку до словенської граматики Богишича вміщено нирнічну абетку і зазначено, що її використовуються українці та росіяни.

Гуттера примірники бунтаря ще кілька разів змінив власників. 1641 року його купив в університетському місті Альтдорф вчений Якоб Ернст Гергард. З іншими

бібліями друкарні, виміщеніми в збірниках, відомі: «Біблія Івана Федорова. Книга споділання». «Комплексність біблії Івана Федорова». «Свідомість іншомовного». «Біблія Івана Федорова». «Старість друкарні». «Літературній збірник». «Китайські і європейські друкарні». «Історія друкарні». «Свідомість шкільної біблії». «Історія друкарні Острозі». «Енциклопедія друкарні». «Свідомість друкарні». «Історія музичного видання». «Свідомість друкарні Юлійчука». «Флагільський збірник». «Друкарні». «Свідомість друкарні». «Норма Флагільського збірника».

Сторінка з Острозького букваря Івана Федорова.

також єсть лемізаций в землі волинській. | і збривши муркою в божественному письмі | іскусних в греческому языци, | і в артистичном, паче же в русском. | і пристави ти дітичному училничу. | і сея ради ви | ни напечаташа сія книжка, по греческим | «альфа-біта», а по-русинъ «аз-буки», першого ради наученія дітського многорічним іменем Федоровичем». Федорович

ми книгами Гергарда перший Острозький буввар опинився в цнязівській бібліотеці німецького міста Готи. Тут і книї дбайливо зберігається це унікальне видання.

Виникла запитання: чому буввар Івана Федорова зберегли саме за кордоном? Очевидно, ці скромні видання коштували набагато дешевше, ніж пишно оформлені, величі за обсягом Богослужи-

бові книги. Таку величезну книжочку зачитували до дір, а тоді вона вже малої цікавила. Отож від всіх інших тиражів бувварів на батьківщині лишилося вкрай мало. А за кордоном ці рідкісні зразки писемності далеких країн високо цінували й дбайливо зберігали.

Ярослав ІСАЄВИЧ,
кандидат історичних наук

Львів.

Автор цього зібрання в бібліотечному журналі Індіяна Університету в Блюмінгтоні в 1971 р. помістив англійською мовою слідучу нотатку:

a bible and ostrih unikats'

The Bible published in Ostrih, Volhynia, Western Ukraine (1580) by Ivan Fedrov, is shelved in I.U.'s Lilly Library. The work was translated from many foreign manuscripts by a special commission under the leadership of Prince K. K. Ostroz'kyi, and was edited by him. This Bible, consisting of 628 leaves in two columns, 50 lines per page, with 81 illuminations, 1339 initials and 68 colophons, is the "Queen of Books" in Old Church Slavic. There was no country at the time either in Eastern or Southern Europe, which could publish such precious books.

Not long ago there was the opinion that the Ostrih printing shop's first publication was the "New Testament with a Psalter" in 1580. But in 1961 the Public Library in Gotha, Eastern Germany, published a *Slavonica-Katalog* in which, as item 190, was listed "Bukvar'" (Primer), published in Ostrih in 1578. The library authority apparently did not know that there was a second book, a Reader, bound with the primer.

A READER (Chylanka), lacks a title page. There is an Introduction by Ivan Fedorov on the first page, with the stamp of Prince K. K. Ostroz'kyi on its verso. It consists of 16 sheets, and is advertised as "Das Gothar griechisch-russisch/kirchenslawisches Lesebuch, 1578." On page 3 there is a printing of the Greek alphabet, with the pronunciation of Church Slavic. Illumination and the text parallel Greek and Church Slavic short liturgical prayers. At the end of sheet 16 is Fedorov's printing symbol.

A PRIMER (Bukvar'): *Nachalo uchenii dietiam khotieshchim razumeli pisanie, pervoe danaouchitesia hlaholati sie* (Beginning writing and pronunciation for children) contains 46 sheets, with 16 lines on each page. There is no title, place, or date shown. Appearing on the first page is the Church Slavic alphabet, with its 45 characters. The work is divided into four parts, has six illuminations and four tailpieces. Advertised in German: "Der Gothaer Bukvar', von 1578-1580."

In the last chapter there is a brief account of how St. Cyril erected the Church Slavic alphabet and writing system. In this tract the author points out that the Church Slavic language was equal in importance to Hebrew, Latin, and Greek. At the end of the *Bukvar'* there is the signature: E. Hutter, 1583. Hutter was a distinguished orientalist in Germany.

H. Grasshoff and J. S. G. Simmons, in their descriptive pamphlets of the two unikats, claim that they were published in Russian. Strictly speaking, however, there was no Russian

literary language at that time, the first Russian grammar having been prepared by Lomonosov in 1755; even the name "Russia" did not then exist—it was officially introduced by Peter the Great in 1721. The Reader and Primer were published in Old Church Slavic, the literary language in Ostrih. Among common people there were separate languages for both Ukrainians and White Ruthenians.

Max Boyko
Slavic Cataloger

"Unikat" unique.

BIBLIOGRAPHY FOR THE STUDY OF THE OSTRIH
PUBLICATIONS FOUND ABROAD

Barnicot, John. Neizvestnye russkila staropechatnye knigi, znайденые в Англии (Unknown old printed Russian books, found in England.) In Vremennik obshchestva druzei russkoi knigi. Paris, 1938, vol. 4, pp. 61-85.

Barnicot, J. D. and J. S. G. Simmons. Some Unrecorded Early Printed Slavonic Books In English Libraries. In Oxford Slavonic Papers. Oxford, 1951, vol. 2, pp. 96-118 and plates.

Boyko, M. Ostroz'ki pershodruky "Chytanka i Bukvar", 1578-1580. In Svoboda, New Jersey, nos. 156-157 (Aug. 25-26) 1971.

Grasshoff, H. and J. S. G. Simmons. Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenlawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578-1580 . . . Berlin, Akademie, 1969, 29 Seiten, facsimis.

Grasshoff, H. and J. S. G. Simmons. Ein unbekannter Druck Ivan Fedorovs aus dem Jahre 1578. In Zeitschrift für Slavistik, XIII, Berlin, Akademie, 1968, 512-517.

Slavica-Katalog der Landesbibliothek Githa. Bearbeitet vom Helmut Claus. Berlin, Akademie, 1961. 531p. Ostrih Primer no. 190.

Zernova, A. S. Knigi Kirillovskoi pechati, khramiashchesia v zagraničnykh bibliotekakh i neizvestnye v russkoi bibliografi. (Cyrillic books in foreign libraries) in Trudy gosudarsvennoi biblioteki SSSR. Moscow, 1958, vo. 2 pp. 5-37.

LIBRARY NEWS LETTER. Indiana University
Library, Bloomington, Ind., vol. 7, no. 2, 1971.

Довша моя стаття п.з. "Островські першодруки Читанка і Буквар, 1578-1580 рр." була поміщена в "Свободі" чч.156-57, 1971.

Про цю знахідку два автори Г.Грессгофф і Дж.Сімmons опублікували спільно працю як заголовлено ниże й в цім заголовкові та в деяких твердженнях зробили зе́лику кривду друкарській культурі України називакчи чомусь ці першодруки дуже дивовижною назвою (?), коли ж насправді це спадщина української друкарі, а причасний до цих друків Іван Федорович був платним робітником, втікач із Москви, що дістав поємний азиль в Західній Україні й можливість свободної праці без загрози фізичного знищення, перед якою він був у Москві.

Щоб не бути голословним нише містити лицеву сторінку обох авторів німецькою мовою зменшуючи її розмір, а саме:

ABHANDLUNGEN DER DEUTSCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN ZU BERLIN

Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst

Jahrgang 1969 Nr. 2

Dr. phil. H. GRASSHOFF / J. S. C. SIMMONS

IVAN FEDOROV
GRIECHISCH-RUSSISCHE/KIRCHENSLAWISCHES
LESEBUCH VON 1578
UND DER GOTHAER BUKVAR VON 1578/1580

Mit einem Beitrag von
H. Class

Zur Geschichte der deutschen Besitzer
des Gothaer Bändchens

AKADEMIE-VERLAG · BERLIN

1969

Делкі бібліографи твердять, що ці першодруки - це одне видання, натомість інші, що це дві окремих видань і призначення кожного було інше: буквар, а після цього читанка. В цій праці ми будемо також роглидати кому назуву окремо, а навіть такі, що мали дві вихідні дати, як напр., Біблія, 1780 і 1581. Подібне було з "Климентом", що в переплетах знайдено іншої редакції друковані аркуші.

1. ЧИТАНКА

Читанка («Азбука») 1578 р.— перша книжка з острозьких видавніть Івана Федорова. Через матеріальні нестачки друкар мусив переїхати до Острога на запрошення острозького князя Василя Костянтина Острозького, який мав наметі розгорнути широку видавничу діяльність. Острозька Читанка, так само як і львівський Буквар, належить до важливих відкрить останнього часу, власне, кількох останніх років. Книжку виявлено в одному примірнику за межами нашої країни, в Державній бібліотеці в м. Гота (НДР). Перша публікація про неї з'явилась за кордоном у 1961 р., але її не зауважили наші дослідники. Вивчення цього друку почалось тільки в 1968 р. Грунтівний науковий опис Читанки і зшитого разом з нею острозького Букваря 1578 р. подали Г. Грасгоф і Д. Сімmons. Дослідники слухно зазначили, що назва першого острозького друку, подана на його титульній сторінці — Азбука, — не відповідає змісту книжки, бо oprіч

однієї (після титула) сторінки, на якій подано грецьку абетку, тут є двомовний грецько-слов'янський паралельний текст для читання. Зрозуміло, це був посібник для вивчення гречкої мови, який мав на меті закріпити вже набуті знання. Названі дослідники дали книзі таку назву: «Грецько-руська церковно-слов'янська книжка для читання». Ця назва в основному відповідає характеру і змісту книжки. Вважаємо за можливе прийняти її і в скороченому вигляді, назвати перше острозьке видання Івана Федорова — Читанка.

Книжка видана форматом в одну восьму частину аркуша. Містить всього вісім ненумерованих аркушів, шпарльта — 12,75×6,4 см. Вперше в друках Федорова складання зроблено в два

Phil. B. p. 1666.
D. O. M. C. S.
**PRO ERUDITIONIS
CULTORIUM COM-
MODO AUGENDO
BIBLIOTHECA
GERHARDINA
ADJECTUM ME
L. B. C.
SCITO,
ALTERA SEPTIMANAE
SPATIUM E DICTA
BIBLIOTHECA NE
ME TECUM RE-
TINETO.
QVISQVIS ME FURTO
ABSTULERIS, NE
DEUM FRATUM
SINTIAS,
GAVITO.**

Бесідам речіців , вішнаго
стд . оумышленіем пірамышле-
нієм . Баготи ваги ківд . Кене
італістіка , Конєстальпіоніята
Хілжати бестрізскаго . Бисіди
кіевскаго . Шаршака земан во
лівськое . Старосты вадідімер
ского . Повелівшімъ , вчестю
нити діланартеціи певатініхъ .
Ктейхъ . Єще домів нідітіміг
ітінагутий . Бісаймъ ютіндо ,
Ісланімъ градѣ бестріз . Єже
єсть літакій , візман вільсь
стен . Ілзберавши міжін , сп
ріжкінномъ пінсаніи Іскіспыхъ ,
Ізгреческомъ міжіці , підлітію
скемъ , пічженібрекомъ . Ілпр
стабінхъ рітіцикомъ оутіліціхъ
Іллардінніи . напеташана сіл
кініжка . Погреческій , йльфа ,
кітія . Чіпорхескій , їзі , бікі .
Ілреліради патутіній дітіскаго .
Цупогі греческимъ , іблакомъ д
ідерізтімъ .

ствопічки: у лівому -- грецький текст, у правому - відповідний слов'яно-український.

На повних сторінках заверстали по 25 рядків. Шрифти -- грецький і кириличний -- нові, двох розмірів -- більший має висоту 10 рядків 51 мм (№ 2, 5), менший — 40 мм (№ 4, 6).

Художні прикраси книги: складальна рамка на титульном аркуші (до речі, це перший художньо оформленій титул у федоровських виданнях, № 169), дві гравюри із зображенням герба К. Острозького (№ 52) і друкарського знака Федорова (№ 53), одна заставка, відбита з дошки львівського Букваря (№ 120), дві невеличкі кільцівки, видруковані з однотипного виливного орнаментального мотиву — листочка (№ 171).

Читанка надрукована на папері з водяним знаком герб Абданк, який бачимо і на папері львівського Апостола 1574 р.

46

A	Z	I	S	T	O	K	E
Α	Ζ	Η	Μ	Ρ	Ξ	Θ	Κ
Λ	Π	Ι	Ρ	Χ	Ω	Ν	Ο
άλφα	ζίτα	ιάμα	ράπτα	δ	ε	ν	ε
β	η	γ	μ	θ	η	η	η
ζίτα	ιπτα	διτα	ριτα	ι	ι	ι	ι
ς	"	"	"	κ	κ	κ	κ
λέβδα	τή	κή	ηγμα	ο	ο	ο	ο
λ	π	ρ	ηγμα	η	η	η	η
πη	π	ρη	σ	η	η	η	η
π	φη	χη	ψ	ψ	ψ	ψ	ψ
φη	φ	χ	χ	χ	χ	χ	χ
φ							
α.	χ	ε	β.	ψ	γ	υ	γ
χ	ς	λ	φ	η	υ	υ	υ
ς	ε	τ	η	η	η	η	η
ε	λ	ι	τ	τ	τ	τ	τ

αρβεγιβλδεζ ζητηγι ιθθικλμιξ
ογαπρρεζ Σετιγι ρρχ ψωωω ·

Вступ до "Читанки" ми взяли з "Мистецька спадщина Івана Федорова". автора Якима Запаска (Львів, вид-во Вища школа, 1974, ст. 26-28). Дослідник Я.Ісаєвич ці два першодруки злиті в одні окладинки; називає "Буквар", але в загальнім описі їх від себе розрізняє. Ось його міркування:

У Букварі 1574 р. Іван Федоров писав, що має намір і далі видавати подібні книжки. І невипадково першим відомим нині острозьким виданням став саме Буквар.

У Копенгагенській королівській бібліотеці зберігся примірник Букваря, текст якого сторінка за сторінкою повторює 29 аркушів львівського Букваря, а крім того, містить в кінці сказання Храбра. Примірник не має вихідних даних, і дослідники вважали його московським виданням. Однак А. С. Ззорнова на підставі шрифту й оформлення визначила книжку як острозьке федоровське видання, випущене близько 1580 року. Частина дослідників прийняла висновок А. С. Ззорнової, інші з нею полемізували. Врешті 1961 р. в каталогі славістичної літератури Краєвої бібліотеки в м. Гота (НДР) Гельмут Клаус вмістив короткий, але докладний опис і фотопродукцію титульної сторінки Букваря, виданого Іваном Федоровим у Острозі 1578 року.

Δίευχων τῶν -
γίαντρων μάντων
καὶ ἡ θεός
παῖς εἰλέν σου
παῖς, ἀπίν.
Δόξα σος ὁ θεός
παῖς Δόξασοι.
Βασιλεὺς κράτε,
παραχλυτε τὸ
πτατησάλθειας,
δικαγταχοῦ πα-
ρὼν, κατα πάγτα
πληρῶν. ὁθησαι
ρῶς τῶν αἴθιν,
καὶ ωπὲς χορηγος.
εἰλθε, καὶ εργη-
σούσαι μήτρα,
καὶ καθάρισον μᾶς
ἀποκαστηκλί-
δος. καὶ σώσον

Залогітвісke
ты юці нааші,
гі її хе сже
нааші помілуйн
насть, амінь.
Слава твое сже
нааші елла твое.
Цю небесныи,
пурпішнителю
птахтасалітеіас, дже непінкніи,
іже безрітвісік, нівж неполік
лі. європен
ще благіхів, ніжніподітвісі
прійди, нівсели
ся євні ніті
спи наєтв юків
єлкіж сквртв
ни. непаси

άγαθετὰς ψυ-
χὰς πρῶμη.
Αγεος οθεός,
αγιος ιοχυρός,
αγιος αθανατος,
ελένσογι μας.
Δόξα πατρὶ,
καὶ ψω, καὶ α-
γιω πνευμатι.
καὶ ηγιει, καὶ εις
τους αιωναστων
αιώνων ἀπίν.
Слава юці,
нісні, ніспро, нів
ківні ківкомі
амінь.

Παταγία τρίας
ελένσογι μας.
χειλαδητιτὰς
ιαπατіас імш.
δεσπота сунухі
єпсоятіас аюмі-
асімш. агіє
єпісіх-ψω καї-
ρсатіас ад-е-
реіас імш, єн-
хентоу юшніато
наша, рідк
іменні твоєго.
гов. ще ленсог, г. гі помілуй.

Як виявилося, це те саме видання, що й копенгагенський примірник, однак останній не має перших шістнадцяти сторінок (зате в копенгагенському є два останні аркуші третього зошита, втрачені в готському примірнику). Таким чином, гіпотеза А. С. Зъорнової про належність «копенгагенського Букваря» острозькій друкарні Івана Федорова близьку підтвердилася.

На жаль, публікація Г. Клауса кілька років залишалася непоміченою дослідниками історії кириличного друкарства. Щойно в березні 1968 р. в журналі «Україна» було опубліковано перше в Радянському Союзі повідомлення про Буквар 1578 р., наведено дані з історії готського примірника, висловлено припущення, що саме з цього примірника словенський філолог А. Богорич скопіював кириличну азбуку, яку видрукував у своїй Граматиці (1584) .. Восени 1968 р., напередодні Празького конгресу славістів, вийшла з друку стаття німецького славіста Г. Грасгоффа і англійського книгознавця Дж. С. Г. Сіммонса. Її автори церковнослов'янські тексти Острозького букваря помилково називали російськими, а видання його безпідставно пов'язували з Бі-

Бóξα , χρῦν , ελάβα , ἀπῆτο .

Πάτερνιμφύσε
τοῖς οὐρανοῖς ,
άγια φύτο τὸ
οὐρανόου , ἐλθέ-
το ἡ βασιλεία-
σου , βενθύτιο τὸ
θέλημά σου , ὡς-
ἐν ψραγώ , χέπε
της γῆς . τού-
αρτου ἡ μῶρ τὸν
επιγόνον , δος
ἡμῖν σύμμερον . χ
αφεσήμιταφρ
ληματαίμιν ,
ιος χήμερε αφίε-
μεντοις οφειλέ-
ταις ίμιν . καρπὶ^η
εἰσετεχνειμᾶς
εἰς πειρασμού .
ἀπλαρυσας ημᾶς
εκοτύ πονηρώ ,
εμην .
κύριε ελέησονίβ .
Γη πομήλων εί .

48

Лόξα . χρῦν , ελᾶ , ἀπῆτο ,
Δεύτε προσκυνή
σωμεῖ , τῷ βασι-
λεῖ ήμῶν θέω .
Δεύτε προσκυ-
νήσωμεν , χώ
τῷ βασιλεῖ ήμῶν
ημῶν . Δεύτε
προσκυνήσωμεν ,
καὶ προστέσωμεν
αὐτῷ χώ τῷ βασι-
λεῖ ήμῶν ημῶν
ψαλμός , ἥ .
Ελέησον με οὐδεῖς ,
κατὰ τὸ μέγα ε-
λεόσου . καρκα-
τὰ τὸ κλῆθος το-
οίχτιρμῶν σου ,
εξάλεψον τὸ ἀ-
νομπάρμα . ἐπὶ
πλείον πλύνον
με χωράφορίας
μονονοντοπε-
μαρτίας μνα κα-
φάρισόν με . ὅτι

лорусією . Однак велике наукове значення мав докладний опис книги, що її обидві частини в цій статті розглядаються як одно видання. Вже наступного року ці ж автори в обширному дослідженні, виданому разом з репродукцією книжки , висловили погляд, що дві частини книжки — це самостійні видання. Хоч таке твердження навряд чи можна визнати доведеним, публікація Г. Грассгоффа і Дж. С. Г. Сіммонса заслуговує високої оцінки. Тут проаналізовано мовні особливості грецьких і церковнослов'янських текстів, досліджено покрайні записи.

Готський примірник острозького Букваря — книжечка невеликого формату: задрукована частина більшості сторінок вміщається в прямокутник 65×128 мм (включно з виносними елементами літер верхнього і нижнього рядків) . Буквар не має пагінації. Перша його частина (арк. 1¹—1⁸) містить титульний аркуш, таблицю грецького алфавіту і молізви, надруковані двома шпалтами: зліва — грецький текст, справа — церковнослов'янський (Г. Грассгофф і Дж. Сіммонс називають його чомусь «російсько-православним» або «російсько-церковнослов'янським»). В кінці першої частини (арк. 1⁸ зв.) надруковано друкарський знак Федорова.

επὶ ἀγοράν μνε
εγύπτιγάσκω, καὶ
πάραστια μνε ἐγώ
πιον μνε εἰς Μια-
καυτός. Σομόνω
ημαρτον, καὶ τὸν
πονηρὸν ἐνώπιον
σου εποίησα.
Ἐπως αὐδίχαι α-
θηξέλοισλόβοις
σου, καψικησπε
ἐν τῷ χρινεθά-
σε. ἴδου γὰρ τὸ
ἀγοράντσισελή
φθῶ, καὶ σάμαρ
τίας ἔχεσθαι
με ἡμέρα μνε,
ἴδου γὰρ ἀλη-
θιαι πολιτος
τὰ αδηλα, καὶ
τὰ χρύφια τὸν
φίας σου ἐδί-
λωσάς μοι. γα-
τιεῖς με υστόπω
καθαρισθέ-

ειζακόνης μὲ
ἄπτη δικαίῳ, καὶ
δομησιεῖτε βού
ηδ. Τοσὶ εἰνομώ
επιτρέψιν, ἀλλ
κάρος πρεδηπο
τού επιτκορῆι.
τάκο διόπραγμ
εινελκπελεεεεε
πτειν, ἀποσειν
κτηνεγδα, εὔρι
ππι, εἴσει εἰς
ειζακόνην διατά
πτκεεμ, ἀεβρε
ειέχτε γεδή
μαλμπη μολ.
εἴσει πεπτη
ηηγ εβζλεεηλε
εῖη, εεετεπηλ
ηπάηηηη πρεμώ
μρεстηπειηλη
κηλη μη εῖη. Ο
κρεπηση μάηηηη
πομης ἀρχηψη

μα. πλωεῖς με
καὶ ὑπερ χίονα
λαβκαυθίσρα.
άκουηεις μοι ἀ-
γαλλίαστη χείν-
φροσύνω. αγαλ
λιά συται ὄβεα
τεταπειγμένα.
ἀπόσρεψον τὸ
πρόσωπον Σου ἀ-
ποτῷ αμαρτίων
μνε, καὶ πατας
τὰς αγοράς μνε
εξαλιψον. καρ
διαν καθαράν
κτίσου εἰς εμοί
οὐθεος, καὶ πτά.
εὐθέες εἰς καίγον
στοιοις εὐκάτοις
μνε. μηδαρρη-
ψης με ἀκοτά
πεοσύπη σε,
καὶ τὸπτεῦμα σου
τοδριοις μηάγτα
τελης ἀπέμοι.

ει. ὅμησην μη
ηπάτε επέτη εὐ
ειλασκ.
ειλχ μοστη μη
ειρρεπη νεεε
λιε. επερ
διλοπεκ κοεπη
ειμρεηныя .
ῶβρατη ληζ
πηος ει
ερτχι
μοηχιε, ηηεη
ειειακόνηλ μη
ονуеепи . εε
ρζε. τηεпе
εозијди волиите
бже, ηηхъ
прѣвѣ обнѣвѣ
вюу прѣбѣ
мог. нешберг
зи мене. ѿлн
чд твоеё ,
ηѣхъ твоеого
ηѣхъ спаго нешнмн
шмене .

Грасгоф і Сіммонс вважають, що перша частина («грецько-церковнослов'янська читанка») і друга, яку вони називають «готським Букварем» (хоч саме ця частина відома у двох примірниках: готському і копенгагенському), — два різні видання. Вони навіть датують обидві частини неоднаково: «читанку» — 1578 р., а «буквар» — 1578—1580 рр. на тій підставі, що А. С. Ззорнова датувала копенгагенський примірник Букваря приблизно 1580 роком. Однак А. С. Ззорнова останню дату висунула лише тому, що в той час невідомі були острозькі видання, раніші від виходу «Книги Нового завіта», до того ж названої самим друкарем «першим овочем» нової друкарні. Тепер, коли титульний аркуш першої частини засвідчує, що друкарня діяла вже в червні 1578 р., нема ніяких підстав датувати другу частину іншим роком. І якщо навіть вважати другу частину окремим виданням, природніше було б припустити, що вона надрукована не після першої частини («читанки»), а перед нею. Адже нові острозькі шрифти в другій частині зустрічаються лише у кількох місцях, в той час як перша повністю складена новими шрифтами і містить, до того ж, виливні прикраси, яких нема у другій частині.

ἀπόδος μοι τὴν
ἀγαθίαστην τύ-
πων πρίν σου ,
χρήσιμη γενεθλίων καὶ
τυριῶν με . δι-
δάξω μοι οὐτάς
οὐλές σου , καὶ ἀ-
στεβεῖς εἰσὶ σέ θη-
τρέψαστε . ρύσαί με
εἰς αἱμάτων θέσες ,
οὗθεος τῆς σρίας
μν . ἀγαθίασε-
ται ἡ λιθογαμία
τὴν δικαιοσύνην
εὐ . ἔταχείλη
μν ἀνοίξε .
χρήσιμαί αγα-
θελεῖται γάνοι
εὐ . ὅτι εἰνθέ-
λεταις Θυσίαι ,
ἔδωκα ἀτ .
ὅλοκαυτώματα
οὐκ εὑδοχίσε .
Θυσία τῷ θεῷ ,
στασιατετρίμ-
μενοι . καὶ

επιζητάτην ρά-
δεστη επιπλί^α
πασχεῖ ,
ηδόμην ελπίη
εὐπιεράτηλ . πα-
στύτης εργασίην
πολλή πενήνη , ή
πετρίνην ἄπιετη
οἰκοδομηθήτω
τάτείχη ιερυτα-
λημ . τοτε ευδοκή
εκεθυσίαν δίκαιο
μοῖσθη . επιράδη
επιπληταῖς τοῦ
πρατεί πε
εἰν . την εὔπιπλη^α
μοῖσθηρείσην ,
περιεπάτησιν ,
εἰσεπάτησιν εἰδί^α
ειπετηλή χριλή
πεποι . πάκειψε
εἴς ποσχοπτή πε
πτερ , πάπιούσε .
εἴς επιγένεια
πεσαγοβολίσην .
πέρπτεια εγγύ ,
εγχειρίσηπ .

διατ σιστετρίδ
μένηι χτετα-
πινιμένησ ,
οὗθεος ψχέξι δε-
νώσκ . αγαθωτ
τέ εἰ τηευδοχία
εὐ τηυσιώ . χ
οἰκοδομηθήτω
τάτείχη ιερυτα-
λημ . τοτε ευδοκή
εκεθυσίαν δίκαιο
μοῖσθη . επιράδη
πρατεί πε
είρητε , εβδησε
ηείς ηεε επικητά
ειαλ . πογδάτε
ειλατε καόλε
πάρτη πεόν πε
λα .
ηεπετεράνηε
χρεπτηληεκή
ειέρη .
ηερχειεπεράνηε
εγλα ωζα εεε
περκπηλ , ηεο
ρζη πέεε ηεεμαν
ειπε , ειδημηή

На доказ того, що перший зошит становить окреме видання, Грасгофф і Сіммонс вказують, що перший зошит надруковано на іншому папері, ніж шість наступних. Це доводять різною віддаллю між лініями сітки (28 мм у першому зошиті, 30 мм у інших) і тим, що у першому зошиті інші філігракти, ніж у наступних. Однак здійснена Є. Л. Немировським перевірка показала, що віддаль між лініями коливається також в межах зошитів і становить всюди 27—30 мм. Якщо ж йдеться про філігракти, то і друга частина надрукована на папері з різними знаками, причому знаки шостого зошита дуже подібні до знаків першого. Всі виявлені у книжці філігракти (герби Габданк і Тупа підкова, Толір під півмісяцем) зустрічаються також у острозькій Біблії.

Головним аргументом на користь того, щоб розглядати томик Готської бібліотеки єдиним виданням, вважаємо слова на титульному аркуші першого зошита, що книга випускається для початкового навчання дітей. А це значить, що титульний аркуш належить, насамперед, до букварних текстів (2—6 зошиті). Те, що українські видавці вважали грецькі тексти складовою частиною Букваря, видно і з того, що Львівська братська друкарня, втративши грецький шрифт, стала вмішувати у своїх букварях грецькі молитви, видруковані кирилицею¹¹.

Втім, ймовірним нам відається припущення Є. Л. Немировського, що букварі навмисне друкувалися так, щоб іх можна було випускати у різних варіантах. З цією метою сторінки і зошити не нумерувалися,

καρτινηδ' αρά-
των . κείσενα κύ
ν' Χ', τὸν
τυθεν τού μονο
εγιν , τὸν εκτύ
πές γεγνήτα
προπατην τῶν
αιωνών . φως εκ
φωτός , θεόν α-
ληθιόν, σκοτεού
ἀληθιγ . γεγι-
θείτα ουπος π-
θείτα διού θοτού
τητατε ; διά
ταπάτα είενετ .
τού διάματους
ἀθρωκους , καὶ
διετηγμετερα
συπριαγκατελ
θοντα εκ τῶν
ρων . καὶ σαρχι-
θείτα εκ πινυμα-
τος αγίου . καὶ
μαρίας τῆς παρ
θέρου , καὶ σα-

βετή μηεβήδμων
μ. μεγερίπαγογ
τει Χα , επά
επιλα , ερηπο
ρόπαγο , εῆκε ώ
οὐτα , ρέρδηπα
πρεκδε , εεβέχε
εεύκ . εεεπα ώ
εεπτα , ετα ί
επηπα , ωστα
μεπηπα . ρέρδε
ηηα ἀνεσεπτο
ρέηα εείνερχηνα
ῶψη , εηηεκε
βετη εείση .
μέστη ράδη
θεεεεηγ , ί
μάσηρο ράδη
επλεήηη εοση
ρέηшаге епнс
εеен , εеевпло
тиеешас , ε
εχа епа , ή
марія , εт
εи , εеевчел

θρηπάγута • ειτεσшага •
ттаиршбута те расп'ягаго
үпеे, иршу, еті залы, прип'ятк
тоутія пилату . иетіш пилатіт.
καὶ παθоута, καὶ иептаджаша, и
τафента, καдага ипогресена, ивъ
такутатηтрітн икрша престін
μεса хататас дене попна
χафас. κάдагел иных . иврэзъ
θонта εις τоус шедшаге наше
օуряноус, κάдака бига , иетірд
θео́меров εхбен щаго օдескын
ξιω̄твпаке̄с, юца , ипаки градж
κάдака ирху о- цаго епславю
меуог меладо̄с и сунити жиын и
хрінai շանгака κάдака тектроус, оутіс
βасилеіас оих е- циетілес . κάдака
такетелес . κάдака и етіктуяма та
εеето πιεудато айю , тохирю ,
αйю , тохирю ,
τοсшокойду, тохик жиеворлциаго ,
τұшатросқиже шоңа иехорд
реүөмеров, тайсір щаго , иже етк
такеи κάдака юц
шамаи иеевспом

Γράμμα

συμ προσκυνόμε- επανισλανά
νον, χρυσωδοξα- ίνα , ιερεία
ζόμεγον, τὸλα- βινα , γλαγό^ν
λῆσαν δὲ τῶν λαβώντα
προφητῶν . ἐις μιαν , ἀγίαν ,
καθολικὴν , καὶ ἀποσολικὴν ἔχ-
κλιστάνομολογῷ ἐν βάσισκα ἐις
ἀφεστράμαρτιών . οὐταπλενείστραχό^ν
πιοσδοχῆσθεσθε- τάνιον διεστρέψεο
στινεκρῶν , καὶ καλέρπτων , οἱ
ζωῆς τοῦμεθούν πάγιοι εὐλόγω^ν
τοσαιώνωσάμην . τοιεικλαμήν .

Ἄνες, ἄφες συβ- χρηστονόθεοστὰ
παραπλήματα επεριβεβητά
ημῶν. τὰ εκχόστα, ημέσα .
καὶ τὰ ἀκούστα. ημεβόλημα .
τὰ εἰργωζόλο- Τίκε εβδόμε ηελό^ν
γω. τὰ εν γυναις, ατ . ἡπειρούμιτ,
καὶ ἀγγοία . τὰ ηπομεισατην . η
εν γυντί , καὶ εν ηεβοψη , ηεις

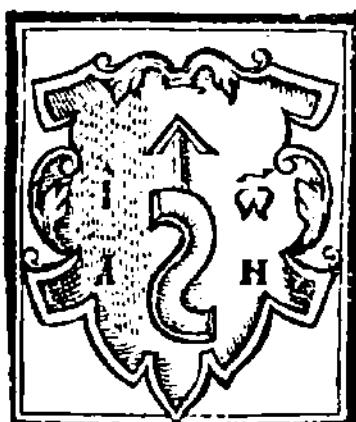
Θράση , οσπά
εη πρεπετη εῆκε
επεριβεβητά
ημέσα . ηελό^ν
γωζητη σὺ έτ
ηγωαξί , καὶ ευ-
λογημένος ηερ
πὸς της κοιλί-
ας σὺ , οτισωτη
ρα έτεχες τῶν
ψυχωτημωτ .

ημέρα . τὰκατὰ
ηοῦν καὶ διάροι-
αν. τὰπάγταροι
συγχώρησον, οις
ἀγαθοῖς καὶ φι-
λάνθρωπος .

βην . ἡπειρετή
ρενηιη ηηειτή
ρενηι . ηελόη
πρεπητή , ηηε
ελαγή ηηε
εοιειετήσιν .

Εγέτειτε ,
χωρεκε χαριτώ
μετη μαρια οχέ
μετασου . ηελό-
γημέτη σὺ έτ
ηγωαξί , καὶ ευ-
λογημένος ηερ
πὸς της κοιλί-
ας σὺ , οτισωτη
ρα έτεχες τῶν
ψυχωτημωτ .

ειένα ηερηώ
τηλη εγέτειτε
τράδη ηηε
ηηειετη .

а кожен розділ займав певну кількість зошитів. Якщо буквар друкувався без 1-го і 7-го зошитів, як це було у Львові 1574 р., то на останньому аркуші 6-го зошита ставилася видавнича марка. Якщо не було 1-го зошита з вихідними даними і окремо випускалися 2—7-й (як у копенгагенському примірнику), то на останньому аркуші 7-го зошита («Сказаніє» Храбра), можливо, були окрема післямова і друкарський знак. На жаль, останній аркуш копенгагенського примірника не зберігся.

У книжці застосовано чотири слов'янських кириличних шрифти і два грецьких. У зошитах 2—7 майже весь текст надрукованою московським шрифтом (10 рядків = 44—50 мм). Титул і кирилична частини першого зошита складена дрібним шрифтом нового малюнка, розробленого вже в Острозі (10 рядків = 51 мм). На останньому аркуші першої частини чотири рядки складено ще меншим шрифтом (10 рядків = 40 мм) подібного крою. Цим найменшим шрифтом складено у другій частині Букваря по два рядки у заголовках розділів (арк. ², ²₃) і по-значки на полях (арк. ²₃, ²₃, ²₃, ²). Це той самий шрифт, який згодом застосовано у Новому завіті, натомість основний шрифт першої частини — це шрифт острозької Біблії. Очевидно, вони були і виготовлені спеціально для цих видань, відповідно до запланованого їх обсягу і формату. Адже малойцовірно, щоб складні роботи по розробці шрифту нового крою були проведені для видрукування невеликого за обсягом навчального видання.

Нові «напівкурсивні» острозькі шрифти розроблені з урахуванням графіки літер рукописів середини XVI ст. і півуставо-скорописного письма українських ділових документів третьої четверті XVI ст.¹³ Зокрема, аналогії до багатьох літер виявлено у волинських гродських і земських актових книгах того часу. Якщо виконавцем шрифту можна вважати Григорія Івановича, то запроектувати його міг хтось з членів острозького гуртка, добре ознайомлений з місцевою рукописною традицією, — можливо, колишній кам'янецький писар Герасим Смотрицький або хтось з писарів канцелярії князя Острозького.

Свого часу визначний російський книгознавець М. П. Кисельов висловив здивування з того приводу, що в Острозі Федоров виготовив чи замовив два грецькі шрифти, хоч надрукував ними дуже мало: меншим шрифтом — п'ять слів у Новому завіті, більшим — у острозькій Біблії близько ста рядків. Дослідник висловлював тоді припущення, що грецькі шрифти було відлито не для однієї Біблії, а для видання якихось праць «Тримового ліцею» в майбутньому.

Тепер вияснилося, що в острозькій Біблії використано ті грецькі літери, якими раніше друкувався грецький текст першої частини острозького Букваря, а у Новому завіті — дрібніший шрифт з останнього аркуша першої частини цього ж Букваря. М. П. Кисельов відзначив оригінальність острозького грецького шрифту: він майже вертикальний на відміну від курсивних шрифтів західноєвропейських друкарів. Але слід мати на увазі, що грецькі інкунабули мали прямий шрифт, і щойно Альд Мануцій запровадив у грецьке друкарство курсив. Зразком для острозького грецького шрифту могли бути шрифти інкунабул і рукописів.

Обидва острозькі грецькі шрифти мають таку саму висоту кегля, як і нові острозькі кириличні шрифти. Завдяки цій особливості грецькі і кириличні тексти можна було друкувати двома шпалтами так, щоб у обох всі рядки були на одному рівні. Саме так складено паралельно грецькі і церковнослов'янські тексти у Букварі, а пізніше — у двох місцях Біблії. Треба гадати, однаковість кегля шрифтів була передбачена, щоб мати змогу видавати навчальну двомовну літературу для потреб Острозької школи. Ймовірно, в Острозі планували видрукувати церковнослов'янсько-грецьку граматику. Однак Іван Федоров не встиг

уже здійснити цього задуму, і граматика, складена учнями Львівської братської школи та Арсенієм Еласонським, була надрукована острозькими шрифтами у друкарні Львівського братства 1591 року.

Титульний аркуш букваря 1578 р. надруковано таким самим шрифтом, як кирилична частина першого зошита. Тут сказано про заснування в Острозі школи «умишленем и промышленем Константина Константиновича князати Острозького» і про те, що для потреб школи надрукована «книжка, по гречески альфа-вита, а по руски азъ-буки первого ради наученія дѣтскаго многогрѣшнаго Иоанномъ Федоровичемъ». На звороті вміщено герб князів Острозьких і вказано дату видання «В лѣто отъ создания мири 7086, а отъ воплощенія Господя нашего Иисуса Христы 1578 мѣсяца июня 18». Навколо герба напис: «Константина Константиновича князя Острозского».

У наступних великих острозьких виданнях є пряма вказівка, що вийшли вони на розпорядження К. К. Острозького. Відсутність її у Букварі дозволяє припустити, що це видання здійснене не на кошти князя, а власним накладом Івана Федорова, на замовлення діячів Острозької школи, які й підготували текст першої частини книжки, а можливо й її заключного розділу — сказання Храбра.

Варто звернути увагу також, що скромний титульний аркуш у друках Івана Федорова вперше з'явився у Заблудові, але зник у його самостійних виданнях — львівських Апостолі і Букварі. Це дає підстави вважати, що в Острозі титульні аркуші впроваджені під впливом діячів Острозької школи, які співпрацювали з Іваном Федоровим при підготовці нового видання Букваря.

На титульному й останньому аркушах першого зошита острозького Букваря вперше в практиці східнослов'янського друкарства застосовано складані оздоби (орнаментальні композиції, які виливалися подібно до літер з гарту і застосовувалися для обрамлення сторінок, заповнення пустого простору, для розбитки тексту, виділення заголовків тощо). Коли друкувався Буквар, Іван Федоров тільки робив перші кроки в освоєнні нового виду орнаментації. В Букварі застосовано лише два види складаних прикрас: плетінка (у вигляді «вісімок» з «сучками» по боках), яка використана для обрамлення титульної сторінки, а також два листочки з роздвоєним пагінцем (на арк. 1^а). Крім виливних прикрас, є й дереворити. Герб Острозьких на звороті титульного аркуша має облямований рослинним орнаментом картуш, поділений на чотири поля. На верхніх — зображення св. Юрія на коні зі списом і герба Погонь, внизу — власний герб Острозьких (стріла над шестиступінчастою зіркою і півмісяцем) і герб Коньча. Знак Івана Федорова — такий самий, як і на львівському букварі.

У книзі, якщо враховувати готський і копенгагенський примірники, заставок три більших (двох малюнків), чотири менших (двох малюнків), кінцівок чотири (трьох малюнків), один ініціал (І). Ініціал відбито з дошки, вжитої вже у заблудівському Псалтирі; інші оздоби — з дошок львівського Букваря, однак розміщені вони тут інакше.

Переходимо до характеристики змісту книжки. Її відкриває (на арк. 1²) грецький алфавіт, великими літерами у п'ять стовпчиків, тоді йде, набраний таким же чином малій алфавіт, під кожною літерою вказано кирилицею її назву. Далі — знову малі літери п'ятьма стовпчиками, які тепер поміняли місцями, а внизу двома рядками у четверте подано весь алфавіт великими літерами, разом з дифтонгами і варіантами літер (усього 46 знаків).

На звороті другого аркуша під такою самою заставкою, якою починається текст львівського Букваря, йдуть молитви, надруковані по дві шпалти на кожній сторінці: зліва — грецький текст, справа — церковнослов'янський. Порядок молитов — той самий, що у львівському Букварі й у другій частині острозького, однак між «Прийдите покло-

німся» і Символом віри вміщено 50-й псалом. Грецький текст видруковано майже без помилок. Якщо врахувати, що пізніше один грецький рядок у Новому завіті буде складено з п'ятьма помилками у п'яти словах, доводиться визнати, що друг грецької частини букваря відбувався під контролем якогось знавця грецької мови, ймовірно Діонісія Палеолога.

Надрукований паралельно з грецьким церковнослов'янський переклад досить відмінний від традиційного тексту (який вжито й у львівському Букварі та другій частині острозького). На думку Грассгоффа і Сіммонса, в Острозі було зроблено першу спробу такого очищення церковнослов'янського тексту, яке було пізніше проведене в Росії патріархом Никоном. Прагнення наблизити переклад до оригіналу можна пояснювати не лише навчальним призначенням двомовної частини видання, але й тим, що тенденція до буквалізму при перекладах з грецької мови на старослов'янську свідомо культивувалася в Острозькій школі. Так, пізніше «один от слудей училища Острозького греко-словенского» у передмові до свого перекладу трактату Федора Авукара проти єретиків писав, що дещо може видаватися незрозумілим, бо переклад «праву речі еллинскія послѣдовася» для уникнення перекрученъ, можливих при дотриманні «права речі словенскія». Острозький гурток немало причинився до усталення грецької мови як зразка, еталона побудови граматики церковнослов'янської мови, що пізніше закінчили граматиці виховання Острога Мелетія Смотрицького. Початкові стадії цього процесу якраз і відбилися у першій частині острозького Букваря.

(Я.Д. Ісаєвич. Першодрукар Іван Федоров... Львів,
Вища школа, 1975, стор. 76-81)

2. Б У К В А Р, 1578.

Острозький *Буквар* 1578 р.— друге острозьке видання Федорова. Це передрук львівського *Букваря* з додатком трактату болгарського монаха Храбра про створення кирилівської абетки. Книжку видано малим форматом в одну восьму частину аркуша. Вона має 48 аркушів, шпальта — 12,75×6,3 см, на сторінці — 15 рядків, шрифт (крім чотирьох рядків, складених більшими літерами острозької *Читанки* (№ 2) московського малюнка (№ 1)). Прикраси: шість заставок, відбитих з чотирьох дощок львівського *Букваря* (№ 120—123), чотири кінцівки, відруковані з трьох дощок також львівського *Букваря* (№ 152—154), одна узориста ініціальна літера, відбита з дошки заблудівського *Псалтиря* з *Часословцем* (№ 221), і один рядок в'язі (№ 25).

Складання тексту і верстка виконані так само майстерно, як і в попередніх друках Федорова. Друк в одну фарбу. Водяni знаки паперу острозького *Букваря* 1578 р.: сокира з півмісяцем, підкова з хрестом всередині, — уже зустрічалися на папері попередніх заблудівських та львівських друків Івана Федорова.

Треба думати, що тираж острозького *Букваря* був великий. Але до нашого часу збереглося лише два примірники книги, вони є за межами нашої країни. Один з них, відкритий в 50-х роках нашого століття, зберігається в королівській бібліотеці м. Кошенгагена, другий — знайдений недавно в Державній бібліотеці м. Гота (НДР). Він зшитий разом з острозькою *Читанкою*. Обидва примірники острозького *Букваря* дефектні, але в значній мірі доповнюють один одного. Повніший готський примірник, там бракує лише двох аркушів (23 і 24), які збереглися в коленгагенському примірнику.

Друга частина острозького Букваря (арк. 2_1 — $^2_{44}$) починається аркушем з дереворитною заставкою і написом в'яззю «Начало обученія дътемъ». Аркуші 2_1 — $^2_{46}$ повторюють текст львівського Букваря 1574 року. На останніх аркушах ($^2_{46}$ — $^2_{48}$) надруковано «Сказаніе како состави свѧтыи Кирилъ Философъ азбуку» — знаменитий твір чорноризця Храбра «О письменах».

Наступні аркуші (2_1 — $^2_{39}$) повторюють текст львівського Букваря, крім післямови. Від останнього цю частину відрізняють оздоби, відсутність нумерації «параграфів» на полях, наявність у кількох місцях дрібного шрифту. Правописних відмінностей небагато, але трапляються зміни літер, рідше — граматичних форм. Наприклад, видруковано «тобъ» (арк. $^2_{25}$), хоч у львівському Букварі й у першій частині острозького на тому ж місці — «тебъ». Відзначимо ще написання «посети і исцели», «призри», «истинна», «долгій» (арк. $^2_{26}$, $^2_{27}$, $^2_{30}$) у тих місцях, де у львівському виданні було «посѣти і исцѣли», «присръ», «истинна», «долги».

Як згадувалося, останню частину острозького Букваря займає Храброве «Сказаніе како состави свѧтыи Кирилъ философъ азъбуку по языку словенску и книги преведе» (арк. $^2_{40}$ — $^2_{48}$). Його опубліковано за текстом, який дослідники відносять до другої (молодшої) групи списків²¹. Як свідчать деякі особливості правопису («о» замість «о» перед приголосними, форми типу «вѣкы», «книги»), твір надруковано з українського рукопису. Щоб оцінити значення цієї публікації, слід хоча б коротко схарактеризувати зміст пам'ятки, яку називають найбільш індивідуальним твором давньоболгарського письменства. По суті, це був публіцистичний трактат, спрямований проти зневажливого ставлення візантійців до болгарського народу і його культури. Найстарші рукописи датують XII—XIV ст., але оригінал написано на початку X ст.: тоді ще жили, як сказано у тексті, люди, що зустрічалися з просвітителями слов'ян Кирилом і Мефодієм. Автор мешкав, найбільш ймовірно, у Солуні (тепер Салоніки), він називає себе чорноризцем, тобто ченцем. Починається пам'ятка твердженням, що до прийняття слов'янськими народами християнства і створення Кирилом Філософом слов'янської абетки слов'яни користувалися «чертами і різами». Ймовірно, Храбр протиставляє такі знаки як докнижні письмена пізнішому книжковому письму. Далі Храбр розповідає про створення Костянтином (у чернецтві Кирилом) Філософом алфавіту, у якому було значно більше літер («письмен»), ніж у грецькому. Більшість вчених гадає, що алфавіт, що його мав на увазі Храбр, — глаголиця. Дещо пізніше був створений і алфавіт, що дістав ім'я кирилиці.

Високо оцінивши значення появи у слов'янських народів власної абетки, чорноризець Храбр тверде твердження, начебто бог велів мати книги лише трьома мовами, що іх, мовляв, «освячено» вжиттям іх у написі на хресті, на якому був розп'ятий Ісус Христос. Така «теорія» мала у той час цілком виразне спрямування: розмови про «перевагу» грецьких письмен служили виправданням політичної експансії Візантії на Балканському півострові. Ось чому чорноризець Храбр гнівно засуджує ворогів слов'янської писемності.

Апологія Храбром старослов'янської мови і полеміка із захисниками догми «тримовності» винятково актуально звучала на Україні в XVI ст. Адже ця догма, в дещо видозміненій формі, тепер використовувалася апологетами католицизму для виступів проти розвитку окремих слов'янських мов, в тому числі української²². В таких умовах опублікування патріотичного «Сказанія» чорноризця Храбра було актом політичної мудрості, вміння використати давні традиції для потреб сьогодення.

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ Я.Д. ІСАЕВИЧА ДО ОБОХ ОСТРОЗЬКИХ ПЕРШОДРУКІВ

Доля унікального готського примірника може бути відтворена на основі маргінальних записів. З них видно, що протягом тривалого часу острозьке видання цікавило європейських науковців, служило для них джерелом інформації.

Запис на задньому форзаці засвідчує, що вже через п'ять років після видання острозький Буквар був власністю відомого німецького вченого-орієнталіста Еліаса Гуттера (1533—бл. 1609). Гуттер з 1577 р. був професором східних мов у Лейпцигу, а від 1579 р. до червня 1583 р. навчав у Дрездені староєврейської мови саксонського курфюрста Августа. Якраз цьому курфюрстові Іван Федоров у листі від 23 липня 1583 р., висланому з Відня, описував винайдену ним гармату і пропонував, що може приїхати до Дрездена, щоб показати свій винахід. Не виключена можливість, що Іванові Федорову вдалося протягом останнього півроку свого життя здійснити цю подорож. Переїзнюючи у Дрездені, він міг передати Гуттерові свій Буквар, а також Біблію, які возив з собою як зразки своєї майстерності. Таке припущення висловлюють Є. Л. Немировський та М. П. Ковалський.

Однак цьому поясненню суперечить звітка, що вже 30 червня 1583 р. Е. Гуттер отримав відхідне посвідчення від курфюрста і незабаром (ймовірно, у серпні) залишив Дрезден. Гадаємо, що Іван Федоров написав у липні 1583 р. листа до курфюрста тому, що вже раніше мав контакти з його придворними, зокрема з Гуттером. Останній міг встановити зносини з острозьким науковим гуртком, оскільки планував видати багатомовне видання Біблії і збирав необхідні тексти. Адже відомо, що на цьому ґрунті він мав наукові зв'язки з словенським реформаційним освітнім діячем і філологом Адамом Богоричем (бл. 1520—бл. 1600). Богорич навесні 1583 р. зупинявся в Дрездені по дорозі до Віттенберга: куди він ішав разом з Юрієм Далматином, щоб наглядати за друком повної словенської Біблії, перекладеної Далматином (друкувалася у Віттенберзькій друкарні Крафта і Ербена від травня до початку листопада 1583 р., але позначена 1584 роком). Гуттер під час зустрічі з Богоричем у Дрездені показав йому «руську, або московську Біблію». Трохи пізніше, у листі, писаному вже у Віттенберзі 31 липня 1583 р., Богорич прохав Гуттера позичити цю Біблію або її копію. Очевидно, йшлося про острозьке видання, оскільки видання Ф. Скорини складалося з окремих книг і не містило повного тексту Біблії.

Ймовірно, Гуттер ознайомив Богорича і з Букварем Івана Федорова. В усякому разі, в додатку до своєї словенської граматики Богорич вмістив кириличну абетку і вказав, що нею користуються українці та росіяни. Тут також вміщено шість слов'янських перекладів «Отче наш», в тому числі церковнослов'янський, який міг бути взятий з острозького підручника. Від Гуттера книжка перейшла до філолога й математика Даніеля Швентера, а 1641 р. Й купив історик та філолог-орієнталіст Йоганн Ерист Гергард. Його учень Й. Швабе користувався острозьким виданням при підготовці дисертації «Цурковъ московскій», присвяченої догматиці та обрядам православної церкви в Россії. Не знаючи добре слов'янських мов, Швабе помилково пропускав, що книжка написана «московською мовою... з розпорядження великого князя московського».

У 1678 р. Буквар куплено до Готської герцогської бібліотеки.

На прикладі готського примірника острозького Букваря бачимо, яке велике значення мали видання Івана Федорова для міжнародних культурних зв'язків, для поширення в наукових колах кінця XVI—XVII ст. певних відомостей про мову і культуру східнослов'янських народів.

Букварі, видруковані Іваном Федоровим, пізніше не раз передруковувалися або без змін, або у переробленому вигляді. Одним з перших таких передруків було видання, яке збереглося в Англії у двох дещо відмінних примірниках — один у Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді, інший — у бібліотеці коледжу Трініті в Кембріджі. Їх заголовок («Начало ученія дътем...») і текст повністю повторює другу частину острозького («копенгагенсько-готського») Букваря 1578 р., в тому числі дублює деякі його помилки. Польський дослідник С. Кот визначив оксфордський примірник як львівське або віленське видання середини XVI ст. Пізніше Дж. Барніот вважав книжку московським виданням «близько 1565 р.» або львівським чи віденським «близько 1574 р.». Однак А. С. Ззорнова незаперечно довела, що це острозький друк близько 1580 р. або трохи пізніший, в усякому разі «не раніший 1578—1579 рр.». А. С. Ззорнова підкреслює, що одна з двох заставок цього видання — у стилі московських або, скоріше, львівських заставок, які часто повторювалися в українських друках, натомість друга — типово острозького зразка, який ніколи не застосовувався московськими друкарями. Також О. О. Сидоров підкреслює український характер орнаменту анонімного «оксфордсько-кембріджського» букваря. Невдалий набір, неохайність шрифту дозволили А. С. Ззорнові зробити висновок, що книжка була видана кимось з учнів Івана Федорова, можливо, після від'їзду його з Острога. Ті автори, які, полемізуючи з А. С. Ззорновою, вважали копенгагенський примірник московським друком, обстоювали і московське походження «оксфордсько-кембріджського» Букваря. Після повного підтвердження доказів А. С. Ззорнової про острозьке походження копенгагенського Букваря навряд чи можна ставити під сумнів її висновок, що і «Начало ученія» вийшло з Острозької друкарні доби праць Івана Федорова або трохи пізніше.

Цій же друкарні слід приписати однаковий за змістом Буквар, розшуканий П. Атанасовим у Софійській Народній бібліотеці у складі оправленого разом тома книжок малого формату. Саме в цьому томі виявлено унікальний примірник віршованого твору невідомого українського письменника початку XVII ст. «Ліамент дому княжат Острозьких», один з двох збережених примірників «Книги о воспитанії чад» (Львів, друкарня братства, 1609), найстаріший датований польський Буквар 1599 р. та інші українські й польські видання останньої четверті XVI—початку XVII ст. «Ліамент» за текстом софійського примірника видруковано 1898 р. в «Читаннях» кіївського історичного товариства Нестора літописця, інші видання були описані в наукових статтях. Однак вчені тоді не звернули належної уваги на старовинний буквар без початку й кінця, який був у складі того самого конволюта. Надрукований він добре відомим великим федоровським шрифтом. Наявність у правописі Букваря певних болгаризмів Петар Атанасов вважав доказом того, що Буквар або його оригінал було створено ще до приїзду Івана Федорова на Україну. Однак вже відзначалося, що, у звязку з поширеністю болгарських рукописів, саме на Україні найбільше утвердилися деякі середньоболгарські правописні риси. Українське походження новознайденого Букваря засвідчує також одна з двох його заставок, яка відбита з тієї ж дошки, що й заставка в острозькій Біблії (арк. 70 зв. другого рахунку, 258 зв. др. рахунку та ін.). Петар Атанасов вважає, що малюнок цієї заставки «різко відрізняється від усіх інших заставок Біблії». Однак від заставок острозької Біблії вона не тільки не відмінна стилістично, а, навпаки, є їх типовим зразком. Як видно з репродукцій, доданих до статей П. Атанасова, заставка, про яку йдееться, відбита з пошкодженого кліше — в кількох місцях зіпсовано її рамку. Під час друкування Бі-

лії це кліше було ще цілим. Звідси ясно, що книжка надрукована у Острозі після Біблії, але, ймовірно, раніше 1598 р. Справа в тому, що 1598 р. зафіксовано останній випадок використання таких прикрас, крім того, того року опубліковано в Острозі Буквар, титульний аркуш якого оформлено цілком інакше.

Острозькі видання Букваря, як і їх львівській прототип, довго наслідувалися українськими видавцями. Так, видані Львівським братством Букварі 1671, 1692, 1710 рр. в першій частині дають той самий матеріал, що є вже в Букварі Івана Федорова: алфавіт, склади «дво-письменні» та «триписьменні», пунктуацію, коротенькі хрестоматію з молитов та релігійних пісень. Подібні Букварі у XVII—XVIII ст. видали також друкарні Михайла Сльозки, Києво-Печерська, Чернігівська, Новгородська, Унівська, Почаївська, а також білоруські друкарні. Починаючи з Букваря («Азбуки») В. Бурцова (1634), аналогічні посібники з'являються в репертуарі Московської друкарні. Важливо відзначити швидке збільшення тиражів видань. Так, наприкінці XVII—на початку XVIII ст. львівські братські видання Букварів досягли величезних, як на той час, тиражів. Якщо Буквар 1662 р. мав тираж 600 примірників, Буквар 1692 р.—1687 примірників, то Букварі 1698—1722 і 1754 рр. видалися тиражами 5900—7000 примірників. Таким чином, виданням Букварів Іван Федоров започаткував справу, яка вже давно назріла і завдяки цьому стала розвиватися дуже інтенсивно. Це ще раз свідчить про те, наскільки діяльність визначного друкаря відповідала потребам часу, вливалася у головний струмінь розвитку освіти й культури.

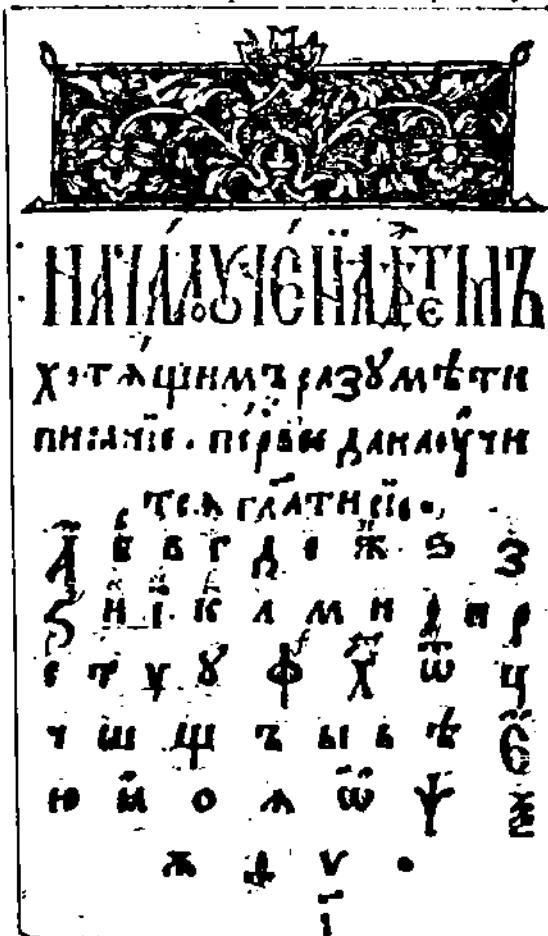
(Я.Ісаєвич, Першодрукар, стор. 82 – 85)

СКАЗАННІЕ· КАКО СОСТАВЛІ
СТЫІНІКІИНА ФИЛИФЪ
ЛЗДЕЧКЪ , ПОДЪІКЪ
СИВЕНІКЪ . НІСНІГІПР
ВДЕ , ШГРЕЧІСІХЪ НА
СЛОВЕНІСІН ІЗЫКЪ .

Межде түбі сло
влю іще съчи
пигані , пін
мыхъ писли
и . нічертамнійндрѣ
Заньми читайхъ нігаді
хъ . крінавашікіл .

3 «БУКВАР: "Начало діткамъ хотящимъ разумѣти писаніе. первое даноу-
Остріг читися глаголаті сіє". Без подання місця і дати друку. На арк.
157? 1: "а сіа азбука от книги осмочастнина сіръть грамматікін".
На арк.6: "Сказание како состави святый Кириль философъ азбуку..."
52 венкum. аркушів; кирилівська сигнатура складок, вдолині 1-7; по
13 рядків на сторінці; 105x65 мм., два дереворити-орнаменти.

Лицева сторінка Букваря

Букварі цього видання знайдено в Англії: 1.Bodlaine Library, Oxford.
2.Trinity College, Cambridge.

На першому Букварі є власноручний підпис: Thomas Elmer, John Bomag, які, ймовірно переїздили через Волинь, чи перебували у слов'янських країнах і цього Букваря привезли до Англії.

Другий Буквар переплетений разом із польським, ймовірно, друкованій у Вільні чи Львові, оправа шкіряна; на нім власноручний підпис: Thomas Skeffington i Thomas Havtrie. Гавтрі був у Росії 1555 р., а від 1570 р. він вже був постійно в Англії.

Бібліотекар Бодлянської Бібліотеки Джан Барнікот відносить друк цих букварів до 1577-1591 рр. Ми цього Букваря, поки що, ставимо після 1578 р., до часу, поки не виясниться дійсна дата його друку.

Один примірник цих Букварів знаходиться в бібліотеці в Копенгагені, Данія.

Але росіянка Зернова, припускає, що примірник Букваря Бодлянської Бібліотеки друкований раніше примірника Триніті Каледоні; вона додає, що потреба на букварі тоді була дуже велика й не сумнівається, що в Острозі могло бути іх кілька видань протягом короткого

часу. Вона твердить, що дійсно букварі були друковані в Острозі, але вона не годиться на дату 1577, а припускає їх друк десь на 1580 р. або пізніше.

Барнікот і Сімонс твердять, що ці букварі були взірцями для граматики друкованої в Острозі, 1598 р.

Барнікот. Сам анрекордед; Барнікот. Временникъ, т.4, с.63-65; Зернова. Книги, с. 28.

4. НОВИЙ ЗАВІТ, 1580

1580 р. в Острозі вийшла у світ «Книга Нового завіта», що об'єднувала Псалтир з Новим завітом (Четвероевангеліє, Апостол, Апокаліпсис). З її післямови можна зробити висновок, що друкування її розпочалося того самого року.

У ранньому середньовіччі переклади Нового завіту існували в ряді країн, однак католицька церква, як правило, ставилася до них вороже. Лише початок реформації привів до небаченого раніше появлення видавничої діяльності у цій ділянці¹.

Єдиний кириличний Новий завіт, виданий перед острозьким,— тюбінгенський друк Прімоха Трубара 1563 р.— відмінний від острозького і складом (він не об'єднаний з Псалтирем), і вдвічі більшим форматом. Таким чином, острозька публікація стала унікальним явищем у слов'янському кириличному друкарстві.

Перша сторінка Нового Завіту

Острозька «Книга Нового завіта» вийшла у форматі вісімки, задрукована сторінка має розмір 5,6×12,2 см (відношення ширини до висоти 1 : 2,17)². Складається з чотирьох ієнумерованих аркушів і 490 аркушів, які мають справа зверху нумерацію; на першому аркуші кожного зошита є сигнатури у правому нижньому кутку. При деяких примірниках є ще 52 аркуші складеного Тимофієм Михайловичем по-кажчика («Книжки...»), який розглянемо далі окремо. Шрифт, яким

надруковано основний текст, дуже дрібний (10 рядків = 40 мм). Повна висота сторінки — 30 рядків³. Циноброю надруковано в'язь у заголовках розділів, частину ініціалів, деякі елементи в покажчиках на прикінці книжки.

На титульном аркуші — заголовок у дереворитній рамці: «Книга нового завіта в ченіже напереди псалми блаженного Давида пророка и царя». На звороті — герб К. К. Острозького. Над ним слова: «Константин Константинович Наречений в святом крещеніи Василіє». Під гербом: «Княжа острозское, воевода киевский, маршалок земли волынськое, староста владимерський і прочаа». У написанні «владимерський», можливо, позначився вплив Івана Федорова: на Україні назували міста Володимира (Волинського) здавна вживали тільки в повно-голосній формі.

На арк. 2—4 ненумерованих — передмова, що кінчається п'ятьма словами грецькою мовою (в яких складальник припустився п'ятьох граматичних помилок)⁴. Передмова написана у формі звернення до К. К. Острозького тих, хто працювали над книжкою. Тут підкреслюється актуальність видання книги в час, коли православна церква страждає від лютих порогів — не лише від чужих, але й від своїх, які її зрадили. Сучасники сприймали це як заклик до стійкості у боротьбі за права народу, як осудження тих, хто забував думати про долю співвітчизників⁵. Відзначаючи ініціативу К. К. Острозького у виданні книги («понудил еси нас недостойных выше нашех мъры на сie дѣло»), ті, хто готовав видання, просить Острозького прийняти книжку «яко пръвый овоц от дома печатного своего острозского». Отже, сказано цілком чітко: «Книга Нового завіта» була першим виданням друкарні К. К. Острозького,— таким чином, острозький Буквар 1578 р. не був виданням князя.

Текст книги починається Псалтирем (арк. 1—85), далі (на арк. 85 зв.—93 зв.) вміщено «Псалми выбрані» — молитви і пісні з Старого завіту: з книги Ісход (розділ 15), Второзаконня (розділ 32), з першої Книги царств (розділ 2), з пророків Аввакума, Ісаї (розділ 26), Йони (розділ 2), Данила (розділ 3), два уривки з Євангелія від Луки. Опісля видруковано Євангелія від Матфея (арк. 93 зв.—142 зв.), від Марка (арк. 143—173), від Луки (арк. 173 зв.—224 зв.), від Іоанна (арк. 224 зв.—262), Сказаніє діяній апостольських (арк. 262—262 зв.), Діянія апостольська (арк. 363—309), Послання апостолів (арк. 310—447), Апокаліпсис (арк. 448—469 зв.), Соборник 12-ти мъсяцам сказая главы коемуждо Апостолу і Євангелю і избранным святым и празником (арк. 470—481 зв.), Сказаніє главам евангельским утрім апостолом і євангеліям ізвѣстно седмнцам всего лѣта (арк. 482—489 зв.).

На арк. 490 колофона, де вказано, що книга «начата и совершена» з розпорядження К. К. Острозького «Іоанном Федоровим сыном з Москвы», на звороті — сигнет з літерами І. Ф. і написом «Іоанн Феодорович печатник з Москвы».

Порівняння текстів Євангелій і Апостола у «Книзі Нового завіта» з відповідними місцями острозької Біблії виявляє подекуди істотні правописні різниці. Однак в цілому, в обох виданнях новозавітні книги надруковані за текстом так званої четвертої редакції, яка відмінна і від першої редакції, до якої належить найстарше у східних слов'ян Галицьке четвероевангеліє 1144 р., і від другої редакції, яка виникла, ймовірно, в Галицько-Волинській землі⁶. Натомість четверта редакція опрацьована у Болгарії і Сербії в XIV ст. і до східних слов'ян проникла, мабуть, за часів митрополита Кирияна.

Наявність у «Книзі», крім Псалтиря, ще кількох уривків Старого завіту дозволяє зробити висновок, що і вони друкувалися з інших текстів, ніж Біблія. Наприклад, місце «Книги Нового завіта» «сей ми есть бог и прославлю и корысть» (арк. 85 зв.) відповідає в Біблії «се бог и прославлю и користь» (арк. 32 другого рахунку). В Новому завіті

«...о всіх іже сътворил еси нам» (арк. 91), у Біблії — «о всяческих, яже сътвори нам» (арк. 151 зв. третього рахунку). Втім, і в межах самої «Книги Нового завіта» зустрічаємо паралельне написання тих самих слів: «прочаа» і «прочая». Видавці намагалися дотримуватися норм церковнослов'янської мови, але є у книзі й риси живої української мови, наприклад, двічі на останньому аркуші вжито форму «з Москви».

На підлицевій сторінці Нового Завіту герб кн. К. К. Острозького

Оформлення «Книги Нового завіта» було скромне, але виконане з великим смаком. Якщо її порівняти з «Новим тестаментом» краківської друкарні С. Шарфенберга 1568 р. і з випущеним того ж року у Несвіжі новим польським перекладом С. Будного, то острозька «Книга...» має більше спільніх рис з першим із названих польських видань. У ній не лише заголовок взято в дереворитну рамку, але надруковано на звороті герб у картуші, оточеному овалним обрамленням, а в кінці книжки — колофон і сигнет друкаря. Однак у виданні Івана Федорова широка задрукованої сторінки менша, а обсяг книжки більший, тому довелося друкувати шрифтом, набагато дрібнішим від шарфенбергівського. У цьому відношенні видання Івана Федорова ближче до деяких західноєвропейських друків, таких, як латинсько-грецький Новий завіт базельської друкарні Миколи Брилінгера (1546) або малоформатні видання всієї Біблії? Серед майна, що залишилося після

смерті Івана Федорова, був якийсь «позолочений тестаментик». Можливо, це — одно з західноєвропейських малоформатних видань Нового завіту (*Testamentum Novum*)⁸. Вузькість сторінки у «Книзі Нового завіта» пояснюється тим, що незручно було б читати довгі рядки, надруковані дрібним шрифтом.

Крім основного дрібного шрифту (10 рядків — 40 мм), у книжці вжито на титульном аркуші старий шрифт Івана Федорова (10 рядків — 85 мм), а кілька рядків на звороті титульного аркуша і колофона надруковано основним шрифтом острозької Біблії та першої частини Букваря (10 рядків — 51 мм). Новий завіт прикрашають дереворитна рамка на титульном аркуші книжки і сигнет у хіці ІІ, 36 заставок з шести дощок, численні ініціали, 22 хінцівки з семи дощок, а також виливні прикраси. Острозькі заставки помітно відрізняються від заставок попередніх видань. Основний мотив їх — білій на чорному тлі контур тонкої стеблинки з дрібними листочками і квітами. Спокійний ритм, обмеженість у штрихуванні листків і інших деталей, наявність своєрідних архітектурних деталей — це особливості острозьких прикрас, які мають спільні риси з деякими заставками Скорини, особливо ж — з орнаментом українських рукописів⁹. Якщо ж йдеться про ініціали, то в них, без сумніву, відчувається вплив тогочасних західних видань. Крім застосованих вже в острозькому Букварі плетінчастої рамки і листочків з роззвеною гілкою, Іван Федоров впровадив ще один вид виливних прикрас: рівнораменні хрестики з трицільними кінцями і білим кільцем з крапкою посередині¹⁰.

Особливе значення має у книжці титульний аркуш. Як згадувалося, у Івана Федорова титульні аркуші з'явилися вперше в заблудівських виданнях¹¹ і острозькому Букварі. Однак там вони складені таким самим шрифтом, як і вся книга, і лише в Букварі оточено текст скромним виливним орнаментом. Щойно у «Книзі Нового завіта» з'являється титульний аркуш, набраний більшим шрифтом, ніж текст, вміщений у дереворитну оздобну рамку. Таким чином, у друкарство на Україні проник той тип титульного аркуша (форти), який став загальноприйнятим аж до кінця XVIII ст. Гадаємо, що такий титул було запроваджено ініціативи видавця або його вчених дорадників: у своїх самостійних львівських виданнях Іван Федоров повертається до давньої традиції, відмовляючись від впроваджених у ходкевичівських виданнях титульних аркушів.

Рамку на титулі Нового завіту увінчує архітектурний фронтон, що спирається на бічні опори, неіначе складені з цоколів колон. Внизу, під заголовком, пустий гербовий щит, з-пода якого виглядають зображення однорога і оленя. Звірів намальовано досить реалістично, однак О. О. Сидоров слушно підкреслює, що тваринам у тодішній іконографії надавалося символічне значення, корені якого можна відшукати у пізньоантичному мистецтві. Олень розглядався як втілення стійкості в пошуках свіжої води, що несе оновлення життя, однорога нерідко вважали символом смерті. В Острозі Іван Федоров був оточений людьми, схильними до складних сколастичних тлумачень, отже зображення оленя і однорога, мабуть, мали алегоричне або геральдичне обґрунтування¹².

Прототипом рамки титульного аркуша «Книги Нового завіта» була рамка, що її вжито на титулах лютерового перекладу Книги повчань Сірахових (Віттенберг, у Георга Рау, 1533 р.) і у Книзі притч Соломонових (те саме видавництво, 1535 р.)¹³. Цю гравюру О. О. Сидоров пов'язує зі школою Луки Кранаха. Однак гравер, який працював для Івана Федорова в Острозі, відкинув деякі елементи зображення, зокрема ангелочків-путті. Поряд з німецьким взірцем, він спирається на місцеві мотиви з західноукраїнських архітектурних пам'яток і рукописних

книг. Так, бічні колонки мають дещо спільне з обрамленням мініатюри Луки у Пересопницькому євангелії¹⁴. У гербі на звороті титульного аркуша гірлянда, що проходить крізь отвори картуша, скопійована з аналогічної композиції на звороті титула Берестейської біблії.

Примірники «Книги Нового завіта» у вітчизняних і закордонних збірках відбивають той факт, що цим виданням в кінці XVI і протягом XVII—XVIII ст. цікавилися діячі освіти й науки на Україні та поза її межами. Збереглися, зокрема, примірники з власноручними каліграфічними записами (грецькою і українською мовою) одного з керівників львівського братства Івана Рогатинця¹⁵. Нещодавно фрагмент «Книги Нового завіта» виявлено в одному з північних районів Росії археографічною експедицією Ленінградського університету¹⁶. До Національної бібліотеки у Варшаві надійшов примірник Перешильської капітульної бібліотеки (з покажчиком Тимофія Михайловича), який свого часу склонувався на археологічній виставці у Львові. Крім того, у ПНР примірники Нового завіту є у бібліотеках Варшавського університету, Krakівського Національного музею. Слід назвати також примірники у Бібліотеці Академії наук Литовської РСР у Вільнюсі, у бібліотеках єпископа Марша в Дубліні (Ірландія), Гарвардського університету, Мальтській королівській бібліотеці у Валетті¹⁷.

Деякі зі згаданих примірників містять лише псалтирну частину видання, що може свідчити про більший тираж цього розділу.

Після острозької публікації «Книга Нового завіта в нейже напреди псалтир» була повторена друкарнею Віленського братства у Єві (Вевіс) у 1611 р. коштом Богдана Огінського. Пізніше Новий завіт з псалтирем у тому ж малому форматі (вісімки) перевидавався у Вільні (1623, 1641) і Києві (1658, 1692), а у форматі четвірки — у Кутейні (1652), Києві (1732)¹⁸. Незважаючи на значні різниці в тексті й оформленні, всі ці видання за складом, в основному, повторювали острозьке. У Москві видання цього типу у XVII ст. не друкувались зовсім, оскільки церковна влада вважала необхідним друкувати лише літургічні тексти, а не книжки для домашнього читання¹⁹. Ось чому примірники Нового завіту з білоруських і українських друкарень високо цінувалися у Росії. Перше у Москві повне видання Нового завіту вийшло 1702 р. і було наслідуванням кінських видань²⁰.

Буржуазні автори недооцінювали острозький першодрук Нового завіту, твердячи, начебто його випущено для потреб церков і тільки тому, щоб друкарі не лишалися без роботи під час редактування тексту Біблії. Насправді, для книжки було спеціально виготовлено небачений раніше в кириличному друкарстві маленький шрифт. Це доводить, що книга займала з самого початку важливе місце в планах діяльності острозького науково-публіцистичного гуртка.

Надрукована в малому форматі дрібненьким, але дуже чітким шрифтом «Книга Нового завіта» не була церковним літургічним (уживанням на богослужіннях) виданням, а призначалась насамперед для індивідуального читання вдома. Видання книжки не для супточкових потреб, а для домашнього читання було, без сумніву, прогресивним явищем²¹.

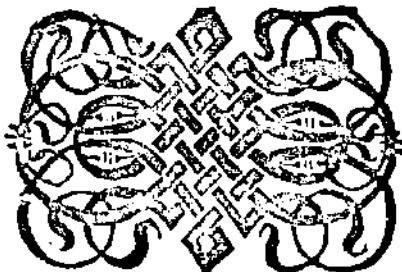
(Я.Ісаєвич, Першодрукар, стор. 85-90)

Післяслоvo Нового Завіту

Бла бѣгагъ зъгтіи нѣлкъ
 піюбіумъ , възлагти га
 нашего ѿ ГХа . підѣнству
 етъ рѣха . начата нѣквѣщка
 бысть , зъмъ кнїга нѣбаго зъ
 вѣгла . піевелѣйште вѣга
 чтиялго иѣзъ яко іспажнія
 іспажнія нѣвчла . наречена
 вѣстомъ кріщеніи блескъ
 існѣжати бѣтъ зъзълго зѣвѣри
 кієдскаго . моршалка земли
 волынськіе спасости владимир
 скаго , йпрѣдам . вѣстися
 бѣтъ традѣ ето юнѣзъ обѣрѣтъ
 много тѣбѣшиимъ юлкнімъ
 дѣбѣриемъ снімъ зъмо
 скви . вѣтъ ше зъдѣ
 кія міръ , хѣшъ
 плющенія же спѣтъ
 АА нашеаго
 ГЕХА .
 ФОП .

Кінцівка з грекьким
текстом

Дохатъ сутайогі ашахта
ариг .

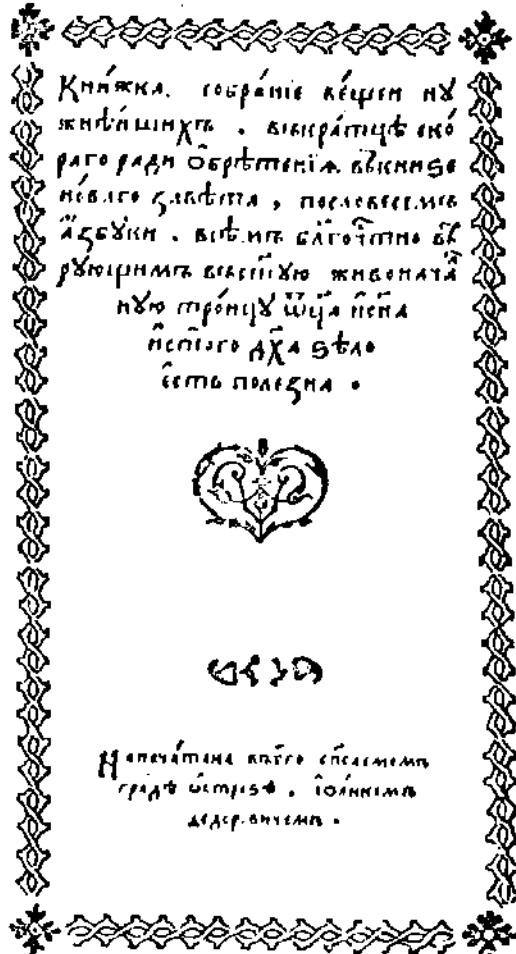
Відсылки

- Czerniatowicz J. Niektóre problemy naukowe grecystyki w pracach bibliotow polskich XVI i XVII w. Wrocław—Warszawa—Krakow, 1969, s. 15.
- Запаско Я. П., 1971, с. 49.
- Каратав И. П., 1883, с. 211—212, № 100.
- Киселев Н. П., 1962, с. 173—174.
- Машталір Р., Феллер М. Іван Федоров і вітчизняне друкарство. Львів, 1964, с. 4.
- Воскресенский Г. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода евангелия от Марка по 112 рукописям евангелия XI—XVI вв.—ЧОИДР, 1896, кн. I, с. 256.
- Black M. A. The evolution of a book form. The Octavo-Bible from manuscript to the Geneva version.—«The Library», 1961, vol. 16, N 1, p. 25—28.
- Ружицкий Е. И., 1972, с. 63.
- Запаско Я. П., 1971, с. 45, 61.
- Киселев Н. П., 1964, с. 70.
- Vladimirovas L., 1966, p. 73.
- Сидоров А. А., 1951, с. 108.
- Там же, с. 109.
- Кожин Н. А., 1958, с. 36—37.
- ДЛБ, примірник I. 5. 37 (з мініатюрами і підписом грецькими літерами на титульний сторінці «Іван Козмич Роготинський») і примірник I.5.37 а (з написом тією ж рукою на останній сторінці тексту «Іван Козмич»). Можливо, сторінки з написами походять з одного примірника і були роз'єднані при oprаві книжок у XIX ст.
- Горфункель А. Х. Каталог книг кирилловской печати 16—17 вв. Л., 1970, с. 79.
- Симмонс Дж. С. Г., 1963, с. 247. Simmonds J. S. G., 1968, p. 11.
- Каратав И. П., 1883, № 205, 283, 527, 684; Петров С. О., 1958, с. 194, 324, 534.
- Архангельский А. С. Очерки из истории западнорусской литературы XVI—XVIII ст.—ЧОИДР, 1888, I, с. 91; Киселев Н. П., 1960, с. 134.
- Киселев Н. П., 1960, с. 134.
- Сидоров А. А., 1959, с. 49.

5. ПОКАЖЧИК ДО НОВОГО ЗАПОВІТУ ТИМОФІЯ МИХАЙЛОВИЧА, 1580

Спеціально для «Книги Нового завіта» острозьким науковцем Тимофієм Михайловичем був складений алфавітно-предметний покажчик. Він має окремий титульний аркуш з вихідними даними і з гербом на звороті, окрім пагінацію. Це дає підстави вважати покажчик самостійним виданням, хоч окремо він не поширювався.

Титульний аркуш покажчика, оточений складаною плетеною облямівкою, має заголовок: «Книжка, собраніє вещей нужнѣйших. Въкратце скораго ради обрѣтенія въ книзѣ новаго завѣта по словесем азбуки. всѣмъ благочестно вѣрующимъ въ святую живоначальную троїцу отца и сына и святаго духа зѣло есть полезна. Напечатана въ богоспасающемъ градѣ Острозѣ Іоанномъ Федоровичемъ». На звороті герб К. К. Острозького — такий самий, як на звороті титульного аркуша «Книги Нового завіта».

Лицева сторінка Покажчика

Книжка, крім титульного аркуша, має 52 нумеровані (зверху справа) аркуші. На арк. I повторено заголовок і вказано автора: «Собраніе вещей нужнѣйших скораго ради обрѣтенія во книзѣ сей нового завѣта, по словесем азбуки много грецкимъ Тимофеемъ Михайловичемъ, лѣта от создания мира 7089 а от нароженія спасителя нашего Іисуса Христа 1580». Як бачимо, книжка є першою в друкарстві на Україні працею індивідуального автора, ім'я якого вказано в його книжці.

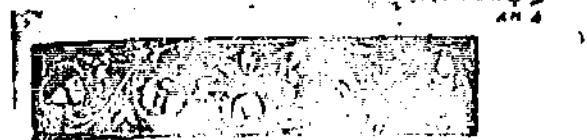
Після повторення заголовку на першій сторінці йде заголовок «А», за яким згруповано словникові статті — речення і фразеологізми, що починаються з цієї літери, далі словникові статті на «Б» і т. д., аж до кінця абетки.

Показники (конкорданції) до латинської Біблії відомі з XIII ст., а у друкованих виданнях — з 1479 р. Протягом XVI ст. видано конкорданції до староєврейського, грецького, німецького, англійського текстів Нового завіту і всієї Біблії¹. Характерно, однак, що у польських католицьких виданнях, як правило, вміщувалися лише показники («реестри») зі вказівкою, які тексти читаються під час костьольних відправ у неділі і свята. Натомість видана кальвіністами Берестейська біблія і Новий завіт антитринітарія Чеховича містили реальні конкорданції (предметно-тематичні показники), які мали полегшити знайдення відповідних цитат при індивідуальному вивченні книг і в полеміці з католицькими богословами. У Берестейській біблії такий показник має назуви «Rzeczy i miejsc czelniejszych starego u nowego zakonu porządne zebranie wedle liter obiecadła gdzie pierwsza liczba kapituł a wtora wiersz znaczy» (Речей і головних місць старого і нового завіту зібрання по порядку за літерами азбуки, в якому перша цифра означає розділ, а друга — рядок). Цей показник був використаний як одно з джерел праці Тимофія Михайловича, який частково запозичив звітіля також заголовок. Ще цікавіше відзначити використання острозьким науковцем показника² до перекладу Нового завіту, здійсненого антитринітарієм Мартином Чеховичем (1577). З 1570 р. Чехович діяв у Любліні³, де познайомився і з українськими та білоруськими учасниками реформаційного руху, переважно з числа шляхти. У його виданні Нового завіту, на відміну від інших протестантських і католицьких видань, на полях вказано «руські розділи, які вони називають зачалами». Як пише сам Чехович у передмові, про це його «спеціально просили браття з руських країв, бо вони у своїх писаних кни�ах не мають таких, як ми, розділів». З видання Чеховича був здійснений 1581 р. в с. Хорошеві Острозького повіту український переклад шляхтичем Негалевським «на прохання вчених людей, які не знають польської мови, а слов'янської добре не розуміють». Варто ще відзначити, що Новий завіт Чеховича вийшов у Краківській друкарні Олекси Родецького, у якій вийшов пізніше польський варіант одного з головних творів українсько-білоруської антикатолицької публіцистики — «Апокрисис» Христофора Філалета, підготований Острозьким гуртком⁴. Український варіант цього твору опубліковано в Острозі 1597 року. Таким чином, Олекса Родецький мав зв'язки і з острозькими публіцистами. Цілком можливо, що ці зв'язки були започатковані ще під час праці в Острозі Тимофія Михайловича та Івана Федорова.

Користуючись у своїй роботі над показником «еретичним» виданням, Тимофій Михайлович вважав необхідним підкреслити у заголовку, що його книжка призначена саме для тих, хто вірить у трійцю. Втім, запозичивши з іноземних джерел саму ідею видання і добір частини статей, укладач аж ніяк не копіював праці своїх попередників. У нього є ряд матеріалів, яких нема у названих показників, не кажучи вже про іншу систему покликів: не на розділи і рядки, як у західних виданнях, а на розділи і зачала. І за складом та розміщенням матеріалу «Книжка...» — цілком оригінальна робота Тимофія Михайловича, який в одних випадках черпав з одного джерела, в інших — з другого, а ще в інших обирає власний варіант.

У показнику до Берестейської біблії кожний вислов становить окрему словникову статтю, натомість у показнику Чеховича вислови за їх першим словом об'єднані у тематичні гнізда. Тимофій Михайлович у більшості випадків дає вислови окремими статтями і об'єднує їх лише інколи (арк. 14 — початок матеріалу на літеру «Е»). І в Берестейській біблії, і в показнику Чеховича фразеологічні одиниці розміщено суверо в алфавітному порядку, причому допускається ін-

версія, щоб на початок перенести головний за значенням іменник, прихметник чи дієслово. Тимофій Михайлович інверсії майже не застосовує, внаслідок цього часто та чи інша сентенція опиняється під літерою, на яку починається якесь другорядне для даної цитати слово. Наприклад, вислів «всяка неправда грѣхъ есть» (арк. З зв.) вміщено на літеру «в», а не на «н» чи «г». Зрозуміло, така побудова зручна при шуканні наперед відомої цитати, однак вона менш придатна для тематичного добору матеріалу. До того ж Тимофій Михайлович, на відміну від авторів західноєвропейських

СБІРНІ ВІРШІ НУЖНИХЪ

Ізборець 1680 оздоблено відповідно до
ніжого зроблено відповідно до ХІІІ
місяця професійнихъ та медічнихъ лікарів
Лікарів . . лікарів фармацевтическихъ .
ізборець . . під . . лікарів лікарів . .
ізборець . . лікарів . .

Фармацефіт . . лікарів лікарів . .
лікарів . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .

Фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .
фармацефіт . . лікарів . . лікарів . .

Початкова сторінка покажчика

і польськихъ покажчиківъ, не дотримується алфавітного порядку в межахъ літери. Въ деякихъ випадкахъ вінъ розміщує гасла въ порядку іхъ важливості, въ іншихъ важко встановити будь-який принципъ розташування. Втімъ, відсутність суворої алфавітної послідовності въ межахъ літери дозволяла упорядникові вільніше поводитися зъ матеріалами, концентрувати ті місця, у популяризації якихъ вінъ бувъ найбільше зацікавлений.

Візьмемо, наприкладъ, такий рядъ словниковихъ статей:

Богатымъ горе. Лук., 6, зач. 25.

Богатства злая. Марко], 4, зач. 16.

Богатитися хотящі въпадаютъ въ напасті и съти и похоти многи.

І. Тим., 6. зач. 187.

Богатым плакатися и рыдати о лютых скорбех грядущих на них.
Яков, 5, зач. 56.

Усі позиції складено на основі тексту «Книги Нового завіта» (крім Псалтиря й уривків із старозавітних книг) або звіreno з відповідними місцями. Проте у покажчику часто текст відредаговано, використано інші граматичні форми, допускаються скорочення. Наприклад, останній з наведених тут словникових статей відповідає такий текст у 5-му розділі послання Якова: «Прінд'те нынъ богатін плачитеся і рыдайте о лютых скорбех, грядущих на вы» («Книга Нового завіта», стор. 314).

Деякі з зібраних Тимофієм Михайловичем висловлювань про багатство є також у західноєвропейських конкорданціях⁵ та у Чеховича, однак в цих виданнях вони губляться поміж різними досить абстрактними сентенціями про «багатство духа», про побожних багатих людей тощо. У Берестейській біблії значної частини цитат з осудом багатства взагалі нема. Таким чином, у Тимофія Михайловича підбір текстів у цьому випадку більш соціально загострений, ніж навіть у Чеховича — представника радикально-плебейської течії в антитриумптарському русі. Також і в інших випадках Тимофій Михайлович залишки підбирає вислови з актуальним звучанням, наприклад, «Гонителей не имами боятися» (апк. 39). Отже, він, свідомо чи несвідомо, будував покажчик так, що він не лише став довідковим посібником, але до певної міри мав і цубліцистично-виховне спрямування.

Книжка Тимофія Михайловича оформлена скромно, але зі смаком. Крім виливних прикрас на титульному аркуші та герба на його звороті, є ще заставка на арк. I та кінцівка на звороті останнього аркуша. Перші літери словникових статей виділені шрифтом, однак текст статей дещо зливается з позначенням твору, розділу і зачала, де можна знайти даний вислів.

В цілому працю Тимофія Михайловича, надруковану Іваном Федоровим у Острозі, слід визнати безперечним досягненням остро́зького літературно-наукового гуртка. Вона заслуговує уваги дослідників, насамперед філологів та істориків культури й науки. Адже це перший у кириличному книгодрукуванні алфавітний предметний покажчик і не лише найстарша у нашій країні друкована бібліографічна праця, але й взагалі перша праця в галузі довідково-інформаційної літератури⁶. Різноманітні довідково-бібліографічні матеріали пізніше нерідко подавали в своїх виданнях українські друкарні — Києво-Переславська, мандрівна друкарня Павла Домжива Лютковича Телици та інші⁷. Таким чином, і в цьому відношенні Острозька друкарня започаткувала добру традицію. (Я.Д. Ісаєвич, Першодрукар, стор. 90-93)

¹ Зернова А. С., 1958, с. 26.

² Каганов І. Я., 1959, с. 63.

³ Claus H. Slavica. Katalog der Landesbibliothek Gotha. Berlin, 1961, s. 33.

⁴ Ісаєвич Я. Острозький буквар Івана Федорова.— «Україна», 1968, № 9, с. 8—9.
Рос. переклад: Книга, 16, М., 1968, с. 237—238.

⁵ Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ein unbekannter Druck Ivan Fedorovs aus dem Jahre 1578.— «Zeitschrift für Slawistik», 1968, N 4, S. 512—517. Див. також Каменева Т. Н., 1972, с. 120—124.

⁶ Grasshoff H., Simmons J. S. G., 1969.

⁷ Опис примірника подаємо на підставі статті Е. Л. Немировського (Немировський Е. Л., 1968) і публікації Г. Грассгоффа та Дж. С. Г. Сіммонса. Номери аркушів вказано за публікацією Грассгоффа і Сіммонса, які окремо проілюстрували аркуші першого зошита (з позначкою ¹) і решти зошитів (з позначкою ²).

⁸ Grasshoff H., Simmons J. S. G., 1969, S. 14.

⁹ Як писала А. С. Зъорнова, Буквар міг бути надрукований лише тоді, коли був готовий острозький шрифт — близько 1580—1581 рр. (Зъорнова А. С., 1959, с. 193; пор.: Зъорнова А. С., 1958, с. 25; Киселев Н. П., 1962, с. 173).

¹⁰ Прийнявши за доведене припущення Грассгоффа й Сіммонса про те, що друга частина вийшла в 1578—1580 рр. Г. І. Коляда вважає її передруком «копенгагенського» букваря, який, на його думку, мусив вийти перед «читанкою» — отже ще в Львові, в першій половині 1578 р.

6. ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ – КОРОЛЕВА КНИГ (друк почато, 1580, скінчено, 1581)

Bible. Church Slavie. 1581.

Біблія; сирѣцькіи книги Вѣтхаго і Нового Завѣта по языку словенскому, ѿ єврейска въ єллинскій языкъ седми десят и двѣма богоумудрыми преводниками, прежде воплощенія Господа Бога нашего Ісуса Христа, 308 лѣта, на желаемое повелѣніе Птоломея Филадельфа царя египетска, преведенаго зводѣ съ тщаніемъ и прилѣжаніемъ елико мощно, помощію Божію послѣдовася і исправися. Въ Острозѣ, 1581.

, 8, 276, 180, 30, 56, 78, 1 — 81 см.

Colophon, In Church Slavie only, dated 12 July 1580.

Повелѣніемъ кнзя Василія Константиновича Острозькаго, напечатана Иваномъ Федоровимъ,

к. Константин, Prince of Ostrog. 1527-1608. п. Ivan Fedorov, printer, d. 1588.

Title romanized: Biblia.

BS110.O8 1581

77-202306

Library of Congress

69 (18)

Біблія надрукована у форматі фоліо, як і обидва Апостоли, але задрукована сторінка тут більш видовжена (14×25 см, відношення ширини до висоти 1 : 2,78)⁸. Перші вісім аркушів ненумеровані (їх називаємо далі аркушами першого рахунку), далі йде ще п'ять послідовних рахунків аркушів: 276, 180, 30, 56, 78. Усього, отже, 628 аркушів, або 1256 сторінок. Циноброю відбито заголовки на перших аркушах другого і третього рахунку, ініціали й окремі слова у покажчиках на кінцевих аркушах останнього рахунку. На цовніх сторінках по 50 рядків, надрукованих двома шпалтами. Вражуючи різниці в розмірі шрифтів, обсяг Біблії приблизно у вісім разів більший, ніж обсяг Апостола, і майже вдвічі більший від разом всятих всіх інших видань Івана Федорова. Завдяки майстерності набору і застосуванню дрібного шрифту книжка не здається такою великою, вона досить компактна і зручна в користуванні.

Книгу відкриває титульний аркуш у дереворитній рамці, що оточує напис: «Біблія сирѣцькіи книги ветхаго і нового завѣта по языку словенскому от єврейска въ єллинскій языкъ седми десят и двѣма богоумудрыми преводниками прежде воплощенія господа Бога нашего Ісуса Христа 308 лѣта на желаемое повелѣніе Птоломея Филадельфа царя египетска преведенаго зводѣ съ тщаніемъ и прилѣжаніемъ елико мощно помощію божію послѣдовася і исправися. Въ лѣто по воплощеніи господа Бога и спаса нашего Ісуса Христа 1581». На звороті титульного аркуша герб К. К. Острозького і вірш на герб⁹. На наступних аркушах першого рахунку (ненумерованих) передмова від імені К. К. Острозького (арк. 2—3)¹⁰. Перша частина цієї передмови (арк. 2—2зв.) надрукована також по-грецьки. За нею йде «Предисловіє...» і вірш Герасима Даниловича (Смотрицького) (арк. 4—7)¹¹, зміст книги (арк. 8). Далі йдуть старозавітні книги (на аркушах другого—четвертого рахунків), Євангеліє (аркуші п'ятого рахунку), Апостол і Апокаліпсис (аркуші шостого рахунку). Останній аркуш (78-й шостого рахунку) відомий у двох різних варіантах. У першому з них, який трапляється порівняно рідше, на лицевій стороні аркуша видруковано коротку післямову про видання книжки 12 липня 1580 р. Внизу друкарський знак Івана Федорова; зворот останнього аркуша у цьому варіанті порожній. У другому варіанті на арк. 78—78зв. — обширніша післямова грецькою і церков-

на слов'янською мовами, після якої вміщено друкарський знак, а під ним — колофон про вихід книжки в світ 12 серпня 1581 р.¹² Трапляються і примірники, у яких є обидва варіанти останнього аркуша. В той же час у всіх примірниках на титульному аркуші одна дата — 1581 рік. Відзначаючи наявність низки варіантів набору й оформлення окремих аркушів, деякі дослідинки говорили про два видання Біблії.

Заголовна сторінка Острозької Біблії, 1581

в другому з яких виправлено частину помилок попереднього. Однак А. С. Ззорнова, описавши 29 варіантних місць у Біблії, встановила, що виправлені аркуші розподілені по різних примірниках без будь-якої системи і трапляються однаковою мірою як у примірниках з післямовою 1580 р., так і в примірниках 1581 року. Отже, було лише одно

видання Біблії. Очевидно, спершу планували видати книгу до 12 липня 1580 р., а коли побачили, що не встигають, стали друкувати вихідні аркуші з новою датою, наміченою як день завершення праці. При цьому старий кінцевий аркуш усунено не з усіх примірників, до яких було вклеєно новий варіант¹³. Ще до закінчення друкування всього тексту розпочалося брошурування аркушів у зошити, і до одного примірника попадали як аркуші, надруковані раніше, так і пізніші, змінені й виправлени¹⁴.

Невиконання до наміченого терміну такого великого видання, як Біблія, траплялося й іншим видавцям. Так, ліонське видання Біблії Дж. Джунті передбачали випустити 1545 р., а фактично книга видана його спадкоємцями щойно наступного року, що засвідчує колофон.

На основі вивчення понад 30 примірників острозької Біблії А. С. Зъорнова виділила 29 варіантів за змістом і оформленням, з яких сім (варіанти № 4, 6, 12, 17, 20, 21, 27)¹⁵ трапляються у значній кількості примірників, а 14 зафіковані лише у 1—2 примірниках. Дальше вивчення примірників острозької Біблії, без сумніву, дозволить знайти більше варіантів другої групи¹⁶.

За характером варіанти розподіляються на чисто друкарські (заміна однієї дошки ініціала чи заставки іншою, зміна набору сторінки чи друкарського аркуша без зміни тексту, виправлення переносів, цифр фоліації та інших дрібних помилок) і редакційні, викликані, як гадають, вимогами вченої комісії, яка наглядала за правильністю тексту.

Один з редакційних варіантів показує, що науковці, які готовали текст, поставили вимогу внести виправлення тоді, коли значна частина тиражу була вже зброшурована. На початку 4-го розділу першого послання до колумбійців (арк. 52 шостого рахунку) спершу було вжито слово «тѣм же», так само, як у обох Апостолах Івана Федорова. Редакторська комісія вирішила виправити це слово на «проче», яке знаходимо у відповідному місці і у рукописних Апостолах з України¹⁷. Щоб внести виправлення (яке, до речі, пізніше прийнялося тільки у львівських виданнях Апостола), довелося вирізувати один аркуш посередині зошита і вклеювати на його місце інший. З 29 описаних А. С. Зъорновою примірників переклеєно цей аркуш у 16 примірниках, з 14 примірників ЛБАН — у восьми. У книгах Старого завіту аркушів, переклеєних для зміни тексту, не виявлено, звідси А. С. Зъорнова робить висновок, що старозавітні книги друкувалися щойно після перевідгляду їх комісією¹⁸.

Окрема нумерація аркушів різних частин Біблії дозволяла друкувати їх не в тій послідовності, як вони мали розміщуватися в книзі. Розташовані наприкінці Біблії новозавітні книги друкувалися раніше від старозавітних і, як видно з стану однієї з кінцівок, раніше від окремого видання «Книги Нового завіта»¹⁹. Порівняно рано друкувалася перша частина Старого завіту (до кінця третьої Книги царств: у цій частині ще не практикувалася заміна колонтитула виливними прикрасами на тих сторінках, де починається новий розділ). Початкові ненумеровані аркуші були надруковані десь під кінець, коли ясно стало, що вся книга вийде у світ щойно 1581 року. Аркуші третього рахунку друкувалися найпізніше і в деяких примірниках залишилися незакінченими. Тому арк. 133—180 третього рахунку в деяких примірниках додруковані іншим шрифтом. Переважає погляд, що це зробили віленські друкарі Мамоничі. Однак друкарня Мамоничів була добре налагоджена підприємством, а так звані «віленські аркуші» видруковано поспішно і дуже неохайно. Тому більш логічно їх друк приписати не Мамонічам, а львівським «руським друкарям» Сенькові Корунці і Сацькові Сеньковичу, до рук яких після смерті Івана Федорова перешла частина його друкарського обладнання і Біблії, як повних, так і неповних.

Дуже важливо, що, крім біблійних текстів, книга містила ряд актуальних матеріалів, складених тогочасними літераторами. Особливої уваги заслуговують два віршові твори Герасима Смотрицького — вірші на герб К. К. Острозького і заключна частина передмови. Відповідно до виробленої схеми, Г. Д. Смотрицький описує кожен з чотирьох гербів, зображеніх на чотирьох полях герба К. К. Острозького, розповідає про його полководницьку діяльність, дякує за видання книги (вона — «непобъдимо оружие, оstryшее меча обороностра») і за інші заслуги для православної церкви. Ворогів народу і його вірні автор називає «драпіжними вовками», закликає князя бути вірним православ'ю і батьківським традиціям.

*Отсікай, Константине, ярак ідолоськія лесті,
...І отгоняй еретиков полки умовредная.
Прийдоша бо в мир волки нещадния.*

Вірш Г. Смотрицького на герб К. К. Острозького — перший у східних слов'ян зразок геральдичної поезії, яка у кінці XVI—першій половині XVIII ст. стала одним з найпопулярніших поетичних жанрів на Україні²⁰.

Віршована передмова — це не лише панегірик князю Костянтинові Острозькому, але й яскравий твір про важке становище українського і білоруського народів під гнітом шляхетської Польщі. Звертаючись до читачів «всякого чина», автор передмови з гнівом говорив:

*В се время люто і плача достойно
Ужасастя, сіє три, серце богоубойно.
Яких много сополаг, яких хищних волков,
Бісовських навиженей, еретичесъких полков!*

Щоб так говорити про панівну в Речі Посполитій католицьку церкву, треба було великої громадянської мужності. Діяльність К. К. Острозького в галузі поширення «писання» автор порівнює з заслугами Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, щоб спонукати Острозького наслідувати великих предків. Передмова відбиває погляди передових діячів культури, які усвідомлювали загрозу українському народові від католицьких «хижих вовків», які, руйнуючи вітчизняні культурні традиції, відкривали шлях денационалізації і духовному поневоленню. Цікаво, що вірш Г. Смотрицького пізніше було перероблено на «похвіглу» князеві Володимирові. Її надрукував Василь Ставницький разом з Житієм Володимира в додатку до книжки «Виклад о вірі» (Унів, 1670)²¹.

Той факт, що Смотрицький написав для острозької Біблії передмову, дозволяє зробити висновок, що він керував усім редакційним гуртком, який опрацьовував текст біблійних книг. З інших учасників цієї вченової колегії слід назвати Тимофія Михайловича, грека Євстахія Нафанаїла з Кандії²². Іх праця вимагала грунтovих філологічних знань, оскільки довелось не лише вибирати серед різних варіантів у наявних списках більш вдалий, але й перекладати вперше значні частини тексту.

У галузі перекладу з грецької мови на церковнослов'янську та тогочасну українську літературну був уже нагромаджений певний досвід, а тому актуальним було питання про переклад біблійних книг на українську мову. Про «руські» переклади, близькі до текстів Скорини, вже йшлося у попередніх розділах. Крім них, відомий старовинний (можливо, кінця XV—початку XVI ст.) український переклад Пісні пісень з чеської мови²³, білоруські буквальстські переклади кількох книг безпосередньо з староєврейського тексту²⁴. Починаючи з середини XVI ст., відомі переклади Псалтиря на «просту» мову, з дещо пізніших перекладів заслуговує уваги віршований переклад одного з псалмів на

українську мову, записаний латинкою²⁵. Недалеко від Острога, в селі Хорошеві працював над перекладом новозавітних книг на тогочасну українську мову Валентин Негалевський. Але острозькі видавці, на відміну від Г. О. Ходкевича, прагнули видати Біблію не в перекладі на мову, близьку до народнорозмовій, а в традиційному церковнослов'янському тексті. Це можна пояснити, насамперед, тим, що вони

ГЛАВА ІІІ.
Істинність оутрі ріло таємін. Істині
біль, дасуджити світніла потвірда, її є ю
кінчи; ревнівіти землю, пра
зуплати тіжду десета, післярдні
цию. Іласуджити відчакнілі п
відремена, півдній ізвітта.
Іласуджити віпргасівінія півді
рід кінчи, що світніти півдній
пісмета таєм. Істині єто дас
твітників вілнічів світнілі вілніків,
вінкілітів ріло; світнілі тіжду
ши, вінкілітів півдній півдніді.
Істині єх єто потвірди кінчи.
шо світнілі півдній, вілнічі
днів іншію. Іласуджити між
твітників кінчи таєм. Істині єто
шо десер, пісмета вічного, пісмета
суеті для чистітим. Істині єто;
дасуджити відо, гідні ділни
вілні, вілнілі ділніца півднілі
потвірди півдні, пісмета таєм.
Істині таєміти вілніків, пісмета
кінчу ділнітній вілні; півдніша
відні припівдні, пісмета півдні
пірніту припівдні. Істині єто таєм
єто. Істині єто гла, растініє
вілніннішнієса, півдніліті відо
шо півднірікі, пітпіци дасфуні
жатом півднілі. Істині вічного
пісмета суеті ріло потвірди. Істині
єто, вінкілі зімілі ділні кінчи
припівдні, зімілі півдніліді, юлів
різ зімілі припівдні. пісмета таєм, ї
стивіра єто, світнілі зімілі припівдні
пісмети припівдні єто, вілні таєміти
шо пірніту. Істині єто юлі десер.
Істині єто, стиварімі таєміти єто
півдні пісмети, півдніді.

вважали найпотрібнішим текст, придатний для всіх православних слов'янських народів. В інтересах єдності дій всіх православних в умовах наступу католицизму тогоджі культурно-освітні діячі дбали і про єдинання слов'ян у галузі культури. Обрання церковнослов'янської мови пояснюється також і тим, що в добу феодалізму взагалі типовим явищем було вживання як писемно-літературної мови, особливо у «високому стилі», не рідної мови, а іншої²⁶. Така літературна мова могла бути зовсім відмінною (латина у західних слов'ян, арабська мова у іранських і тюркських народів) або дуже близькою, спорідненою, як церковнослов'янська для південних і східних слов'ян²⁷. Близькість церковнослов'янської мови до живих слов'янських мов довгий час полегувала розвиток писемності у слов'ян; з другого боку, з часом ця обставина стала гальмувати утвердження літературних мов на народно-розмовній основі²⁸.

Слід також мати на увазі, що українська вимова церковнослов'янської мови полегувала сприйняття її протягом тривалого часу як одного з різновидів власної літературної мови. А українська вимова у Речі Посполитій була настільки поширеною і загальноприйнятою, що навіть польський письменник Л. Гурницький, який походив з південної Польщі, а жив у Білорусі, в опублікованій ним транскрипції латинкою уривка Біблії (як гадають, за острозьким виданням) дотримувався зasad української фонетики²⁹. Згаданий уривок, що включав три перші псалми, було опубліковано у трактаті Я. Янушовського про новий шрифт краківської друкарні Лазажка (Краків, 1594). Слова «Но въ законъ господни воля его и в законъ его поучит ся день и ношь. И будет яко древо сажено пріисходиющих вод иже плод свой даст въ время свое...» (Острозька Біблія, 1-й аркуш третього рахунку) Гурницький транскрибує: «No wo zakoni hospodni wola jeho, i wo zakonj jeho po-uczytsia den i noszcz, i bedet jako drewo sazeno pry ischodiszczych wod, ize plod swoj dast wo wtemia...»

Також і в подальшому тексті Гурницький передає «г» через «h», не пом'якшує приголосних перед «е», «ъ» транскрибує як «i» або як «ie», а цей останній варіант передавав звук, наблизений до «i». Українська вимова церковнослов'янського тексту, вказує польський філолог П. Зволінський, ілюструє сильну експансію української мови в Польщі, в тому числі серед людей, які не походили з України і не мешкали там³⁰. Для нас же транскрипція, здійснена Л. Гурницьким, цікава тим, що незалежно доводить, що тексти острозької Біблії читалися в українському фонетичному варіанті наприкінці XVI ст., як і набагато пізніше³¹.

При підготовці повної церковнослов'янської Біблії порівняно найменше клопоту справляли новозавітні книги і псалтир, які були поширені у значній кількості списків так званої четвертої редакції. Звичайно, і над цією частиною Біблії слід було чимало попрацювати для уніфікації мови. Зокрема, острозька вчена колегія прийняла деякі з виправлень федоровського Апостола, інші відкинула³². Важче було підготувати повний текст старозавітних книг у звязку з рідкісністю і недосконалістю доступних списків. Як згадував сам К. К. Острозький у першій передмові до Біблії³³, йому довго не вдавалося дістати її повний церковнослов'янський текст. «Що жо в благочестивого і славного у православїї государя і великого князя Івана Васильовича московського,— пише Острозький,— я стараним благанням випросив собі добру Біблію, яку отримав через боговибраного мужа, писаря Великого князівства Литовського Михайла Гарабурду». М. Гарабурда не раз їздив до Москви як гонець і учасник посольств, а в 1571 і 1573 р. чоловік литовське посольство до царя. Очевидно, під час однієї із двох останніх місяців він привіз повний церковнослов'янський переклад

Біблії з грецької мови. Як гадали тоді в Острозі, цей переклад був здійснений у Києві «500 років перед тим, за Володимира Великого». У тім з Москви був отриманий не переклад доби Київської Русі, а один з списків Геннадіївської Біблії. Крім цього, К. К. Острозький «роздобув» багато й інших біблій різними письменами та мовами і наказав пільно дослідити, чи вони у всьому згідні з божественим писанням. І виявилося багато відмінностей, не тільки різниць, але й перекручень». Тому Острозького охопив сумнів щодо можливості підготувати філологічно досконалій текст; він признається, що вже збиралася кинути розпочату справу. Все ж таки пошуки нових списків не припинилися. Своїх посланців і листи князь послав «у багато далеких країв світу — до земель римських, Кандійських островів *», а найбільше до численних грецьких, сербських і болгарських монастирів, дійшов і до самого намісника апостолів, голови усієї східної церкви, вселенського патріарха Єремії, всюди настійно прохаючи для себе людей, які добре знають грецьке та слов'янське писання, та ізводів, добре виправлених, безпомилкових». Врешті князь «здобув досить книг і вчених людей» для цієї своєї справи. І тоді «з ними і з іншими багатьма знавцями божественних писань довго порадившись, внаслідок спільноНаї наради і одностайної ухвали» вирішено у всьому наслідувати давній грецький переклад 72 перекладачів ³⁴. Що грецький переклад з староєврейської (так звана Септуагінта) вважався найважливішим, видно і з титульного аркуша Біблії, де підkreślено, що видання звірене з Біблією, перекладеною 72 «преводниками» з єврейської мови на грецьку в Єгипті за Птолемея Філадельфа в 308 р. до н. е. Вже після виходу острозької Біблії К. К. Острозький твердив у липні 1583 р., що видана ним Біблія — «неначе дочка привезеної з Риму Палеологом, бо вона здійснена і виправлена на підставі останньої». Ймовірно, знавець грецької мови Діонісій Палеолог привіз саме грецьке видання (тврдження А. Посевіно, начебто Палеолог роздобув «слов'янський» список, вважаємо мало ймовірним) ³⁵.

Після третьої маккавейської книги острозькі редактори вважали необхідним відзначити: «Сіи треті книги маккавейські въ прочіих бібліях необрѣтаются ниже в самой той словенъской, ни в латинъских, ани в лятскъих, точію в греческой и в ческой, но и мы их не оставиХомъ» (на арк. 30 зв. четвертого рахунку). Хоч третя маккавейська книга була перекладена в Острозі з грецької, тлумачення деяких місць за свідчусь, що перекладачі користувалися і чеським текстом ³⁶.

З церковнослов'янських текстів єдиним повним була так звана Геннадіївська біблія, складена 1488 р. у Новгороді при дворі митрополита Геннадія у зв'язку з потребами боротьби проти раціоналістичної ересі «эжидовілих». Для складання її було використано списки болгарської Симеонівської школи, поширені в Київській Русі з XI—XII ст., деякі книги перекладено з латинської Вульгати хорватом-домініканцем Веніаміном, також і порядок книг встановлено за Вульгатою. Опрацювання повного старослов'янського тексту саме в Новгороді засвідчило провідну на той час роль цього старовинного культурного осередка для розвитку культури у всій Росії ³⁷.

Текст острозької Біблії готовувався саме на основі Геннадіївської, але у ті книги, які в Геннадіївській перекладено з латинської Вульгати, в Острозі було внесено значні виправлення на основі грецької Септуагінти (книги Буття, 1—2 Ездри, Неемії, Перша і друга Параліпоменон, Мудрості Соломона, перша і друга Маккавейські). Близький до острозького текст книг Ісуса Навина, Суддів, Руф і Царств виявлено Я. М. Шаповим у рукописі 70—80-х рр. XV ст. зі збірки Замойської академії ³⁸. Книгу Есфір, Пісню пісень, Третю книгу Маккавей в перекладено острозькими вченими безпосередньо з грецького тексту. Врешті, книги Товії і Юдіф звіreno з Вульгатою ³⁹.

Широко впроваджувався в Острозі і матеріал списків, отриманих з південнослов'янських культурних центрів. При виправленні деяких книг («П'ятикнижжя», Ісуса Навина, Есфір) острозькі редактори використали, звіривши з грецькими, церковнослов'янські тексти найдавнішої, кирило-мефодіївської редакції. Ці списки були більш вдалі від використаних в Геннадіївській Біблії текстів симеонівської школи⁴⁰, бо, на відміну від останніх, звертали головну увагу на розуміння тексту, а не на традиційне для біблійних перекладів⁴¹ буквальське відтворення словосполучень оригіналу. Втім, тяжіння до буквализму диктувалося і прагненням до максимальної правильності тексту — прагненням, яке, само по собі заслуговуючи схвалення, нерідко призводило до протилежних наслідків.

В окремих частинах Біблії помітні істотні різниці у правописі, що пояснюються не лише використанням рукописів різної редакції, але й участью в опрацюванні тексту людей, які дотримувалися відмінних правописних зasad. Редакційна комісія прагнула домогтися якомого чистішої, в їх розумінні, церковнослов'янської («словенської») мови як у біблійних книгах, так і в передмовах. Звичайно, у тексті є чимало українізмів: «згода», «дбати», «незносний», «заплата» і т. п. (у віршах Г. Д. Смотрицького), «з горы», «з веселієм», «отстоите», «близнята»⁴², «вага», «гай», «радний» (у біблійних книгах), порівняно більше, як у лексиці, українізмів у морфології та фонетиці (написання типу «на стинъ», «крипки», «рибник» замість «крыбних» тощо)⁴³. Незважаючи на свідоме прагнення її видавців до архаїзації мови, зовсім нема в острозькій Біблії юсів та інших характерних рис ранніх канонічних давньослов'янських текстів і текстів «середньої доби» розвитку церковнослов'янської мови (XIV—XV ст.). Отже, в острозькому виданні маємо типово східнослов'янський пізній варіант церковнослов'янської мови, однак він став авторитетним і зразковим не лише для східних слов'ян, але й для православних південнослов'янських і східнороманських народів, перетворився якоюсь мірою в обов'язкову для всіх норму пізнього періоду старослов'янської літературної мови.

Таким чином, острозька Біблія стала одним з найважливіших факторів нормалізації церковнослов'янської мови як засобу міжслов'янського єднання. Той факт, що таке видання було здійснене саме при Острозькій школі, свідчить про її визначну роль у культурному житті не лише України, але й усієї Східної і Південно-Східної Європи. Участь Івана Федорова, який вініс у мовне оформлення острозьких видань певні російські риси, полегшила наступне поширення розроблених на Україні мовних норм також і на Росію⁴⁴. Популярності за межами України варіанта церковнослов'янської мови, усталеного острозькою Біблією, сприяла і орієнтація острозьких вчених на граматику грецької мови, яка для них «виконувала роль моделі-еталона»⁴⁵. Через граматику Мелетія Смотрицького засади, застосовані на практиці в острозькій Біблії, були теоретично узагальнені і відчутно вплинули на розвиток філологічної думки південнослов'янських народів і румунів.

Незважаючи на наявність невдало перекладених місць⁴⁶, острозька Біблія була значним кроком уперед у порівнянні з тими текстами, які були в розпорядженні українських книжників раніше. Обсяг проведених текстологічних студій був, без перебільшення, величезним і вимагав значного вкладу коштів та праці.

Видавець і друкарі подбали, щоб і зовнішній вигляд книги відповідав її значенню і щоб опрацьований з такими зусиллями текст знайшов гідне матеріальне втілення. Щоб приступити до друку, потрібно було, насамперед, мати значну кількість паперу. Припущення, що спеціально для острозької друкарні Івана Федорова засновано папірню⁴⁷, не підтвердилося: острозький папір відомий щойно з 1595 р.

Натомість філігранологічні дослідження показали, що запас паперу для друку нагромаджувався протягом тривалого часу. В 20 примірниках Біблії виявлено папір з 18 різними типами філігранів⁴⁸. Частина їх засвідчує використання паперу тих самих папіренъ, які постачали свою продукцію Іванові Федорову раніше; зокрема, з Новоставу на Волині, Лівчиць на Львівщині, білоруського Могильова і з папіренъ Польщі (Кшешовичі, Krakів). На частині паперу є філіграни, яких не було в заблудівських та львівських виданнях. Трапляється філігран із зображенням цапа за трьома горбками — друкарського знаку Шар-Фенбергерів, які отримали шляхетський привілей від імператора Фердинанда II і на підставі його мали право застосовувати свій знак на друкарських сигнетах і у філіганах орендованих папіренъ. Виявлено у Біблії і папір голландський та угорський. З цього можна зробити висновок, що папір для Біблії купували не тільки в папірників, але й у купців, в яких збиралася папір різного походження. Так, 1569 р. у крамниці львівського купця Івана Богатирця був папір п'яти гаунтів⁴⁹.

Біблія надрукована шістьма різними шрифтами, з яких два грецькі. Майже весь текст книги складено дрібним «напікурсивним» шрифтом (10 рядків — 50 мм), розробленим, в основному, за зразком тогочасного українського письма. Ще дрібніший шрифт (10 рядків — 40 мм), той, яким видрукувано Новий завіт, використаний для позначок на полях. У колонтитулах, на титульному аркуші і в епіграфах другої передмови вжито і давнішні шрифти висотою 10 рядків 85 мм.

На титульному аркуші і в заголовку другої передмови є по два рядки великим шрифтом, який за розмірами (10 рядків — 135 мм) і малюнком тотожний зі шрифтом віленських видань Петра Мстиславця (Євангеліє 1575 р., Псалтир 1576 р.). Висловлювалася думка, що Іван Федоров отримав цей шрифт від Мстиславця. Однак вимірювання А. С. Ззорнової показали, що літери острозької Біблії розміщені густіше, ніж у згаданих віленських виданнях і тих острозьких книгах, які були пізніше надруковані ідентичним шрифтом (Книга о постничестві 1591 р., «Граматика» 1598 р., Часослов 1602 р.). Це дозволяє зробити висновок, що в острозькій Біблії застосовано не віленський шрифт, а інший, ймовірно, відлитий іншим майстром, але з допомогою тих самих пунсонів⁵⁰.

Художнє оформлення Біблії характеризується тим, що головну роль у ньому відіграють краса і розміщення шрифту, а також насиченість сторінки дереворитними ініціалами у прямокутних рамках. Я. П. Запаско нарахував у книзі 1384 ініціали, які охоплюють майже весь алфавіт, причому для багатьох літер є по кілька варіантів⁵¹. Менш, ніж у попередніх виданнях, вживаються заставки й кінцівки (81 заставка з 16 дереворитних дощок, 70 кінцівок з 17 дощок і композицій складаних виливних оздоб). Крім кінцівок, з виливних оздоб складалися смужки замість заставок на початку тексту (якщо він припадав посередині сторінки), короткі смужки замість колонтитулу (на тих сторінках, де починається новий твір). Інколи, зокрема в кінцівках, оздоби ставилися по одній, а не групами. Асортимент виливних оздоб у Біблії набагато більший, ніж у попередніх виданнях. До трьох деталей, що були вже в Новому завіті (а дві з них — також у острозькому Букварі), були додані кілька нових⁵². Деякі острозькі наборні оздоби (листок з двома пагінцями) близькі до тих, які впровадив у Augsburgu Міллєр 1516 р. Згодом їх широко застосовували друкарі Базеля, Страсбурга, Віттенберга, Ліона, Венеції та інших міст⁵³. М. П. Кисельов звертає особливу увагу на орнаментальну деталь, яку називає «херувимом-українцем» (обличчя з крильцями зліва та справа)⁵⁴. Прототип її вдалося виявити у виданому 1568 р. анонімною

протестантською друкарнею трактаті Гжегожа Павла з Бжезін — одногод з діячів міщансько-плебейського крила антитринітаризму в Польщі⁵⁵.

Титульний аркуш має надрукований двома фарбами заголовок, вміщений в архітектурну рамку з колонами по боках і з півкруглим завершенням. Це та сама рамка, яка була в обох Апостолах: московському (там в ній вміщено зображення апостола Луки) і двічі у львівському (герб Ходкевича і дереворит із зображенням апостола Луки). У новому своєму застосуванні ця рамка набуває іншогозвучання: справедливо порівнюють її з брамою, що впроваджує читача у новий для нього світ — нову книгу.

Герб на звороті титульного аркуша подібний до герба у Новому завіті і покажчику до нього; овальна рамка обох гербів запозичена з берестейської Біблії. Велика заставка, якою починається основний текст острозької Біблії (арк. 1 другого рахунку), перероблена з заставки, вжитої на 63 арк. обох Апостолів. Половина верхньої прикраси відрізана, а з обох боків додано нові фрагменти так, що дошка набула П-подібної форми⁵⁶. Вона з трьох боків оточує заголовок першої книги Мойсейової. Так само оточений цей заголовок П-подібною заставкою (за стилем цілком іншою) і в берестейській Біблії. Це, як і згадане вище обрамлення герба, не залишає сумнівів щодо знайомства Івана Федорова з берестейським друком. Але багатьма рисами оформлення острозька Біблія дуже відмінна від берестейської Біблії, не кажучи вже про видання Шарfenбергера і несвільське. В той же час острозький друкар врахував традицію, яка встановилася у найбільш відомих друкарнях Західної Європи⁵⁷. Взяти, наприклад, Біблію, розпочату 1545 р. в Ліоні Яковом Джунті і закінчену його спадкоємцем наступного року. Текст видруковано у дві шпалти на кожній сторінці, над лівою сторінкою, як правило, вміщено колонтитул зі словом *Liber* (книга), над правою — назва тієї чи іншої книги. Нумерація аркушів — у правому верхньому кутку. Ініціали закомпоновано в прямокутні рамки, причому значна частина їх — біле зображення літер і рослинного орнаменту на чорному тлі. На полях позначено нумерацію розділів дрібнішим шрифтом такого самого крою, як і основний текст. Як бачимо, ці особливості оформлення і поліграфічної організації тексту застосовано і в острозькому виданні. Цим ми аж ніяк не хочемо сказати, що взірцем було саме ліонське видання. Справа в тому, що острозькі видавці намагалися вибрати усе краще з тих рис, які були типовими для даного типу видань. Зокрема ініціали острозької Біблії нерідко розглядають тільки як запозичення з південнослов'янських видань або з Біблії Ф. Скорини. Але і Скорина, і острозькі видавці, ймовірно, обрали саме той вид ініціалів у рамках, який, з одного боку, був не чужим українським рукописним книгам, а з другого — був дуже поширеним у західноєвропейських виданнях Біблії. Можна навести для прикладу згадувані вже ліонські, базельські та інші видання. Художньою досконалістю відрізняються ініціали такого типу вже у виданнях 70-х років XV ст. венеціанського друкаря Ергарда Ратдолльта, якого вважають зачинателем ренесансного орнаменту в книжковій графіці. Але якщо на Заході в прямокутних ініціалах бачимо, і то не лише в світських виданнях, а й у бібліях, зображення тварин та жіночого тіла, то Іван Федоров відповідно до призначення книги обмежувався рослинним орнаментом, додаючи і про узгодженість його з мотивами своїх заставок. Рамки його ініціалів більш видовжені, ніж майже квадратне обрамлення ініціалів багатьох західноєвропейських друкарів.

Звичайно, це далеко не єдина особливість острозького видання. Від західних тодішніх книг його відрізняє наявність численних заставок, способи застосування червоного друку і ряд інших рис. Заставки острозької Біблії, крім описаної П-подібної, дуже своєрідні. На відміну від Апостолів, де трапляються заставки зі значними відмінностями

в манері виконання, всі заставки Біблії, як і її ініціали та заставки Нового завіту, виконані в одному стилі. У всіх острозьких оздобах провідне місце займає тонкий рослинний узор, білий на чорному тлі. Деякі заставки Біблії (арк. 109, 128, 185 другого рахунку) мають спільні риси з рослинною орнаментикою пересолницького Євангелія. Ймовірно, що Іван Федоров, коли мешкав у Дерманському монастирі, відвідав розташовану недалеко Пересолницю, де зміг ознайомитися з унікальною пам'яткою української графіки⁵⁸. Нові острозькі шрифти, заставки та ініціали переконливо засвідчують, що Іван Федоров ставиться з любов'ю і повагою до мистецтва українського народу, прищеплював цю любов своєму учневі Гриневі Івановичу, якого вважають виконавцем острозьких шрифтів і дереворитних орнаментів⁵⁹.

Примірники острозької Біблії трапляються досить часто. На підставі бібліотечних каталогів та згадок в наукових працях їх вдалося налічити близько 200⁶⁰. Ряд бібліотек мають по кільканадцять примірників острозької Біблії, наприклад, Бібліотека ім. В. І. Леніна — 29, Центральна наукова бібліотека АН УРСР — 16, Львівська наукова бібліотека АН УРСР — 14. З чотирьох примірників Львівського державного музею українського мистецтва особливої уваги заслуговує той, де на обкладинці підклеєно власноручну нотатку І. Я. Франка про рукописні позначки, які полегшували використання книжки у церковній практиці⁶¹.

У деяких примірниках втрачені друковані аркуші доповнено рукописними вставками XVII—XVIII ст. Особливо цікаві ті з них, які переписані латинкою. Наприклад, у примірнику з колишньої книгозбірні «Студіону»⁶² IX розділ Апокаліпсису починається: «I piaty anhel wostruby i wydich zwizdu so nebes spadzui na zemlu y dan byst iey klucz studenca bezdny u otwerze studenca bezdny u wzyde dym ot studenca jako dym peszczy welyky u omegcze*, soinse u wozduch ot dyma studenyczaño».

Ця та інші рукописні вставки ще раз підтверджують спостереження науковців про український варіант вимови церковнослов'янських текстів⁶³.

До одного з примірників Біблії додано найстарший церковнослов'янсько-український словник — «Лексис с толкованієм словенских мов просто»⁶⁴. Одним з сучасних дослідників висловлено припущення, що словник склав Лаврентій Зизаній під час його навчання в Острозькій школі⁶⁵.

На багатьох примірниках є записи, які допомагають краще уявити шляхи розповсюдження книги. Так, залишив цікаві нотатки письменник Михайло Андрелла. Він цінував цю книгу так, що з неї навіть

Біти льто поспірал поутно є глибокої письменнотоєзичнотоєзичното
її відзенівши тає пастам льто ділам члвіто літерам по літерам
зірчам, після яже юшта відзаке видіти. Вітаке не було є юштадні
післями паралізію жити юшти післями тога ю лічівкою при юлії
тога юторичкою ю юсюд. Етім же ділам було юшти післями дішні після
її ютівкою. Етім же ділам було юшти післями ю ютівкою ютівкою
Атака ютівкою ю тає. Іздала грижкою ю ютівкою ютівкою ютівкою
Грижкою же, ю ділам післями післями післями післями післями
післями післями післями післями післями післями післями післями

Амо зетагла. Бехті да ютівкою Попове Слії.

Запис Михайла Андрелла на полі острозької «Біблії» 1581 р.

«четириста п'ятдесят п'ятий святий єдин листок не дал би за всю Прагу, Англію, німецьку віру і за Литву, Прусі, Гельвеци, Поляци, Мураву, Тоти, Чехи, Свєди, Фландрі, Лівоні, Бургунді, Європи і Індіяни з про-чими погани»⁶⁶. Дещо подібні до записів Андреллі за стилем і почерком нотатки на примірнику з бібліотеки Ужгородської семінарії⁶⁷. У примірнику, купленому 1759 р. до Краснобрідського монастиря (Західне Закарпаття)⁶⁸, є записи про визначних діячів антикатолицького руху епископів Мефодія Раковецького та Йоанікія Імстичівського, а також шікава хроніка про події у Марамороші (східній частині Закарпаття).

Винятково цікавими виявилися замітки з богословських питань на полях примірника з Волинського єпархіального музею у Житомирі (тепер у Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка). Невідомий автор першої четверті XVII ст. не тільки гостро критикує зловживання католицького й православного духовництва, але й заперечує необхідність ієархії як посередника в наданні віруючим «благодаті», будь-яку обрядність таврує як ідолопоклонство. Проводячи аналогії з деякими місцями тексту, автор викриває експансію католицьких феодалів, яких політику схарактеризовано такими словами (від імені «лядських» панів): «При[ї]дім на Русь і учинім собі мешкання, то ест власть над ними; іх вигубім із мешкань і грунтів іх» (арк. 136 другого рахунку). Автор закликає до бойкотування католиків: «не припушташи їх до себе в приятельство, ані в службу, ані дівок своїх замуж ім давати, ані тих собі в них за жони брати. То би сиділи собі в покою в отчизні своєй. А нині в неволі в них» (арк. 108 другого рахунку)⁶⁹. Записи на житомирському примірнику Біблії — визначна пам'ятка суспільно-політичної думки. Вони яскраво ілюструють використання Біблії представниками плебейсько-радикальної течії реформаційного руху.

Поряд з Україною і Білорусією, острозька Біблія поширювалася також в Росії. Незабаром після видання книжки її привіз з Москви англійський дипломатичний представник у Росії Джером Горсей⁷⁰. У переліку книжок російського воєводи Івана Мещеринова (70-ті роки XVII ст.) Біблія названа серед книг, куплених у Києві⁷¹. З численних примірників, що ними протягом тривалого часу користувалися російські читачі, особливо любовно оформленій примірник № 16 Бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві. Його прикрашають кільканадцять різнобарвних мініатюр, виконаних, ймовірно, близько 1636 р. одночасно з переписуванням вклесеного у цей примірник покажчика до Нового завіту («Собрание вещей нужнейших... начертана бысть тростию с типографии... великого российского государства в прилежащей части на север, близ студенаго моря акиана, земли двинские, града Колмогорскаго»). Особливо цікава мініатюра, де зображене врученння Птолемеєм Біблії перекладачам, а нижче — «мудрии преводники» за роботою.

Досить поширеною острозька Біблія була також на Балканах, зокрема низку примірників виявлено в Болгарії⁷². Протягом кінця XVI—XVIII ст. острозький першодрук східнослов'янської Біблії високо цінували і в Західній Європі. Вона була предметом наукового зацікавлення в Німеччині, Англії, Франції, Італії та інших країнах. Бібліографічні описи книги подали Жак Ле Лонг, Йоганн-Петер Коль, Йоганн Гагеманн та деякі інші вчені XVIII ст. 1787 р. славетний чеський філолог Й. Добровський писав, що віддав би половину своєї бібліотеки за примірник острозької Біблії. А відомий словенський вчений-славіст В. Колітар, який отримав від українського філолога Й. Левицького цю книжку, назвав її «прекрасним скарбом, дорогим і милим усім слов'янам»⁷³.

Значна популярність острозького видання у багатьох країнах світу стала важливим чинником міжнародних культурних взаємин. Високий авторитет острозької Біблії визнавали видавці XVII—XIX ст., які не змогли протиставити їй більш досконалій текст. 1663 р. вийшло перше видання Біблії у Москві. Як вказано в передмові, це був передрук «с готового перевода князя Константина Острозького печати неизменно, кроме орфографии и некоторых имале имен и речений». Сам текст передмови склав Єпифаній Славинецький за зразком острозької передмови, у якій вислів про «народ рускій» було замінено на «народ великороссийский»⁷⁴. Фрагменти передмови Смотрицького використано також у післямовах і передмовах видань російського друкаря початку XVII ст. Фофанова, а також у «Сказаниї Авраамія Паліціна»⁷⁵.

Нове видання Біблії в Росії задумане і почате було при Петрі I, а виправлення тексту готувалося під керівництвом львів'яніна, вихованця Київської академії Феофілакта Лопатинського. Однак видання було здійснено щойно за правління Єлизавети Петрівни. В цей час над підготовкою його до друку працювали київські вчені, учні визначного українського філолога-тебраїста Симона Тодорського Варлаам Лашевський (автор граматики грецької мови) і Яків Блоницький. Хоч нові редактори використали значну кількість джерел різними мовами, елизаветинська Біблія 1751 р. в основі повторює острозьку⁷⁶. Це стосується і всіх наступних перевидань церковнослов'янською мовою.

Перша румунська Біблія, яку 1688 р. надрукував у Бухаресті єпископ Митрофан зі своїми учнями, наслідувала острозьке видання шрифтом, зasadами поліграфічної організації тексту, оздобами (ініціалами на чорному тлі у прямокутних рамках, застосуванням виливних прикрас для заставок, кінцівок тощо)⁷⁷.

Таким чином, для багатьох поколінь острозька Біблія залишалася непревершеним зразком досконалості філологічного опрацювання тексту і майстерності поліграфічного виконання.

І звіленіємъ ща . Ісправленіємъ сѧ , ісправленіємъ етго дхла
певлінгѣ вагачеєстїваго кіаждж влєнія концептївнїа острозь
скаго , вісвідькиївскаго , маршака земан вельтскїа етпарты
владимиривскаго , іпром . Чапетаманавєсть еленинга
глємая бисліж , іже і венхї , іновын засвітъ .
въєго спасітъ градубега штндромъ , острозъ .
лініго грѣщнї , інедостопнї . рабъ иванъ
дго деревы спомінємскїнно . слѣтъ
шовданнїм міръ . впн . ѿшвадо
циенія . глаїа непрінашего іе хъ .
ї фп . м҃ца іюлі . бі
анв .

Післямово

Острозької Біблії

6 (а) ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ (варіант другий)

БІБЛІЯ, інрѣчъ книги Ветхаго и Новаго Завѣта, по азїтку
Словенску, отъ єврѣска въ єдиницкій азїтъ сіаміндесать и
двѣма согомудрыми преводниками, прежде коплощенніа Господа
Бога и Спаса нашего Іс. Х. ти лѣта, на жаласое пове-
лѣніе Птоломея Фладгальфа, цара єгипетска, преведенаго
зводу, съ тщаніемъ и прыложаніемъ, бакко моцино, помощю
Божію, послѣдокаса и исправка въ лѣто по коплощенніи
Господа и Спаса нашего Іс. Х. съ 1580.

Це ця сама Біблія що під ч.б., на стор. 72, але дечим відмінна, як ви-
хідним листом та деякими додрукованими поправками на протязі часу ?? складан-
ня, а навіть виправлених почиших сторіонок. Це викликало у бібліографів вражен-
ня немов то було два різні видання Біблії.

В цім, імовірно, другім виданні лист передрукованій знову, а також знаходяться примірники з т.зв. "віленськими листками"; студії над цими відмінностями продовжуються. Як було вже сказано, на збережених і знайдених примірниках Біблії, на ?? вихідних листах є дві дати: 12-го Іюля (липня) 1580 і 12-го Августа (серпня) 1581. З бібліографічного погляду було б зовсім слушно уважати за два різні видання. Зернова (Книги кирилловской печати... "Труды гос.бібл. СССР., Москва, 1958, ст. 30) твердить, що "Новий Завіт" (див. ч. 3) був друкованій раніше одного року й непотребував складної редакції, тому був надрукованій скоріше з датою 12.7.1580, натомість Старий Завіт вимагав більше часу на узгіднення суперечних текстів з різних компеляцій і тому був виброкований роком пізніше з датою 12.8.1581.

Судячи по збережених примірниках Біблії в більших бібліотеках світа, слід припускати, що наклад цієї книги був значним; а коли взяти до уваги тодішню друкарську техніку, - то це справді велике зусилля книжного Острога. Припускається, що наклад був 1500-2000 прим.

παντοδύναμες ἀνέχρισε θεὸς
εἰς τὸ πάντας παρὰ πάσις
τὸ πάντεσσι προσχυνθήσεος ἐδο-
ξομολογοῦμενος. Ἐγένετο πάσις
ἀδιαθετόντος, οὐχὶ καὶ αἰτίᾳ, απο-
διῆ ἐτοπληρώματα καὶ διαδικτικά.
Οὐδὲ δοξεῖ ἄρχοντι εἰς τὸν διατομα-
τικούς διαδικτικός, οπως εμέδιμποτοί
τατοι. Ἐκατοντάτοις πρεσβύτεροι
λόγοισιν πάσοις παταχοῦται εἰς το-
πονός προσθήσθυ. Διοστὴ
ἐγὼ καὶ ἀπαξιωτάτοις ἐτῶν τὸν πήλιον
ἀμφὶ ταῖς περιεχόμενοι οἰδησεραυτοῖς
τοτὶ λαζίθοντῷ προσάγουμενοι ἐλπίζομεν
τοῖς δικτυροῖς σοῦ, εἰς τὸ τοῦ

πατέραν μηδὲν παντελεῖται βε-
νετοπρεχτος παταχετε. Ήστιν
πίκαιη πακαλιμενην ἡσά-
ειν .., την ἐση μεγάλην
βασιτην πατέλη παντα, παπάτη
πέτετη πατεριστέη. ελπιελην ἐπέργετο
πραγματεπομη κικτιν επέργετος
πραγμη, δι μητη μητη γράψημεν
ησελενερέπηνελη πετελη επιπετε
ελεβε πετε εβεητη πετειδη πικη
ησε πεταπηη πρελεγητη. πετε
ησε ελληπερεπομη, πιπιμεπη
γράχη οδηρημα, εβερηη εεε.
πετειδη πετελη, παρεβάλη ψε
ρεπάλη πετη εργάχη επύτηνη

Початок
двохмовного
післяслова
Острозької
Біблії

Митрополит Гларіон у своїй праці "Князь Константин Острозький і його культурна праця..." (Вінніпег, 1958, ст. 147-150) про Острозьку Біблію пише так:

Острівській Біблії випала доля, якої ніколи не сподівався ані князь Константин, ані всі острівські коректори. Згодом текст її став якби канонічним церковним текстом. Причинилася до цього Російська Церква. Острівську Біблію з заслуженою пошаною прийняли всі слов'янські Церкви, так що скоро цієї книжки й дістати не було де. Значно пізніше, десь по 1660 році, задумали видрукувати повну Біблію в Москві, "скудости ради велия сихъ божественныхъ книгъ эдѣ, въ велицѣ Россіи" (передмова до Біблії 1663 р.). Цар Олексій Михайлович і Духовний Собор, бачучи брак Біблії, задумали видати Біблію, добре прорівену за грецьким текстом. Але думки цієї виконати в Москві тоді не було зможи, бо "переводовъ добрыхъ не изобрѣтено, подобнѣ и преводникомъ греческимъ не мозбъ сумъ обрѣтатися".

Через усе це вирішили вкінці перепрякувати Біблію "вскорѣ, съ перевода, князя Константина Острозького печати, неизмѣнно, кромѣ орфографіи и нѣкіхъ имень и рѣченій нужднѣйшихъ, явственныхъ пogrѣшений" (там само). Таким чином передруковали без змін увесь текст Біблії 1581-го року, виправили тільки правопис та рештки українського наголосу змінили на російський. Навіть передмову до нової Біблії склали на зразок передмови острівської, змінивши тільки вираз "народ Русской" на "народ Великороссийской". Так вийшла в світ московська Біблія 1663-го року, що звичайно зветься "первопечатной" (але назва не відповідає історії, бо першодрукованою повинно звати тільки Біблію Острівську).

З бігом часу в Москві виробився погляд на текст Біблії 1663 р., як на текст постійний і незмінний. Правда, освічене Духовенство знало історію цієї Біблії й бачило її недостачі, але тексту її не видрягали. І аж Петро I в 1712 році наказав виправити цю Біблію на основі грецького тексту (тут Петро I наслідував Костянтина Острозького). Виправлення доручено українцеві з Волині Феофілактові Лопатинському, що сім літ пильно

працював над ьюлею, і дуже добре її виправив. На жаль, Петро I помер, і Біблії не видрукували. З різних причин пізніше виправлені Лопатинського не приймали, і без кінця їх перевіряли.

Довгі роки тяглася ця справа, — виправлені Лопатинського не приймали, а своїх дати не могли, і аж цариця Єлизавета покінчила з нею. Єлизавета наказала двом українцям, ієромонахам, професорам Київської Академії, Варлаамові Лашевському та Гедеонові Слонимському негайно приїхати до Петербургу й закінчити працю виправлення Біблії.

Довго відмовлялися професори, не бажаючи іхати на північ, аж поки нарешті не прийшов грізний наказ: "Выслать ихъ въ Петербургъ безъ всякихъ отмѣнъ и отлагательствъ въ самой скорости и не отмѣнно". Нові виправники прибули до північної столиці, і 14 серпня 1747 року приступили до праці.

Чотири роки старанно й пильно виправляли вони Біблію 1663 р. (це бто Острів' 1581 р.) і багато зробили; їхні поправки переглядав Синод, і дуже часто не приймав. Між іншим, коректори мали завдання деякі незрозумілі вирази й старі форми змінити на сучасні російські. Так постала Єлизаветинська Біблія, що вийшла з друку 18 грудня 1751-го року. У своїй основі — це наша Острівська Біблія 1581-го року, небагато тут підправлена.

Текст Єлизаветинської Біблії 1751-го року став у нас усталеним якби канонічним текстом, — його і передруковують не змінно аж до сьогоднішнього дня.

Таким чином, як бачимо, Острівську Біблію 1581- року, зроблену приватним способом і людьми приватними, зустріла надзвичайно щаслива й цікава доля, бо текст її придбав вищого церковного признання. Цей самий текст — через Біблії 1581, 1663 і 1751 р. — поширився по всіх слов'янських Церквах, і сьогодні він загально призначаний і усталений. Його ж уживає й Церква греко-уніяцька.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ

- ¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7. К., 1961, с. 350.
- ² Там же.
- ³ Киселев Н. П., 1960, с. 133.
- ⁴ Frank H. T., Swain Ch. W., Capby C. The Bible through the ages. Cleveland-New York, 1967, р. 190.
- ⁵ Świętochowski R. Konrad Niezabitowski tłumaczem Biblii Leopolity.—«Ruch biblijny i liturgiczny», 1959, N 5, с. 196; Nowak-Dlużewski J. O polski przekład Biblii.—«Dziś i jutro», R. 6, 1950, N 5, с. 9.
- ⁶ Kossowska M. Biblia u języku polskim, t. 1. Poznań, 1968, с. 217.
- ⁷ Tworek S. Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego. Lublin, 1970, с. 85—87.
- ⁸ Запаско Я. П., 1971, с. 49.
- ⁹ Передрук вірша: Перетц В. Н., 1900, с. 66—67.
- ¹⁰ Передрук: Строев П. М. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке графа Ф. А. Толстова. М., 1829, с. 51—69.
- ¹¹ Передруковано: АЮЗР, ч. I, т. 8, вип. 1, К., 1914, с. 45—58. Передрук вірша: Перетц В. Н., 1911, с. 116—118.
- ¹² Репродукції обох варіантів: Щепкина М. В., 1959, с. 249—251.
- ¹³ Вагісот J. D. A., Simmon J. S. G., 1951, р. 118 Перетц В. Н., 1911, с. 111; Аланасов П., 1972, с. 109; Кеппен П. И., 1826, шл. 297.
- ¹⁴ Зернова А. С., 1947, с. 62.
- ¹⁵ Там же, с. 97—98.
- ¹⁶ Два варіанти, не згадані А. С. Зъорновою, описав С. М. Сольський (Сольский С. М. Острожская Біблія в связі з целями и видами ее издателя.— ТКДА, 1884, т. 2, № 6, с. 294).
- ¹⁷ ЦНБ, рукопис 7п/2, арк. 159.
- ¹⁸ Зернова А. С., 1947, с. 61, 95, 97—98; Зернова А. С., 1958, с. 30.
- ¹⁹ Гусева А. А., 1974, с. 41.
- ²⁰ Яременко П. К. Герасим Смотрицький.—«Радянське літературознавство», 1960, № 5, с. 58.
- ²¹ Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старины украинской литературы XVI—XVIII вв. М.—Л., 1962, с. 157—159.
- ²² Bolognetto A., 1938, р. 422.
- ²³ Костомаров Н. Н. Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви.—«Основа», 1861, XI—XII, с. 49—64.
- ²⁴ Історія української літератури, т. 1. К., 1967, с. 191; Перетц В. М. До історії перекладу Біблії в Західній Русі.—У зб.: Філологічний збірник нам'яті К. Михальчука. К., 1915, с. 25.
- ²⁵ Левинський О. П. Никодка в области старины южнорусской письменности.—«Киевская старина», 1886, т. 14., 1963, с. 10.
- ²⁶ Виноградов В. В. Различие между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную и национальную эпохи. М., 1963, с. 10.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Maciąrek J. La mission byzantine en Moravie au cours des années 863—885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe.—Magna Moravia, Praha, 1963, с. 62, 70.
- ²⁹ Zwoliński P. 1963, с. 259—260, 262; IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии, II, М., 1962, с. 126.
- ³⁰ Zwoliński P., 1963, с. 260.
- ³¹ У кінці XVIII ст. у документі з середовища польської шляхти на Правобережжі України російський текст також транскрибувався латникою відповідно до української вимови. Див. лист графа І. Гудовича до луцького униатського єпископа 1799 р. «Preoswiaszczeni biskup, mylostowyj hosudar moy. Ne moħszy ulwerdytysia...» (Державний архів Волинської обл., ф. 382, оп. 2, спр. 18, арк. 1).
- ³² Колядя Г. І., 1966, с. 61.
- ³³ Біблія. Острог, 1581, арк. 2—3 першого рахунку.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Theiner A. Annales ecclesiastici, 3. Romae, 1856, с. 735, 431; Bolognetto A., 1938, р. 202, 494.
- ³⁶ Freidhoff G., 1972, S. 60—61.
- ³⁷ Седельников А. Д. Очерки католического влияния в Новгороде в конце XV—начале XVI в.—Доклады АН, 1920, серия В, № 1.
- ³⁸ Національна бібліотека у Варшаві, рукопис Б. О. З. 105.
- ³⁹ Горський А. В., Невоструев К. Н., 1855, с. 52, 57, 79, 129 та ін.; Freidhoff G., 1972, S. 30—42.
- ⁴⁰ Евсеев И. Геннадиевская Біблія 1499.—У зб.: Труды XV археологического съезда, т. 2. М., 1916, с. 19.
- ⁴¹ Altbaumer M. O kryteriach ustalania pierwotzoru tłumaczeń biblijnych.—«Slavia», 1967, N 4, с. 591.

- ⁴² В одному з примірників, що були в XVII ст. в Росії, біля слова «бланкіта» додано пояснення: «двоєнки рекше, вкупе рожений» (БЛ, примірник № 6, арк. 18 зв. другого рахунку). Там же слово «богобойно» пояснено як «богобоязно».
- ⁴³ Толстой Н. И., 1963, с. 262.
- ⁴⁴ Ivan Fedorov's Primer, 1955, p. 39.
- ⁴⁵ Толстой М. И., 1968, с. 39.
- ⁴⁶ Франко I, 1910, с. 43.
- ⁴⁷ Uchastkina Z. V. History of Russian hand paper-mills and their water marks. Hilversum, 1962, p. 145; Gębarowicz M., 1966, s. 55.
- ⁴⁸ Мацюк О. Я., 1964, с. 45.
- ⁴⁹ Gębarowicz M., 1966, s. 45, 73; Мацюк О. Я., 1964, с. 45.
- ⁵⁰ Bargicet J., Simmons J. S. G., 1951, p. 105; Зернова А. С., 1961, с. 106—108.
- ⁵¹ Запаско Я. П., 1971, с. 47.
- ⁵² Киселев Н. П., 1964, с. 70.
- ⁵³ Morison S. Ueber die typographischen Ornamente von Granjon, Fournier und Weiss.—«Monatshefte für Bücherfreunde und Grafiksammler». Leipzig, 1925, S. 415—417; Meunell F., Morison S. Printer's flowers and arabesques.—«Fleuron Anthology». Toronto, 1973, p. 27.
- ⁵⁴ Киселев Н. П., 1964, с. 73.
- ⁵⁵ Gregorz Paweł z Brzezin. O prawdziwej śmierci, zmartwychwstaniu i żywotie wiecznym. Wrocław, 1954, s. 25.
- ⁵⁶ Зернова А. С., 1947, с. 57—59, рис. 20, 21.
- ⁵⁷ Black M. H. The Folio-Bible to 1960.—«The Library», 1963, vol. 18, N 3, p. 202—203.
- ⁵⁸ Запаско Я. П., 1971, с. 63.
- ⁵⁹ Там же, с. 64—65, 62, 78.
- ⁶⁰ За підрахунками Є. Л. Немировського.
- ⁶¹ «Архіви України», 1966, № 3, с. 86.
- ⁶² ЛБАН, примірник ст. 53 315.
- ⁶³ Успенський Б. А. Архаїческая система церковнославянского произношения. М., 1968, с. 102.
- ⁶⁴ Лексис Лаврентій Зизанія. Синопіма славеноросская. Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964, с. 15, 177—202.
- ⁶⁵ Ботвинник М. Лаврентій Зизаній. Минск, 1973, с. 132.
- ⁶⁶ Микитась В. Л., 1965, с. 203.
- ⁶⁷ БЛ, примірник 18639—62.
- ⁶⁸ ЛБАН, примірник 18905—НТШ.
- ⁶⁹ Фотинский О. А. Волынский религиозный вольнодумец XVII ст.—ЧОНЛ кн. 18, отд. 2, с. 71—102; Перетц В. Н., 1911, с. 50—51.
- ⁷⁰ У літературі поширеній погляд, що цар Іван Грозний 1581 р. подарував Біблію Горсеку. Однак у записі Горселя на його примірнику сказано лише, що ця книга—з царської бібліотеки, причому дата 1581 вказує, очевидно, рік видання книжки (*Russia at the close of the sixteenth century*. Ed. by A. Bond, London, 1856, p. CXXXII).
- ⁷¹ Луппов С. П. Книга в России в XVII в. Л., 1970, с. 99.
- ⁷² Атанасов П., 1972, с. 77—78, 82.
- ⁷³ Первоълк И. Славяне, их взаимные отношения и связи, т. 2. 1880, с. 578.
- ⁷⁴ Астафьев Н. А. Опыт истории Библии в России.—«Журнал Министерства народного просвещения», 1888, ч. 259, с. 282.
- ⁷⁵ Зернова А. С. Орнаментика книг московской печати XVI—XVII вв. Указатель. М., 1952, с. 14; Демин А. С. Послесловие к первопечатному Апостолу Ивана Федорова как литературный памятник.—ТОДРЛ, т. 26, М.—Л., 1971, с. 276.
- ⁷⁶ Елеонский Ф. Библия в России.—«Богословская энциклопедия», т. 2, 1901, шп. 505—518.
- ⁷⁷ У румунській Біблії відчутно і вплив пізніших українських видань. Так, ініціал «П» із зображенням апостола Павла наслідує подібний ініціал Євангелія 1644 р. Львівської братської друкарні (Томеси М., 1968, р. 83).

(Я. Ісаєвич, Першодрукар, стор. 94—117)

7. "ХРОНОЛОГІЯ" РИМШІ

Найменше за обсягом видання Острозької друкарні — твір Андрія Римши, що його бібліографи XIX ст. назвали «Хронологією». Це одноаркушева листівка, яка містить на двох розташованих паралельно сторінках короткий вірш під назвою «Которого ся м'єсяща што за старых въков дъело короткое описание». В кінці тексту вказано: «Друковано 5 дня мая року 1581 в Острозе. Писанье Андрея Рымши». Публікація є першим в кириличному друкарстві окремим виданням поетичного твору.

«Хронологія» відома в одному примірнику, який 1856 р. надійшов до Публічної бібліотеки в Петербурзі (тепер ДПБ). Йї було репродуковано С. І. Пташицьким; текст кілька разів передруковувався. У виданні вживто два шрифти: більший — такий самий, як у московському і львівському Апостолах, менший — такий же, як шрифт тексту острозької Біблії.

«Хронологію», як правило, зараховують до видань Івана Федорова, хоч дослідники і відзначають, що надрукувати цей твір міг також хтось з учнів славетного друкаря. На користь такого припущення говорить і те, що, на відміну від безперечних видань самого Івана Федорова, текст «Хронології» складено не церковнослов'янською, а тобточасною білорусько-українською літературною мовою.

Автор походив з родини білоруських шляхтичів-кальвіністів з-під Новогрудка. З 1572 р. був пов'язаний з родиною Радзивіллів (Радвіл): служив спершу у Миколи Радзивілла «Рудого», потім у Криштофа Радзивілла. Очевидно, через Радзивіллів познайомився з К. К. Острозьким. Крім «Хронології», відомі три вірші Римши на герби магнатів у віленських білоруських виданнях (на герб Остата Воловича у збірнику 1585 р., на герб Льва Саніги у публікації Литовського статуту 1588 р., на герб Теодора Скужина у Апостолі 1591 р.). Польською мовою Римша опублікував поему про Військову діяльність К. Радзивілла (закінчена в березні 1583 р., вийшла друком 1585 р.) і переклад з латинської «Хорографії» — опису Палестини Анзельма Поляка.

«Хронологія» — це своєрідний коротенький поетичний календар. Для кожного місяця подано три його назви: латинську, що була прийнята й у церковнослов'янській мові, назву мовою івріт («по гебрейську»), врешті назву, яку Римша вважав «простою». Після цього у двох рядках описано якусь подію біблійної історії або одно з свят, інколи з тим чи іншим зауваженням від себе, і вказано відповідну дату.

Серед назв місяців, які подано «простою мовою», зустрічаємо як польонізовні варіанти, так і форми, що відповідали українському народному слововживанню. Наприклад, «труднем» Римша називає листопад, що відповідало народному календареві українців.

Присвячені окремим місяцям двовірші дванадцяти- й тринадцятискладові з цезурою після сьомого складу. Текст набуває характеру розмірної мови, якщо читати його, наголошуючи передостанній склад кожного слова. Водночас метр «Хронології» має спільні риси з деякими українськими народними піснями:

Дослідники відзначають недосконалість віршової форми «Хронології» Римши, який в пізніших своїх віршах виявляє краще вміння витримати метричний розмір. Висловлювалася думка, що твір — перша учнівська спроба або своєрідна «випускна», чи «екзаменаційна», праця. 1581 р. Римша був у війську разом з К. Радзивіллом. Не виключена, однак, можливість, що в попередні роки він брав якусь участь в гурту, що готовував до друку біблійні тексти. Адже у «Хронології» пояснено староєврейські назви з тексту Біблії, прокоментовано деякі її

фрагменти. Ідея витлумачити деякі події, описані в Біблії, більш зрозумілою для читацького загалу мовою, не могла не прийти на думку остроъзким викладачам. «Хронологія» була першою спробою в цьому напрямі; інші спроби, на жаль, до нас не дійшли.

Твір білоруса Римші, хоч надрукований на Україні, належить на-
самперед білоруській літературі, так само, як до української літера-
тури належать твори письменників з України, опубліковані у біло-
руських друкарнях у Вільнюсі, Вевісі, Кутейні. В той же час і перші
і другі є фактами білорусько-українських літературних зв'язків, за-
свідчують єдність і взаємопереплетіння процесів культурного життя
обох братніх народів.

Кітіріка, міца што Заславські
вистав д'блізісткі опісаніє .

Міца синтегра погіреникъ єніль

предте згініль

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца єгостівілі погіреникъ тышилі

предте паздернікъ

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца д'екавріа погіреникъ хашле

предте прогеніецъ

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца геніда, погіреникъ тыши

предте стычні

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца фебрада, погіреникъ єсбі

предте античи

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

Міца ліпріла, погіреникъ пніцъ

предте квітень

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца міла, погіреникъ джукъ

предте мінъ

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца інна, погіреникъ чамъ

предте чирвень

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца євгелія, погіреникъ ловъ

анеі євгъ, предте серпень

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

Міца євділія, погіреникъ

предте липень

Деякі часті топоніми ріка, міца, синтегра

д'блізісткі опісаніє .

? СІЯ КНИГА ПСАЛТИРЬ истинного живота христіанского, повелініемъ и
1581 всѣмъ накладомъ Князя Константина во св. крещеніи Василія
Острозскаго, з друкарни его Острозскаго выдана есть.
«Остріг», коло 1581 в 8°.

Соликовъ, 1811 (подав за "Бібліографіческія Листы" вид.
Кеппена, СПб., 1826, ч. 3, с. 38-39)

8 ДІАРИЙ Патріарха Генадія. Въ Острозѣ, 1583.

1583 Шумовський. Остріг, с. 87; Соликовъ під ч. 12883, Імовірно,
це видання називає "Днівникъ".

9 КАКО ПОДОБАЕТЬ ЗНАМИНОВАТИСЯ «Христитися». Остріг, коло 1584 р.
1584 Максим Грек був написав, чи може наявіть було видано "Слово о
крестномъ знаменії"; дуже можливо, що ця назва була передана
до кн. А. Курбського й була надрукована в Острозі.

Возняк, т.2, с.27; Іларіон. Князь, с. 188.

10a 1584 Посланія Константинопольськаго патріарха Іеремія:
Остріг, коло 1584, 4°. 12 аркушів.
В цій назві поміщено три послання патр. Єремії:
- Въ Вильну ко всѣмъ благочестивымъ Христіанамъ;
- къ кн. Острожскому, разом із Александровськимъ
патріярхом Севастромъ;
- къ Київскому митр. Онисифору, 11 Января 1583 г.
при тім одне послання архим. Діонісія, къ Кириллу, епископу
Пинському и Турковському.

Сахаровъ. 73; Карагаевъ. 18; Е., т.18, с.533.

10a 1585 Іеремія, патріарх Константинопольский. Посла-
ние к русскому народу. {«Многа и различна слыхах бы-
вающа волненія...»}. Острог, 1585 [?]. 4°. 12 с.
Ундовльский, 1871, № 95; Карагаев, 1883, № 109; Быкова, 1973. № 6. x)

Ієремія - Святій патріарх Константинопольський. Ось 46
блаженій, його Швефельськаго, істинногодухового Святі
отця і патріарха, привезеній іспанській, Сенінської флотилії
відчленіз. Аскольдівській іноземністі, та французькій
Москви, і будто істинній істинній. Ієремія
безпеки патріарх, і патріарх
іноземна - Ієремія - блаженій, якъ
чудотворець, іноземна - блаженій - римъ
іноземна - Ф. П. Максименка

Фрагмент
сторінки
послання
патріарха
Єремії

x) З "Кириличні стародруки", Ф.П.Максименка, вставлено пізніше.

- 11 СМОТРИЦЬКИЙ, ГАРАСИМ ДANILOVICH
 1587 Ключь царства небеснаго, и наше христіанское духовное власти
 нерешимый узель. «Остріг, 1587» 4°
 Наявний примірник немає лицевої сторінки; на стор. 1 - 8:
 "Ключь царства небеснаго"...; стор. 9 - 28: "Календарь римски
 вовы"... Каракаевъ та Ундольскій описали це видання після "Кален-
 дарь римски новы!...", що вийшов з остро́зької друкарні 1587 р., він
 був другою частиною твору "Ключь царства небеснаго". Таким чином
 у бібліографіях віднотовано два заголовки одною й тої * самої
 назви.
 Це видання повністю передруковане в "Архивъ Іго-Западной
 Россіи", ч. I, т. 7, ст. 232-265.
 Ун.., 101; Каракаевъ, Роспись, 94, Описаніе, 116; Слав., 23-25.
- Проти календарної реформи, яку вважали одним із засобів запровадження унії з
 Ватиканом, спрямовано було й твір Герасима Смотрицького «Календарь римски новы»,
 що вийшов з остро́зької друкарні в 1587 р. «Календарь» цей с другою частиною твору
 Г. Смотрицького «Ключь царства небеснаго», написаного проти брошюри Бенедикта
 Гербеста «Wiary kościoła Rzymskiego wywody i Greckiego piewolstwa historja dla jednośc...»,
 надрукованої у 1586 р. в Кракові. У цьому творі Г. Смотрицький виступає, зокрема,
 проти монархічної влади пап. Написано «Ключь царства небеснаго» тодішньою
 українською літературною мовою з чималим промарком живої.
- 12 ТЕРЛЕПЬКИЙ, КИРИЛ, еп. Пинський і Луцький, -1607.
 1587 Грамота іерейская. Напечатана въ Острозѣ «коло 1587».
 Каракаевъ. Описаніе, 135; Е., т. 31, с. 110.
- 13 ИСПОВѢДАНІЕ о исхожденіи Святаго Духа; въ Острогѣ, 1588, 8°.
 1588 Ймовірно ця назва авторства Максима Грека.
 Сопниковъ, 435; Русский біогр. словарь. СПБ., 1905, т. 12, с. 464.
- 14 О ЕДИНОЙ истиной православной вѣрѣ и о святой соборной
 1588 Апостолской Церкви, откуда начало пріяла, и како повсюду
 распросреся; въ Острогѣ, 1588, 12°, 6, 240 і 23 аркушів.
 Про дату цього видання свідчить замітка вхідні 5-го розділу:
 Написалася сія въ то отъ создания міра 7097, Римлянамъ же пиши-
 ють отъ плюти Рождества Господня 1588 г. ... многограний и
 худший въ Христіанѣхъ убогій Василій...
 Сопниковъ, 750 (подас дату видання 1583); Сахаровъ, 80;
 Е., т. 30, с. 61
- 15 ГРАММАТИКА добrogлаголиваго Еллино-словенскаго языка.
 1591 « въ Острозѣ, 1591, 169 арк., 8°.
 Примірника вищезгаданої граматики нігде в бібліографіях впомін-
 не віднотовано, ажі не знайдено рукописа чи оригінального друку;
 про цю граматику є згадка в слідуючих джерелах:
 Вінницький, т. VIII, с. 418-419 (подас за Dobrovky J. Slavina, k. 271)

16 КНИГА, иже во святыхъ отца нашего Василія Великаго, архієпископа
1594 Кесарія Каппадокійскія. З друкарнѣ Острозское выдана есть, въ
льто отъ създания міра 7102, а отъ по плоти рождества Господа
Бога и Спаса нашего Іисуса Христа 1594ъ мѣсяца марта 3 дни.
В лист, 8, 160, 292, 143.

В деяких бібліографіях ця назва відновлена "Книга о поснічествѣ";
вона переложена з грекої мови і складається, як видно вище по-пагі-
ванії - з трьох частин. У вихідних листі подано: "Сія книга Василій
Великий, повелінемъ и власнымъ коштомъ и накладомъ, трудомъ и промы-
ломъ, ясь освеною велможного князати Константина Константиновича
Острозского, воеводы Кіевскаго, маршалка земли Волынскіе, старости
Владимирскаго".

Сопіковъ, 193; Сахаровъ, 92; Е., т. 12, с. 401; Уид., 117; Слав., 31.

Фронтиспіс з "Книги о поснічествї".

Значну увагу приділяли острозькі майстри оздобленню традиційних богослужбових книг — літургійних і повчальних. Щодо цього цікаве одне з ранніх острозьких видань — «Василія Великого книга о постничестві» (1594). Воно видруковане на добром папері в повний аркуш, великим шрифтом (розмір очка 5 мм), двома фарбами. Складання і верстку зроблено грамотно і дбайливо. Скрізь однакові спуски, добре закомпонованій текст на сторінках і розгортах, залишено великі поля. Книга багата художніми прикрасами, і хоч більшість з них перенесена з попередніх видань, але тут вони сприймаються по-новому й цілісно.

Але в цій книзі художньо блідий титул, — саме той елемент оздоблення, що має бути найкращий, бо з нього починається знайомство з виданням. Згори і здолу титул оздоблений вузькими смужками рослинного орнаменту, які потім використані в тексті як заставки, а з боків — тонкими планками зі скісними рисками.

Взагалі, титульна сторінка ні в полемічних, ні в богослужбових виданнях Острозької друкарні не набула далішого розвитку. Там немає жодного титулу, який хоч трохи рівнявся б красі й художній довершеності титульної сторінки острозької «Біблії».

Повернемось до «Василія Великого». На звороті титулу є герб князя Острозького, який своїм малюнком нагадує таке саме зображення в «Новому завіті» і «Біблії». Дуже цікавий фронтиспіс — зображення Василія Великого в багатій, вигадливій архітектурній рамці (рис. 28). Постать святого трохи видовжена, зображена в профіль, голова ледь нахиlena, трохи звернена до глядача. Риси обличчя, складки одягу добре промодульовані, штрихи легкі, покладені по формі. Вся фігура сповнена внутрішнього спокою, ренесансної рівноваги. Натомість обрамлення справляє цілком інше враження. Воно обтяжене архітектурними подробицями, химерними масками, жмутками квітів і ніби все в русі, в первовому неспокії, в примхливій грі ліній, об'ємів і площин. Проте перед нам твір талановитого майстра, добре обізнаного з тогочасним вітчизняним і західно-європейським мистецтвом, людини, яка бездоганно володіє різцем. Хто ж був цей майстер? В останній своїй праці А. С. Ззорнова, вивчаючи друкарську та мистецьку діяльність Петра Мстиславця, висловила припущення, що до п'яти гравюр, які він виконав у Вільно (1575—1576), — чотири євангелісти з «Четвероєвангелія» і зображення Давида з «Псалтиря» — слід додати шосту, а саме цей фронтиспіс. Таке сміливе припущення має підстави. Справді, фронтиспіс «Василія Великого»

17 КНИГА, име во святых отца нашего Иоанка Златоустаго «Христостомъ-
1595 архіепископа Константинограда, Маргаритъ глаголемая. Эъ друкарнъ
острозской выдана есть; въ Острогъ, 1595, въ листъ «8» 330 «лъ»
303 «лъ» 4°

На підліщевій сторінці герб кн.Острозького; на вісімнадцятій листі надруковано: "Божю помошю, промышленіемъ и всѣмъ накладомъ благочестиваго и христолюбнаго князя Константина, въ святомъ крещеніи нареченаго Василія, князя Острозскаго"...

Сопиковъ описує цю назну під "Маргаритъ, или собраніе поучительныхъ словъ; перевѣдъ съ Греческаго..."

Сопиковъ, 464; Унд., 130; Карагаевъ. Распісъ, 114; Поповъ, П., 33;
Е., т. 18, с. 405; Сахаровъ, 97; Слав., 33.

І Е В Т І С Т А Н І Ш І О Д І Я

ЗЛАТЫУСТАГО , АРХИППА КОНСТАНТИНА
ГРАДА . СЛОВО ОГЛАШЕНІЕ , КХІТЛЦЫМЪ
ІСРЕЦІАГНЕС . ІОПРИІТУН ВИНИГРАДА ,
МАЛТЫХЪ ДЕЛАГЕСИ .

3 їи йвєстадіс вірніхъ примишенихъ чижѧл
швцѧ . ніві ڇнаменіенбнаго цѣжъ налици
їмѹщи . йтцивіж підапти симів іуменіа
злаків . вкхсивши мів іуже влагів , нхі
тпкірв вкхсити . датігіжів оглашенніа
пасюка , присвіщенихъ іути , вѣспімінаніе
вжтвіній даршвів . хітлцивіже присвіщатися ,
инѡжданіе дерзнивенихъ квіршенні . дистінпіже
квбеній мів приступети сліви . ڇаєже сввікчпнти
вѣланій віа іубарайтв , ڇнечіспи ڇжейністягів

Сторінка з ініціалом "B" з острозького Маргарита, 1595

- 18 ОСТРОЗЬКИЙ, КОСТАНТИНОВИЧ, Князь, 1527-1608.
 1595 Обвешеніє о пребуванії въ Православії Греческія Церкви;
 въ Острогѣ, 1595, 4°
- Офіційне повідомлення всіх громадян Волині, Київщини й Литви -
 перебувати в Православній Вірі своїх батьків.
- Вінненський, т.УІІІ, с.414; Е., т.23, с.504.
- 19 ЕКТЕЗІСъ албо короткое собраніе справъ которіи ся дѣляли на помест-
 1597 ноъ Сыноди Берестенськомъ. «Остріг», коло 1597.
- Під тим же наголовком вийшла в Кракові польською мовою полемічна
 праща, 1597, 33 с. 4°; в ії першій частині невідомий автор пише, що
 "дизуніші" також видали пращу під тим же наголовком. Зміст тієї
 пращи подає Вінненський, який ділить її на 6 розділів, багато підрозді-
 лів, з яких виходить, що це мала бути документальна праща. Ймовірно, -
 протокольний запис православного Берестейського Собору 1596 р., в кінці
 якого соборне рішення про позбавлення архиєрейських достоїнств владик-
 уніятів, підписане учасниками собору. Цей Ектезіс Поповъ, А. опублікував у
 "Чтенияхъ", 1879.
- Яременко подає, що згідно обслідування "Ектезіс" написала та сама особа,
 що й "Пересторогу". Тією особою, ймовірно, був священик Львівського Братаства,
 Андрій Вознесенський, учасник Берестейського Собору, 1596 р., як делегат
 від Львівської громади, - виконував на соборі секретаря-нотаря. Він цей
 "ектезіс" називає "писанимъ синодовимъ" (Яременко, Пересторога, с.51).
- Ектезіс друком до нашого часу не зберігся, але логічно, - він вперше
 був писаний українською мовою, потім перекладений на польську та виданий
 у Кракові з метою у доступніти ширшим польським кругам, що по-українськи
 не вміли читати.
- Але є певний доказ що "Ектезісъ" таки був друкованій в Острозі;
 Юрій Рогатинець, листом з 9.12.1596 р. повідомляє Львівське Братаство, що
 кн. К. К. Острозький, просить братчиків "абы позичили письма грекого и
 словенского для выдрукування того синоду Бретскаго што найборзее можетъ
 быти" (Архівъ Іго-Западной Россіи, ч.І, т.Х, с.116). Тут ясно іде мова
 про Ектезіс; отже він міг бути виданий, але його примірники до нас не
 дійшли, мабуть, противниками були знешкі.
- Вінненський, т.УІІІ, с.295-303; Е., т.16, с.31; Поповъ, Андрей. Матеріали
 для першої унії въ юго-западной Руси. I: Чтения въ имп. общ. исторії
 и древн. рос. при Московскомъ унів., кн.1, 1879; Яременко, П.К.
 Пересторога; український антиуніяцький памфлет початку XVIIст.
 Київ, В-во Академії наук УРСР., 1963, с.37-52.
- 20 ПАТЕРИКЪ или отечникъ Печерскій; во градѣ Острогѣ, 1597.
 1597 Сопиковъ, 13089 (подав дату невірно - 1497); Сахаровъ, 106;
 Е., т.24, с. 136.
- 21 «ЧАСОСЛОВъ»: «Начало вечърни благословившу. іерев. и мы. глаго-
 люш. аминъ» «Остріг, 1597, 161 листум. арк., 8°, по 13 рядків
 на сторінці, кирилівська сигнатура.
- Зміст: Начало Вечерни. Начало третього часа. Начало Утрени.
 Начало Павернихи Великія. Канонъ Пресвятої Богородицї. Тропари,
 Кондаки тощо.
- Цей часослов, або молитвослов належить до числа книг новознай-

дених у Англії; він знаходиться у Бодлянській Бібліотеці з 1620 р. Перший власник цього молитвослову невідомий.

На основі заставки першого аркуша доведено, що пей часослов був друкований в Острозі.

Барнікот. Временникъ, т.4, с.67; Барнікот. Сам анрекордел. с.104;
Зернова. Книги, с.5-37.

22 ЧАСОСЛОВЪ: "Начало вечерни благословившу іерею. и мы глаголимъ.
1597? аминъ". «Остріг, коло 1597, 321 ненум. арк., 8⁰, кирилівська
нумерація на верху справа, по 13 рядків на сторінці. Різниться
від часослова під ч.22 заставками та кількістю аркушів, але
текст аналогічний до повищого.

Примірник зберігається в Бодлянській Бібліотеці від 1602 р.;
Мого суди передав Річард Лі з власноручним написом на першій
сторінці: The Russe Prayers and meditations, with divers ether
things of Christes Passion, in Russ.

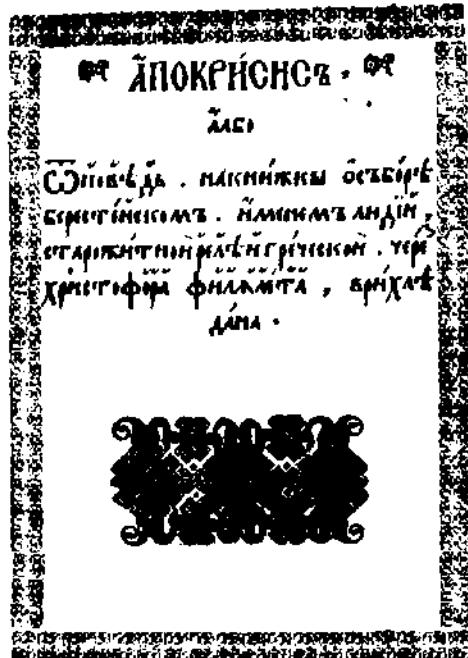
Автори опису Часослова Барнікот і Сіммонс відносять це видання
впершу чергу до Острога з припущенням, що він міг бути також
друкований у Вільні.

Барнікот. Временникъ, т.4, с.67; Барнікот. Сам анрекордел,
с.104; Зернова. Книги, с. 5-37.

23 АПОКРИСІСЪ, альбо отповѣдь на книжки о соборѣ берестейскомъ
1598 именемъ людай старожитной религії греческой, чрезъ Христофора
Филалета врихъ дана. «Остріг, коло 1598, 218 ненум.арк., 4⁰.

Христофор Филалет - псевдо невідомого автора; деято припускає, що ним був поляк, протестант Мартин Броуневський, що разом із православними сильно боровся проти католицтва. Апокризис був відповідь на Синопсис, сп. Потія, що описував дії Берестейської унії, 1596 р.

Сопиковоъ, 789; Унд., 138?; Карат.Росп., 124; Слав., 38.

Заголовка
сторінка
"Апокризиса"
Остріг, б.1598

Характер оздоблення острозьких видань у значній мірі зумовлений їх змістом і призначенням. Майже половина їх — твори полемічної літератури, в яких відображені бурхливі події тих часів. Але щодо оформлення ці книги не становлять значного інтересу, воно скромне і стримане. Полемічні видання мають інколи скромний титул, прикрашений складаним орнаментом, одну-дві заставки і кінцівку. У виданні «Апокриф албо отповідь на книжки о соборі Берестейському» (1598), одному з найвидатніших полемічних творів Острозької друкарні, бачимо лише кілька кінцівок. Титула, заставок, узористих ініціальних літер тут немає. Текст надрукований одною фарбовою. Рахунок сторінок чи аркушів не ведеться. Початкові сторінки складені без спуску, заголовки мають звичайний шрифт побільшеного кегля.

24 КНИЖНИЦА «Сборник, або збірник з друкарні острозької, въ лѣто 1598 отъ создания міра 7106 г. а отъ по плюти рождества Господа Варіант Бога и Спаса нашего Іс.Ха. лѣта 1598, Мъяцца Мая, сіа 1 книжница выдана.

Барнікот, автор опису книжниці, знайшов в окладниках її в примірникові в Бодянській Бібліотеці 4 аркуші невідомого бібліографам видання тієї назви; на першім листі, певто заголовком відчитав: "з друкарні острозької... лѣта 1598, Мъяцца Мая, сіа книжница выдана". Комість нищеназварний примірник (див. ч.26) має дату видання "Інна «червня» 11". З цього виходить, що було два різні видання, або, можливо, якась перша пробна копія чи копії, які потім папір викили до переплатання.

Барнікот.Временникъ, т.4,с.71; Барнікот.Сам анрекордед, с.106; Зернова.Книги, с. 5-37.

Чи не найцікавіше з усіх полемічних видань Острозької друкарні є оздоблення «Книжниці» (1598) — книги посланія патріарха Мелетія Александровського, перекладеної, як сказано в передмові, «на словенський язык». Книга, як і попередні полемічні видання, небагата на прикраси: титул, заставка і кінцівка. Але ці художні елементи, як і набір тексту, верстка сторінок, виконані з мистецьким хистом. Будова титульної сторінки добре продумана (рис. 26). В горішній половині чіткий титульний текст, в долішній одна під одною три різної величини рослинні кінцівки. Текст і прикраси в стрункій рамці складаного орнаменту.

Особливо приваблює заставка (рис. 27). Художник взяв за основу одну з прикрас острозької «Біблії» (арк. 79) і надав її мотивам — тонькому стеблу, листкам, плодам граната і жолудя — завершеного декоративного характеру, чіткого орнаментального ритму.

Варто відзначити, що в одному з ранніх полемічних видань — у «Збірнику» (1588) вперше після остро-

зької «Біблії» появляється новий шрифт. Він трохи більший, малюнок чіткий, в ньому менше скорописців елементів, піж у шрифті «Біблії», хоч загальним накресленням подібний до нього. Цим шрифтом надруковано більшість полемічних і богослужбових видань.

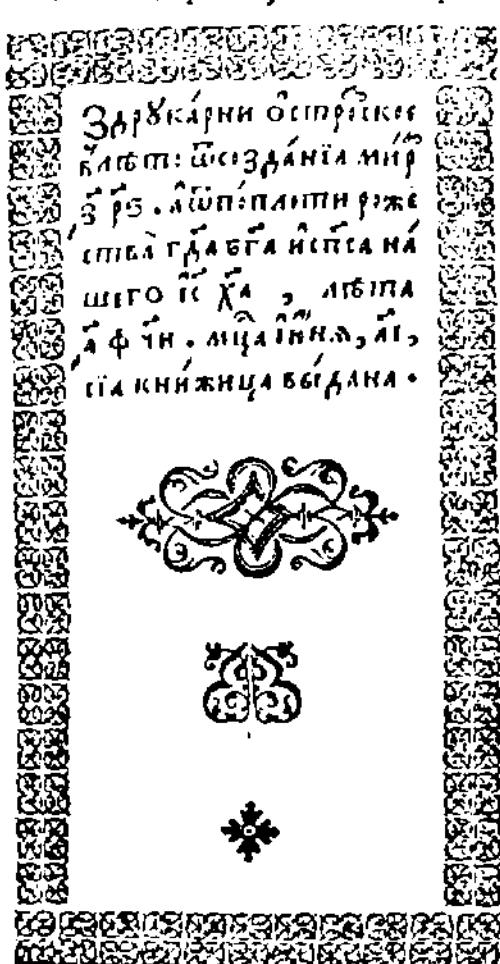
Заставка
"Книжниці"

24-а КНИЖНИЦА въ десяти отдельах, з друкарні острозькое, въ лѣто
1598 отъ создания міра 7106 г., а отъ по плоти рождества Господа
нашего Іс.Ха, лѣта 1598а мѣсяца Іюня *елл*, сія книжница
2 выдана. «Остріг, 1598, въ лист, 144».

Це, ймовірно, друге видання, що ми його тут назвали "відом-
ною ч.2" різиться тим від першого (див.25, варіант 1), що його
передмова надрукована дрібнішим шрифтом, по 29 рядків на сторінці
(а перше видання, чи можливо пробна копія, мала лише по 21 рядкові).
На третім аркуші (2-го вид.) въ змісті: "Чинъ или оглавление еже
содержитъ всебѣ сія книжница", замісъ "содержитъ", має "съдержитъ".

Зміст книжниці 2-го варіанту:

- "Свидѣтельства вкрай собранные отъ Божественныхъ писаній, и святыхъ Богословцевъ, и вселенскихъ учителей, о исхожденіи святаго и животворящаго Духа отъ единаго Отца, яко отъ начала и корени Божества, отъ него же Сынь родися и Духъ происходит".
- "Листъ «послання» Святѣшаго Патріарха Александрійскаго перваго, лѣта отъ создания міра 7102, Мая 8-го дня, изъ Константинополя, меновите до его милости Князя Константина Острозскаго въ началь, и до прочихъ всѣхъ православныхъ Князества Пановъ писаний..."
- «Його и друге послання...Богопротивомъ новоутворенному Календарю, праве въ время то написа, егда возвращеніе и соблазна та въ людехъ являти начинашся...
- «Його и третє послання...». Въ лѣто отъ рожд.Христ. 1596, Августа 30, изъ Александриї писаный, меновите до его милости Князя Константина Острозскаго въ началь и прочихъ Князей и Пановъ, и всѣхъ обще православныхъ Христіанъ, о отступномъ Митрополитѣ, и о единомышленникахъ его законопреступныхъ владикахъ.
- «Його и четверте послання...въ лѣто отъ создания міра 7105 Іюля 23, съ Царя Града писанный, до всѣхъ обще народу російскаго правовѣрныхъ Ір., похваляюще мужества иль вели-
кодумie, яко неточію обличивше прелестныхъ паstryрей, волковъ и губителей отступниковъ истинные вѣры...
- «Його и п'яте послання...въ лѣто отъ Рождества Христова 1597, Октомврія 1, съ Царя Града писанный, до Боголюбезкаго Гедеона Епископа Львовскаго въ началь, съ всѣми съ благочестивыми священики, Князати и со всѣми правовѣрными Христіанами, дающи ему власть купно съ посланными отъ него предречеными Сиггеломъ, Преподобнымъ Кирилломъ соборъ собравши, въ мѣсто отступныхъ Митрополита и единомышленниковъ его законопреступныхъ владикъ

Заголовка сторінка Книжниці

иныхъ благовѣрныхъ поставити, и весь церковный чинъ въ прежнее благоўпіе устроити.

- «Його ж шесте послання, до кн.К К.Острозького, княжат і панів та до всіх православних християн: співчуття з приводу віступившого митрополита та з ним кілька владик на "берестейському синоді". Дальше патріярх говорить про ув'язнення польським королем Лідаскала східної Церкви - Никифора, що головував на соборі православних у Бересті, 1596 р.».
- «Його ж лист сьомий, до кн.К.К.Острозького та до церковних Браств и всіх християн, - просить помагати собі взаємно в тяжкий час переслідування католиками православних. Обіцяє свое послання надрукувати також латинською мовою».
- «Листъ до обще всѣхъ православныхъ Христіанъ, отъ благочестиваго Князя Константина Острозскаго писаный, еще во время то, влегда скрыте тие богоопротивные отступники лукавство свое составляти начинаху и туть эдъ вписахомъ».
- «Листъ въ началѣ до его милости Князя Константина Острозскаго Воеводы Киевскаго, и до всѣхъ обще правовѣрныхъ Христіанъ писаный, отъ преподобныхъ иноокъ святых Афонскія горы, пустынножителей и скитниковъ, моляще и напоминаше, енакоже подвизатися отъ единокпреданныя намъ истинныя вѣры, но крѣпко непоколебимо стояти въ ней! въ Острогѣ 1598г. Іни.11.

Сопиковъ, 596; Унд.,137; Карат.Рос.,127; Сахаровъ,110; Е.,т.19, с.347; Слав.,36; Барніот.Временникъ,т.4,с.71; Барніот.Сам анрекордед, с.106, ч.7; Зернова.Книги, с. 5-35.

25 ОПІСЬ сирѣть описаніе о разности Восточной церкви зъ Западною въ ней же фундаментъ святыхъ православныхъ церкви; въ Острогѣ, 1598, 4°.

Йохер, 348; Сопиковъ, 789; Е.,т.23, с. 385.

26 ОТПИСЪ на листъ въ Бозъ велебного отца Ипатія, Владимиrского и Берестейского епископа до ясне освеноого князя Константина Острозскаго, воеводы Киевскаго, о залишаньї и прихважданьї Восточной церкви зъ Заходнимъ костеломъ, Унїи або згоды, въ року 1598 г., писаный чрезъ одного наменшаго клирика церкви Острозской, въ томже году, отписаный... «Остріг, коло 1598, 57 арк., 4°».

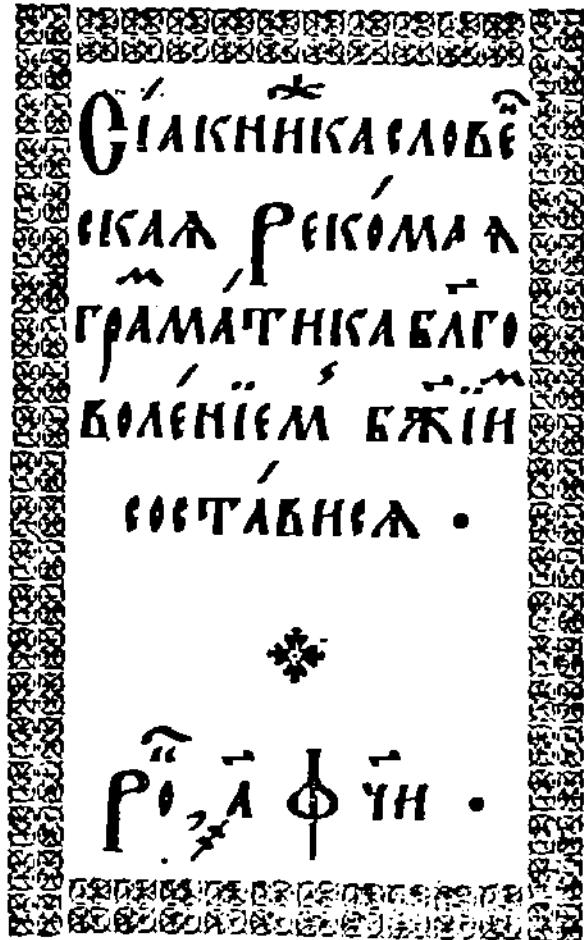
До цього видання долучено окрему праце п.и.: "Исторія о літгрійскомъ синодѣ, вкратцѣ правдиве описаная". Передмова заголовлена: "Писанъ у Острогу, у Школѣ кгрецкой Острозской..." Мова твору - українсько-білоруська, тоді спільна в Литовській державі.

Сопиковъ, 789; Унд.,138; Карат.Рос.,128; Сахаровъ,111; Е.,т.19,с.296; Слав., 37.

27 ПСАЛТИРЬ съ восьмьлованіемъ и другими приложеніями; напечатася повелѣніемъ Князя Константина, во св. крещеніи Василіе, снисканіем же отъ св.Божественныхъ писаній и трудовъ многогръшнаго

худшаго въ Христіанъжъ убогаго Василія; Острогъ, 1598, 111 і 121 арк. 8°
У вихіднім листі надруковано: "Въ лѣто отъ создания міра 7106
Ініц 8."
Сопицівъ, 13123; Вішневський, т.УІІІ, с. 414.

28 СЛАВІНІКА СЛОВЕНСКАЯ Рекома грамматика благословеніемъ Божіим
1598 составися. «Острігъ, 1598, 48 листів арк., по 15 рядків на
кожнімъ, 121х63 мм., орнаменти і заставки.

Граматика, Острігъ, 1598.

29 ЧАСОСЛОВЪ напечатанъ въ Острогъ, 1598, 121 арк., 8°.
1598 На вихіднім листі надруковано: "Выдруковано въ лѣто отъ
создания міра 7106 г., Ініц 8."
Сахаровъ, 109; Карагаевъ, 125; Е.т., 14, с.548.

0 МЕЛЕТИЙ СМОТРИЦЬКИЙ
1598 Вирми на одстуциковъ. «Острігъ, 1598»
Русский біографіческий словарь. СПб., 1905, т.12, с.464. 101

На підлицевій сторінці герб Великого кн. Острозького. Можна припустити, що це був свій рід популярного букваря, як, напр., під ч.2. На зворотнім листі цей самий наголовок, що на букварі ч.2: "Начало учения лѣтьи, хотиши разумѣти писаніе", але на аркуші б-м бачимо інший заголовок: "А сіа азбука от книги осмочастистныя сирѣчь грамматики".

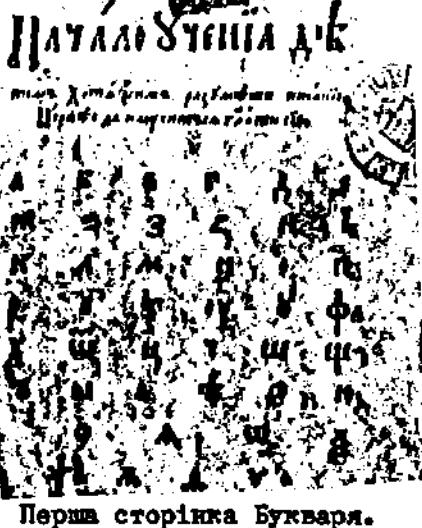
Примірник знаходиться у Бодлянській Бібліотеці, Оксфорд, Англія, з 1602 р. Сир Ричард Л, написав власноручно на лицевій сторінці: The Russe Primer or abc. На тій же сторінці хтось помилково написав "Острігъ, 1618" і ця граматика з тією датою записана до каталога згаданої бібліотеки, що був друкований 1674 р.

Автори, що описують це видання, зауважують, що ця граматика нагадує віленського букваря з 1595 р. з деякими додатками, але рамка лицьової сторінки ця сама, що у Книгині (див. чч.25, 25а). Герб кн. Острозького на підлицевій сторінці впевнено доказує, що граматика була друкована в Острозі.

Барнікот. Временникъ, т.4, с.68; Барнікот. Сам анрекордед, с.105; Зернова.
Книги, с. 5-37.

30 ПСАЛТИРЬ єсть воследованієм нового изданія: напечатана повелінієм
1599 Острозького Князя Константина Константиновича; Острогъ, 1599,
4, 38 арк., 8°.
Сопицько, 987; Вінницький, т.УІІ, с. 414.

31 БУКВАРЬ: "Начало ученія дитянь хотиши разумѣти писаніе..."
1600 В Острозі, або Вільні, коло 1600, 22? пенум.аркушів, без
місця й дати видання.

Перша сторінка Букваря.

Зміст: на 6-м аркуші - "Отче
наш"; на 7-м - "Візнаніе вѣры
христіанское"; на 8-м - "О Адамъ
Азбука Толковая".

Примірник зберігається в
Бодлянській Бібліотеці, Оксфорд,
Англія, від 1633 р.

В нім ця сама заставка, що
в Часослові (див. ч. 22) Але
автор описа цього букваря сумні-
вається, чи тільки одна заставка
з острозької друкарні може доказа-
ти його друк там.

"О Адамъ Азбука Толковая"
не зустрічається неред тим в
букварях острозької друкарні.
Барніот. Временникъ, т.4, с.70-71;
Барніот. Сам апракордай с.
Зернова. Книги, с.7-37.

Пробрографін

АГГЛЪ . АГГЛА . АГГЛЕ .
АГГЛІ . АГГЛІ8 . АГГЛІ .
АГГЛІСКА . АГГЛІСКІШ .
АГГЛІСКЫ . АГГЛІСКОУ .
АГГЛІСТЕ . АГГЛІ

СТИ .

Я. П. Заласко у своїй
праці "Мистецька спад-
щина Івана Федорова"
(Львів, Вища школа, 1974)
на стор. 77) подав факс-
симил і підпис під ним
такого змісту: "Буквар.
Кінець XVI ст. Остріг.
Народна Бібліотека ім.
Кирила і Мефодія. Софія.

Цей факсимил ми ста-
вимо без опису і числа,
як предмет майбутніх
дослідів.

32 ЛІМЕНТЬ дому княжати Острозькіх над зошломъ з того съта ясне
1603 освѣченіемъ княжатиѣмъ Александромъ Константиновичемъ княжатиѣмъ
Острозькимъ. Остріг, 1603.

Б два острозьких Ліменти, один з 1603, а другий з 1636 р.
Цей останній підписаній ініціалами МН., плач на Анну-Алоїзу
Ходкевич, коли вона вибрала з гробу кости свого батька І
пересвятила їх за католицькою практикою, 1636 р.

У цьому Плачі князь навчає позосталих дітей і дає свій заповіт:

"Пам'ятайте, жесте с княжат руських Острозьких вільно".

Іх віру, дільність і пободность мійте на мисли!

Продкове бовім наші кгди віру як тарч держали,

Неприятелі дому іх завше перед ними держали, -

Тою були славні, тою маєтності набивали,

Вами хочу похвалитися перед Масстатом

Божим, кгда з вас жаден не буде апостатом

От Віри Крещеної Апостольскої Церкви Восточної,

Дому нашему і славним предком нашим почиточній,

Которовъ, чого Боже уховай, если би бисте позбили,

Тогда пам'ятайте мое слово, и з вірою сполочне

Утратите учтивость, маєтності і здорове конечне".

Іларіон.Князь, с.70-71

Оригінал "Плачу" заховався до наших днів тільки в однім
примірникові в Національній Бібліотеці, Софія, Болгарія.

Цей "Плач", як твердить Митр.Іларіон (Князь, с. 116) поруч "Хронології"
Риміні в другим віршованим твором у нашій літературі.

Соболевський."Дві бібліографіческі редкості".Київ, 1898. I:Чтение, т.12; Е., т.23, с.36; Грушевський, т.УІ, с.497-98; Возняк Г.Л.,
т.ІІ, с.192-93.

33 «ЧАОСОЛВ»: "Начало вечерни благословившу, іерею. и мы глемъ.
1603 аминъ". Надрукований в Острозі коло 1603 р., 190 листів, аркушів,
4°, друг дрібний по 11 рядків на аркуші, без лицевої сторінки,
друкований десь після грудня 1602.

Два прим. цього молитвословя знаходиться в Бодянській
Бібліотеці, Оксфорд, Англія; іх сюди передав М.Берклей, 1604 р.

Барнікот.Временникъ, т.4, с.72; Барнікот. Сам арекордед,
с.108; Зернова.Книги, с. 5-37; Карапаевъ, 169;
Е., т.14, с. 548.

34 КНИГА Преподобного и Богоговоснаго Отца нашего Игумена
1605 Черные горы; переводъ съ Греческаго; въ Острогѣ, 1640, въ лист.

Дата подана помилково, має бути - 1604, 96 арк., не скінчена.

Сахаровъ описує під іншим заголовкомъ: "Книга богоодухновенна,
собрана и списана отъ многихъ и различныхъ божественныхъ книгъ!"..

Сопиковъ, 594; Сахаровъ, 390.

35 «ЧАОСОЛВ»: "Начинать же сиже. за молитовъ пречистыя три і всехъ
1605 стихъ гді ісі їхъ бже нашъ помилуй настъ. аминъ. Друковано в Острозі
коло 1605 р., 1 і 151 арк., 4°, по 12 рядків на сторінці.

Як твердить автор описа цього твору, - цей Часослов-молитвослов подібний до часослова виданого 1603 р. (див.32), але має інші заставки.

Примірник зберігається в Гастера в Лондоні, в приватній збірці, але можливо, що тепер вже переданий до якоїсь бібліотеки, коли взяти до уваги, що довідка була писана ще в 1938 р.

Барнікот, Временникъ, т. 4, ст. 73-74; Барнікот, Анрекордед, ст. 108; Зернова, Книги, ст. 7-37.

36 1606 «МОЛИТВЕННИКЪ въ Острогъ, 1606», 63 зошитів по 4 аркуші в кожнім, 4°.

Примірник в ГПБ УРСР, без лицевої сторінки; заголовок визначено після кінцевої фрази: "Конецъ молитовнику". Сопиковъ називав це видання "молитвословъ".

Сопиковъ, 670; Унд., 162; Карат.Рос., 151 і 152; Карат., Опис., 185; Слав., 48

37 1606 ТРЕБНИКЪ, имъяй въ себѣ перковная разная послѣдованія, Ереомъ подобашая; переволь съ Греческаго; въ Острогъ, 1606, въ лист.

Сопиковъ, 1447; Сахаровъ, 130

38 1607 ЛЬКАРСТВО на оспалый умысль чловѣчій, а особливо на затвердѣлые серца людскіе, заведеные свѣтомъ альбо якими грѣхами.

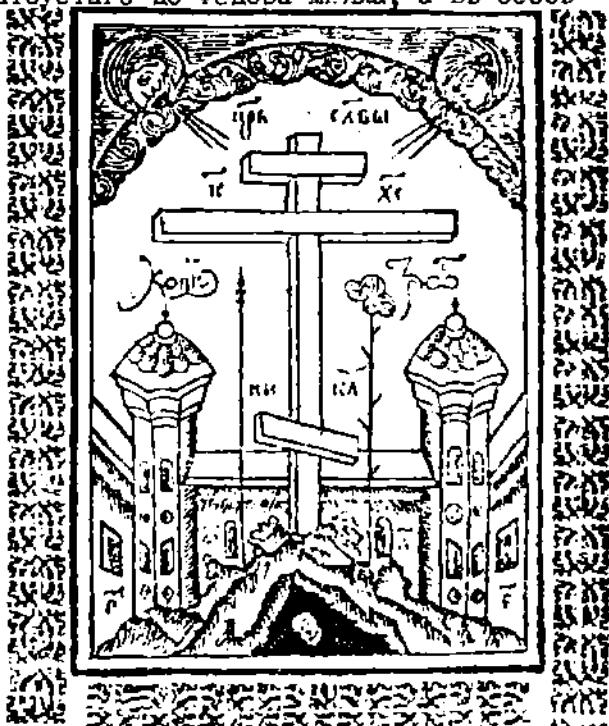
Божественнаго Іоанна Златоустаго до Федора мниха, а въ особѣ его до каждого чловѣка, кто въ якомъ кольвекъ есть грѣху.

З друкарни Острожское року отъ рождества Христова 1607, мѣсяца Іюля 19 днія, выдана есть. 4, «178» арк., або 45 зошитків по 4 арк. кожній, 4°.

ЗМІСТ:

1. Два слова св. Іоанна Златоустаго:
а) О покаянні къ Федору мниху упадшему;
б) О еже обаче въсусе мятется всякий чловѣкъ живый.

2. Тестаментъ въ Христѣ побожного и славного монархи Василія Цесара Корешкаго до сына своего юнь коронованого, Льва

Ілюстрація до книжки "Лъкарство".

Філософа.

3. Шесть стиховъ къ гербу кн. К.К.Острожскаго и къ 10 учителю.

4. Предмова на листъ до чительника отъ Деміана.

5. Стихи: до того кто доброго сумнінія.

Гравюра: Хрест на Голгофі, що видніє на стор. 121, зо скісним підніжком, а на підлицевій сторінці, за тодішнім звичасм - герб кн. Острозького.

Це переклад із грецької мови на тодішню розмовну українську мову, правдоподібно, зроблений священиком Деміяном Наливайком, що був тоді управителем друкарні в Острозі. Управитель друкарні в ті часи був особою високопоставленою з належною освітою.

Соликовъ подає, що переклад був білоруською мовою, а Сахаровъ, що на "литовсько-русское наръчие". Насправді це була мова спільна для двох народів: українського й білоруського.

Соликовъ, 613; Сахаровъ, 134; Е., т. 22, ст.274 і т.15, ст.167;
Слав., 50

39 1612 Часословъ сиръчъ послѣдованіе службы по преданію церковному, по чину часовъ всего дnia положеное. Повелѣніемъ пресвѣтлаго и богохранимаго княжати Януша Острозскаго, каштеляна Krakовскаго, изобразисъ въ Острогѣ, лѣта отъ въплощенія Христова 1612, Мая 25. 8 і 496 арк., 12°.

На початку вірш на герб Острозьких, передмова до "чительника" тодішньою українською мовою та коротка згадка про смерть в 1608 р. Великого князя Острозького.

Цей Часословъ, - це останнє видання Острозької друкарні, яка працювала повних 35 лт.

Про це видання є розбіжні описи: одні подають розмір 8°, а другі - 12°; також називають "Псалтирем", то знову "Учебником". Можливо, що було два різні видання, але одне з них не збереглося.

Соликовъ, 1595; Сахаровъ, 150

40 0000 ИСТОРИЯ о листрійскомъ то есть о разбойническомъ Ферарскомъ, албо Флоренскомъ Синодѣ въ кратцѣ правдивѣ описаная. «Острігъ без дати, 24 ненум. арк., 4°.

Подібно, цей твір складено в Острозькій Академії. Сахаров приписує цю працю бувшому ректорові академії - Кирилові Лукавові.

Ця назва була друкована окремо і долучена до "Отпись" (див. ч.27) до сп. Іпатія Потія, з датою 1598 р., тому ми її відділяємо окремо і ставимо, як видання без дати. Сподіваємося, що в майбутнім справа дати буде належно вяснена.

41 0000 Міца мірія, въ пірвы днъ. Житії і жізнь, преподобенія міти нашеї мірії чийніцькії. спісано соффроніемъ, патріархомъ Під Гірманськимъ блки фч.

Примірник зняйшов Іван Франко в церкві с. Яичні, ждачинського пов., переплетений вкінці требника, фоліо, 6 карток, по 44 рядку. На початку тексту заставка, а під нею заголовок як вишевидніс. Не мусить бути дуже раннє видання Острожької друкарні, бо вже від 1578 р. можне видання мало свій заголовок.

ЗАТИСКИ НТК, 1895, т.6, ч.2 (Рівне) ст. 1-4.

105

42 КИРИЛЛА Архієпископа Іерусалимського казане «Поучення» на осмий
0000 вѣкъ, яко Христосъ еще прійти маеть судити живыхъ и мертвыхъ,
котораго царству не будеть конца и о Антихристѣ; переволь съ
Греческаго, въ Острогѣ, недатоване, 8°.

Сопиковъ пише, що ця назва невірно називається "Кирилівським",
бо в ній одна 15-та наука св.Кирила; насправді збірника склав
Степан Зизаній, польськом і українською мовами. Проти цього збірни-
ка вийшла праця польською мовою: Plewy Stephanka Zizaniey, Heretyka
z Cerkwi Ruskiej wykłetego. Wilno, 1596, 6 арк., 4°; в кінці розділ:
Jakub Pszenica do Stephanka Zizaniey.

Сопиковъ зазначає, що ця праця видана засобами кн.К.К.Острозь-
кого. Згідно протинного видання, вона мусіла бути друкована перед
1596 роком; можливо, що це тільки якийсь розділ із більшого збір-
ника, що був статею друкований в Острозі.

Сопиковъ, 571.

43 МЕЛЕТІЯ, Патріарха Александрійского, ШАЛОГЪ «розмова» о православ-
0000 ной и правдивой вѣрѣ , елико кафолической восточной церкви, прис-
ланий Константину Константиновичу Князю Острожскому. «Без місця
1 дати, але напевно в Острозі».

Сопиковъ, 613; Йохер, 3049; Е.т.22, с.274; Максимович, М.А.
Собрание сочинений. т.III, К., 1880, с.672 твердить, що цей
діалогъ був друкований в Дермані; за ним, мабуть, твердить
Копержинський. Острозька друкарня...I:Бібліотечні вісті, К.1924,
січень-березень, с. 79; Книга і друкарство на Україні, К.,
1964, с. 51.

Щ ПОЛУСТАВЪ, или правило истинного живота Христіанскаго, содержащий
0000 въ себѣ Псалтиръ и мъсяцесловъ, съ тропарами и кондаками; въ
Острогѣ «недатоване» 8°.

Сопиковъ, 829.

45 О ЗЛДІЯНІЮ латиновъ. «Мав видати у своїй друкарні кн.К.К.
0000 Острозький. Без місця й дати».

На російську мову переклав і видав Малишевський, 1869
(але неподано назви). Див.: Prochaska, I:Kwartalnik hist.,
1896, с. 552; передрук: Pamiętniki polemicznej literatury,
t.III, с 433; Копержинський. Науковий збірник, т.ХІ, 1926.
Е., т.30, с. 61, за ним же подано бібліографію.

46 ПОСЛДОВАНІЯ церковного пѣнія и избраний вселътнаго.
0000 «в Острозі, десь XVI віку», 8°.

Сопиковъ, 13081 (Ця назва описана за якимось розділом, а
не по наголовкові; лицева сторінка загубилася)

При кінці переліку видань Острозької друкарні слід вказати на статтю Костя Копержинського "Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.); 11 видання та діячі" (Бібліологічні Вісті, Київ, 1924, ч. 1-3, стор. 75-82; цю статтю ділимо на двоє, чебто відносимо матеріал до належних друкарень). Ця стаття вносить деякі цінні думки.

ро Острозьку школу й друкарню писалось досить багато, але при тому найбільше уваги зверталось на часи її розцвіту в 80-х рр. XVI в.—Ми, зногою боку, звернемо увагу українських бібліографів на час діяльності острозької друкарні після берестейської унії, зокрема й на той момент, коли друкарню й школу перенесено було до Дермані.

В 90-х рр. в Острозі появляється деякий занепад наукової й просвітньої діяльності. Добре освідомленій про українські справи патріарх александрійський Мелетій стурбовано прохав кн. Костянтина-Василя «збудувати школу,—цио найгращу огороду благочестя»; проте ж турбується він і в листі до скарбника книжії¹⁾ (1597 р.). Зразу поділішти справу було неможливо, бо після подій 1596-го р. українська інтелігенція була залякано, греки змушені були втікати закордон; отож знайти православних учителів було за важко. Залишалося іти по лінії найменшого опору. Так і зробили. Головним чином звернули увагу на діяльність друкарні. Треба було поспішати, і ось р. 1597-го в Острозі (а не в Вільні), не розібравшись добре в тому, що робили, надрукували книжку неправославного вченого Христофора Броненського, славнозвісний «Апокриф», 4⁰, за якого довгий час дорікали українцям польські критики й діячі, обвинувачуючи їх в зважку з «єретиками» (Карат., ч. 151).

Р. 1598-го в Острозі видано вже не одну книжку: Василь Сурзький друкує «Псалтыръ съ возведеніемъ», 8⁰, передпославши книжці своїх вступні статті. Порівнюючи до кн. «О единой вѣрѣ» (1588 р.), зможеної тим же діячем, нові статті не містять у собі нічого нового ні темами (пасхалія, календарна справа, походження д. св.), ні способом викладу. Той же письменник того ж р. 1598-го видає свою «книжидю», 8⁰, в десятьох розділах, не підписавши свого імення. Книжку зложено шаблоновою для цього письменника системою (див. оглав. ї у Каратеца, ч. 158), уявляє собою збірку чужих творів (напр., листів Мелетія). Передмова до неї з розміру та з боку змісту незначна, і наче́ть перший розділ, який містить «Указание отъ богословскихъ писмъ и вселенскихъ учителей отъ сподіцепыхъ ихъ писаний, яко Духъ Св. отъ единаго Отца исхождение иматъ»—поза цими «Указаниемъ» має лише кілька короткихъ статті редактора, Василя Сурзького, на шаблонову для цього письменника тему про походження духа св. від отця і сина. Крім того видано «Часослов» (Остр., 1598) також, як припускає Максимович, приготований до друку Василем Сурзьким¹⁾, який напівіть не мав часу написати до книжки передмову (Карат., ч. 153).

Нарешті надруковано було «Отпис на листъ «Кирика церкви Острожской» єпископові володимирському й берестейському Іпатію Потієві, писаний р. 1598 (Карат., ч. 155). В тій же кн. наприкінці, уміщено було «Історію о листрикійскою, то есть о разбойническомъ ферарскомъ синодѣ» що залежала в друкарні²⁾.

Р. 1599-го той же «клирик» уложив відповідь на другий лист Іпатія до кн. Острозького, але, як видно, Його не було надруковано³⁾.

Цих кілька видань свідчать про те, що вирішили, що б не було, повновити діяльність. На післяновані князем гроши надруковано було на спіх твори, що залежалися в друкарні під час занепаду її роботи. Цілу працю трудолюбно та з любоп'ю до справи української просвіти та української партії в польсько-лит. державі виконали три особи: Василь Сурзький, Кирик Острозький та брат відомого ворога польської шляхти та панів, героя народів легенд Северина Наливайка,—п. о. Даміля Наливайка. Допомагали їм певні лікіс певнідомі нам учні. Р. 1597-го приїхав до Острогу архієпископ Схуди.

На чолі цілого острозького гуртка в цей час стояв Василь Суразький (так його іменували сучасники К. Сакович, М. Смотрицький), який підписувався в редактованих ним виданнях (1588, 1598) скромним титулом «многогрбшнаго и хуждшаго в христіанѣхъ, убогаго Василия», . Він обіяв завідування Остр. друкарнею певне р. 1586-го, коли її залишив Іван Федоров⁵), а до того, мабуть, учився друкарської справи в цього першого друкаря-москвина. До 1598-го р., коли з іменем Василя вийшло останнє видання («Пс. съ воззѧ 1598»), він, певне, завідував Острозькою друкарнею й коло цього року мабуть умер. Всі видання 1586—1598 рр. у Острозі виходили в світ за доглядом В. Суразького. окрім перерахованих уже в нас передмов та редакційної роботи Йому належить ще коротка передмова до «Маргариту» 1596 р. (Принущення А. Селецького)⁶.

Ні Василь Суразький, ні його спільніки не в силі були самостійно й у потрібній кількості подати оригінальні вчені трактати її тому змушенні були брати матеріял зі сторони, з непевних, часом, рук, або використовувати старий. В такий спосіб утворювалося хоч би позверхоне книтування: з друку виходили книжки не дуже бліскучі, як утвори оригінальні, існідатні з боку якості, та проте досить численні й небезкорисні. Вже в самій штучності цього уданого книтування криється причина поступного нового занепаду. Лише через чотирі роки вдається видрукувати «Часослов» (Острог, 1602), але це видання відноситься більше до дільшого періоду діяльності Острозького гуртка... *

Сторінки 77 і частково 80-ту відносимо до Дерманської друкарні згідно поділу матеріялу (див. стор. 121, 131-132 цієї праці).

Після від'їзду Ісаакія та Іона Даміана залишився єдиною досвідченою в друкарських справах і найбільше освіченою людиною.

До смерти кн. Костянтина-Василя Острозького (1608) робота друкарів бішла нормально.—Р. 1606-го видруковано було в Острозі «Мохитокиникъ», це б то «Требникъ» (Карат., ч. 184—185). Це безперечно одне видання. Вірші «На гербъ», що їх було видруковано в цій книжці, треба ще розшукати українським бібліографам; їх бракує в відомих нам примірниках Ленінграду, а в Рум'янцевській книгозбірні зовсім бракує цієї книжки. В підписаній Даміаном передмові видавець виправдується в помилках у цілій праці (ото-ж Даміан почував за неї відовідальним себе), а на початку каже, що приводом для надрукування послужила потреба в такій книжці та постанови православних соборів, які звернули увагу на помилки богослужбових книжок взагалі. Мова требника—ц.-слов'янська; шрифт великий (як у «Часол.» 1602-го р.).

Хоча Даміан вічого не говорить про других осіб, що працювали коло підготовки тексту до друку, а все-ж треба гадати, що «корекгован» його з грецьким текстом розпочав ще дерманський гурток. Закінчива працю Даміан. На його-ж пала провінна в «єресіх», допущених у книжці, в тому, напр., що наказується передрещувати й католиків, коли б ті хотіли прийняти правослан'я.

Цікаво, що того ж 1606-го р. «Требника» видано було також у Стрітенії вкладом єпископа Гедеона Балабана. Р. 1607-го видано було книжку з голосним заголовком: «Лѣкарство на опалыи оумыслъ чоловѣчій а особливе на затвердлые сердца людскіе»; 4° (Карат., ч. 190). Книжка містить послання Івана Золотоустого до Федора-Миха та тестамент Василя, царя грецького до сина його Лева. Кілька українських віршів¹, передмова та вихідна стаття належать Даміанові.

Текст уміщених в кн. творів видруковано двома мовами: укр. та церк.-слов'янською. Даміанові належить тільки український переклад, бо ц.-сл. існувало і раніше. «Еслимъ тежъ,—пишо літ,—в перекладанью на простую мовоу искласне положилъ, альбо в чомъ не догодиль, ты, яко моудрый, поирапъ, а ми в яко человѣкови перебачь» і т. д. (вихід. лл. 47 зв.—48).

Лише через чотири роки після смерти кн. Острозького, у р. 1612-ім вийшло третє острозьке видання «Часословъ, сирѣчъ послѣдованіе слоу жбы...» «повеленіемъ» кн. Януша Острозького, католика з переконання²). За «Часословомъ» в кн. уміщено «Мѣсяцесловъ». Невідомо кому належать вірші на герб Острозьких (видано ак. В. М. Перетцом та І. О. Бичковим) та «Предмова до читальника»,—можливо, що теж Даміанові. Що правда, в цім часі (з 1610-го р.) перебував уже в Острозі Кирилін, який теж міг приคลсти своїх сій до нового й останнього видання Остр. вченого гуртка.

Католик Януш дав дозвіл та засоби на видання «Часослова» певне не дуже окоче та лише шануючи пам'ять батька. Отож раз одержаний дозвіл братчики постарались як найширше використати та передовсім відбили видання в багатьох щрнірниках.

Узглядноючи той матеріал, який доводилося нам переглядати в Рос. Публ. Б. у Ленінграді, роботу їхню уполямо собі так.

Видрукувавши книжку, вони відбили ще брошурку на сім зошитів (56 лл.), дрібнішим штрафтом та, щоб не викликати нарікань, присвятили її до видання «Часослова» й «Мѣсяцеслова», не змінюючи навіть титульної картки (такий примірник є).

Далі зложено було коротку передмову²), виключно до «Мѣсяцеслова» та до неї приєднано текст цієї книжки (вірші залишилися ті ж самі). На титульній картці цього «Мѣсяцеслова» не змінено було навіть числа місяця цього видання (25-го травня).

Очевидно, що одночасно зложено було передмову до «Часослова» і подібним чином випущено в світ окрему книжку «Часослова».

Згадані в нас сім зошитів (56 лл.) зброшувано було й окремо випущено в світ. Принаймні, еп. Дамаскій (Семенов Руднев) в своїй «Бібліотецѣ Россійской» (СПБ. 1881, стор. 47) називає видання: «Похуставъ, в Острозѣ, 4⁶». З боку змісту ці сім зошитів дійсно є півустав. Можна було б на підставі тих самих даних намалювати іншу картину роботи острозького братства в 1612-ім році; за нашу гіпотезу говорить те міркування, що на початку братчикам довелося бути дуже обережними та лише потім вони зважились в деякій мірі розкрити свою роботу.

На перерахованих виданнях властиво й кінчиться слов'янське друкування острозької друкарні.

Р. 1627-го Даміан Надивайко помер; старі розбінацькі очинки його вже давно відійшли в історію. Сусідство мало перед очима своїми лише його працю коло друкування святого письма та просвітлення й релігійну роботу на українськім грунті. Про ім'я його прихильно відзначається навіть не-православний Мелетій Смотрицький у своїм «Рагасевік'-ові» (W Krakowie, 1629, стор. 7, Р. П. Б. 13. VIII, 7, № 18).

Лише через багато років, р. 1640-го видано було в Острозі «Книгу Богодіхновеніную Никона Черногорца,—останній твір, виданий в старовину українською мовою в колись славнозній друкарні (Карат., ч. 507).

(З 1640 р. в друкарні в Острозі зовсім не було, отже ця нотака не має основ, але ми її залишаємо як дискусійне питання)

ПРИПИНЕННЯ ДРУКАРНІ

Причини припинення друкарні в Острозі, що датується кінцем 1583 р., коли головний друкар Іван Федорович від'їхав до Львова. В цій справі є поділені думки, напр., І.П.Крил'якевич твердив, що князь Острозький причинив працю друкарні на три роки з огляду на кошти; І.Огієнко уважав, що причиною непорозуміння був тайний вивіз великого числа примірників Біблії І.Федоровичем; С. Бендасек думає, що на це вплинуло продаж усього друкарського підприємства разом із примиromи Біблії, до цього очікується А.П.Запаско. З невідомих причин, деято в чому готовий звинувачувати кн.К.К.Острозького, мовляв він наклав арешт на майно І.Федоровича ще за його життя, коли насправді арешт був наложений після смерті вищезгаданого 11-го грудня, 1584 р., саме тоді, коли на майно І.Федоровича зголосилося декілька кредиторів.

Немировський, Ф. Л. "Начало книгопечатання на Україні"... (Москва, 1974) подає, що в кн.Острозького була думка оснувати в Острозі Православну Патріархію з впливом на всю Україну, Білорусь і Москву; цей плин піддержував архієпископ-грек Діонісій Палеолог, імовірно він і кандидат на патріарха (цит. праця стор.152). Далі Немировський наводить звідкість взяті думки, немовто кн.К.К.Острозький хилився до римо-католицизму. Реалізація цього плану власне забрала час, що визначено в острозькім друкарстві "припиненням".

Поза всякими сумнівами, треба прихилитися до думки деяких дослідників, що після видання Біблії наступила порожнеча. Чому? Бо приготування і всі сили були спрямовані на видання цієї тоді потрібної на сході Європи та на Балканах богослужбової книги; друкари, редактори, коректори і видавці віддали всі свої сили протягом кількох років. Поза Острогом, в терені, тоді ще ніхто не приготував рукописів, отже Біблія вийшла в світ, кілька днів загальної радості і призначення, а після цього питання: що буличко робити далі. Мабуть, до друку нічого готового не було, а тим не стало праці для головного друкара - Івана Федоровича. Біблія вийшла з друку 1581 р., а в 1583 р. вищезгаданий виїхав до Львова.

Можливо також, що головний видавець і миценат друкарні кн. К.К.Острозький мав в тодішньому Київськім возіздстві якісь пильні справи до полагодження, і не міг вільного часу знайти для видавничих справ. У всякім разі Іван Федорович був тає на утриманні князя в Острозі після виходу Біблії, 1581 р.. ще два роки, аж до кінця 1583 р. Можливо, що в цін часі він ще додруковував потрібні сторінки, а найправдоподібніше переплітав Біблії, бо й цю роботу він добре знат, а дотого ще в тих часах, коли переплетництво не було належно розвинене; воно розвивалося там, де друкувалися книги.

Гурток вчених в Острозі був тоді поступовим взглядом церковно-слов'янської мови, українська народна мова тоді же була вироблена. Як відповідь з першодруків острозької друкарні, 1578 р. деякі слова церковно-слов'янської мови заміняли словами більше зрозумілими для народу. Іван Федорович будучи духовною особою, слід думати, не погоджувався з тим і це також могло бути причиною відходу друкаря.

У всякім разі, "пришивання" Немировським (цитована праця стор. 152-152) римо-католицькі, чи протестантські наміри кн.К.К.Острозькому, виглядає на дуже тенденційне. Не мабуть, випливає з того, що рід Острозьких протягом володіння на Волині 300 років ніколи не хилився в бік Москви. А сам князь про якого мова - постійно тримав зв'язки із заходом.

Дослідник друкарства Яків Ісаєвич "Першодрукар..." (стор. 118) докладає кілька слів про другий період праці острозької друкарні, він між іншим каже:

Безпосередніми наступниками львівської та острозької друкарень Івана Федорова були друкарня Львівського братства і друкарня в Острозі, яка залишилася власністю К. К. Острозького. Спершу обидві ці друкарні не змогли втримати на належному рівні технічне виконання своїх видань, зате значно розширили їх тематичну різноманітність. Львівська братська друкарня, яка діяла з 1591 р. аж до скасування братства в 1787 р. *, наприкінці XVI—у першій половині XVII ст. опублікувала цінні пам'ятки письменства: граматику грецької і церковнослов'янської мов, ряд віршів і драматичних творів. Друкарня Львівського братства протягом тривалого часу була справжньою школою майстерності для цілої плеяди працівників друкарської справи. Вже в перших виданнях братства були спроби застосувати, щоправда лише в заголовках

і великих літерах у тексті, спрощений шрифт, значно подібніший до сучасного українського і російського шрифту, ніж «гражданка» доби Петра I. Цей шрифт і вважають одним з джерел пізніших «гражданських шрифтів»¹.

Діяльність Острозької друкарні відновилася в другій половині 80-х років XVI ст. Крім навчальних і богословських книг, видано цілу низку публіцистичних творів. Найвідоміший серед них український текст «Апокріси», видрукований близько 1598 р. в Острозі (польський текст вийшов у краківського друкаря Олекси Родецького, який часто виконував замовлення протестантів). Автор книги, що виступає під псевдонімом Христофор Філалет, гостро засуджував церковну унію, закликав до боротьби проти наступу католицизму на Україні і в Білорусі.

Я. П. Запаско (Мистецтво книги на Україні) додає:

Найбільш діяльно працювала друкарня наприкінці XVI ст. З 1594 р. по 1599 р. тут вийшло в світ до тринадцяти видань, сім з них видруковано 1598 року. Останнє відоме видання острозької друкарні — книгу богослужбового характеру «Часослов» — датовано 1612 р. Таким чином, з 1583 по 1612 р. з Острозької друкарні, як зафіксувала бібліографія, вийшло 32 видання¹. До нашого часу дійшло приблизно дві третини — 21 книга і листівка. Зібрани вони головним чином в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Тринадцять острозьких видань є в українських книгосховищах, зокрема десять у Державній публічній бібліотеці АН УРСР.

Характер оздоблення острозьких видань у значній мірі зумовлений їх змістом і призначенням. Майже половина їх — твори полемічної літератури, в яких відображені бурхливі події тих часів. Але щодо оформлення ці книги не становлять значного інтересу, воно скромне і стримане. Полемічні видання мають інколи скромний титул, прикрашений складаним орнаментом, одну-дві заставки і кінцівку. У виданні «Апокрісис» албо отповідь на книжки о соборі Берестейському (1598), одному з найвидатніших полемічних творів Острозької друкарні, бачимо лише кілька кінцівок. Титула, заставок, узористих ініціальних літер тут немає. Текст надрукований одною фарбою. Рахунок сторінок чи аркушів не ведеться. Початкові сторінки складені без спуску, заголовки мають звичайний шрифт побільшеного кегля.

Логічно буде думати, що на припинення праці острозької друкарні великою мірою вплинула несподівана церковна унія 1596 р.; вона захитала діяльність Острога та острозького Гуртка вчених. Подіями унії українська православна інтелігенція налякалася; присутні, головно, в Острозі греки почали віділіжати до своєї батьківщини, або закордон. Сама унія римагала від православних оприлюднити становище князя, духовенства, народу тощо. На поспіх почали складати різні трактати, виснення, оборонне становище тощо. Князь К. К. Острозький був уже в пожилій віці й все це разом відбилось некорисно і на друкарській справі самого Острога та православного народу взагалі.

ТЯЖКИЙ ШЛЯХ СТАРОДРУКІВ ЧЕРЕЗ ВІКИ

Ще сьогодні нам докладно невідомо скільки назв появилося в острозькій друкарні. Митр. Іларіон нараховує коло 25, Запаско 32, в моїй бібліографії друкарства Волині - 46. Я беру до уваги всі заголовки, що тут подають різні джерела, щоб таким чином мати перед очима навіть суперечні назви, бо вони якоюсь мірою шляхом порівнання можуть дати бажаний вислід.

Болгарський дослідник книги П. Атанасов опублікував статтю в "Книга и графика" (Москва, Наука, 1972, стор. 107-114) п. з. "Книги Ивана Федорова в Болгарии", в якій описує азбуку знайдену в Народній Бібліотеці Кирила і Методія в Софії і приходить до висновку, що ця азбука була друкованою між Львівським (1574) та Острозьким (1578) випусками в самім Острозі. Він цю знахідку досліджує з мовного боку і схиляється до думки, що в азбуку внесено багато слів за давнішим болгарським правліпісом, він мав би бути близьким до примірника азбуки знайденої в Бодлеанській бібліотеці в Оксфорді.

Графікін.

А	АГГЛЬ . АГГЛ . АГГЛЕ .
АГГЛ . АГГЛУ . АГГЛЫ .	АГГЛЫКА . АГГЛЫКШ .
АГГЛЫКИ . АГГЛЫКУ .	АГГЛЫСТЕ . АГГЛЬ
СТИ .	АРХАГГЛЬ . АРХАГГЛА .
АРХАГГЛ . АРХАГГЛ .	АРХАГГЛ . АРХАГГЛАН . АРХА
АРХАГГЛ . АРХАГГЛАН . АРХА	ГГЛЯ . АРХАГГЛЯЛЧ .
ГГЛЯ . АРХАГГЛЯЛЧ .	АПЛ . АПЛА . АПЛ .
АПЛ . АПЛА . АПЛ .	АПЛ . АПЛУ . АПЛУ .

Лист 23

(Фрагмент софійської азбуки)

Замѣтъ стыхъ ѿцъ
нашъ, гнѣхъ синѣжинъ
полінайди наше, амнинъ.
Слава твоѣ бѣже наше,
и мѣва твоѣ.
Ци пепынъ, нутѣши
сѧ душа нигининъ.
твѣдѣ сынъ, наск
ланка, скровище
іхъ, скрѣннодомъ
пріндѣніица,
оцѣнѣніи шада.

Лист 49

Цей буквар переплетений разом із польськими букварями та "Ляментому книжат Острозьких" 1603 р. і "Беседа ізбраная о воспитаніи чад", Львів, 1609 р.

По тяжкім також шляху ступає й історія друкарень. В праці "Першодрукар Іван Федоров та його наслідники на Україні (ХІІІ - перша половина ХІVІІІ ст.); збірник документів". (Київ, Наукова думка, 1975), один із документів потверджує вістку про друкарню в Костянтиніві. Нам стає загадковим, чи там працювала друкарня, чи жойно була перевезена, але жодної праці не починала, а може це друкарня про яку є слухи, що була продана до Києво-Печерської Лаври. З поданого документу латинською мовою ми на черговій сторінці подаємо український переклад, а саме:

№ 57

1588 р., лютого 24 *.— Заява сан'янника Сенька Корунки і сідляра Сацька Сеньковича з львівського Підзамча у львівському раецькому уряді про передачу райці Кузьмі Мамоничу з Вільнюса друкарні, що була у князя Костянтина Острозького в Костянтинові

Переклад

Кузьма Мамонич

Сенько Корунка
Сацько Сенькович

Чесні Сацько Сенькович, сідляр з львівського Підзамча, і Сенько Корунка звідти ж, особисто з'явившись, відступаючи від належних для них суду та юрисдикції, підпорядковуючись та підкоряючись цьому нашому [судові] лише для цієї справи і здійснення цього запису, ручаючись обидва разом і один за другого, вільно і явно заявили, що вони на основі повного і вічного права дали і передали свою власну руську друкарню з усім інструментом і додатками до неї, яка знаходиться у ясновельможного пана князя Костянтина Острозького, воєводи київського, в місті Костянтинові — шановному Кузьмі Мамоничу, міщанинові і райці міста Вільнюса. Нинішнім актом вони відступають і передають руську друкарню, не залишаючи й не забираючи собі з неї зовсім нічого, даючи [Мамоничу] повне право домагатися, відібрати і забрати її для свого вжитку від загданого ясновельможного пана київського воєводи чи від будь-якої іншої особи, яка володіє нею, і користуватися [нею] для своєї потреби, та переносять і передають у руки загданого Кузьми Мамонича та його наступників усе право з усіма його доказами у найбільш повній формі відступлення і передачі права.

Діялось, як вище.

№ 58

1588 р., лютого 24 *.— Заява сан'янника Сенька Корунки і сідляра Сацька Сеньковича з львівського Підзамча у львівському раецькому уряді про їх зобов'язання доставити Кузьмі Мамоничу з Вільнюса друкарню та книжки

Переклад

Ті самі між собою

Чесні Сенько Корунка і Сацько Сенькович з львівського Підзамча, з'явившись особисто, відступаючи від будь-якого свого суду, підпорядковуючись і підкоряючись цьому нашему [судові] лише для цієї справи і здійснення цього запису, ручаючись обидва разом і кожний зокрема один за одного, вільно і явно заявили, що на підставі певної укладеної угоди, вони погодилися і зобов'язалися і цим актом підтверджують це зобов'язання без жодного зволікання та викрутів доставити і дати шановному Кузьмі Мамоничеві, міщанинові і райці міста Вільнюса, або передати кому-небудь іншому, хто буде мати від загданого Кузьми повноваження на це, на ярмарку в місті Любліні, який відбудеться на урочистість зелених свят цього року *, іншу руську друкарню, зроблену з дерева, бронзи і заліза, цілу з усім друкарським інструментом і принадлежностями,крім двох мідних

ліштв, які популярно називаються рамами, разом з книгами — Бібліями руською мовою, вже видрукуваними і повністю закінченими, у кількості двадцять [примірників], а також інші такі Біблії руською мовою, досі не цілком надруковані, у кількості сорок [штук] (в деяких з-поміж них бракує лише десяти зошнітів). А якщо б вони у той час, який вище зазначено, повністю не виконали умов згаданого вище зобов'язання і нинішнього запису, тоді будуть викликані та приведені (або разом, або окремо) до якого-небудь уряду, [i] на підставі нинішнього запису будуть змушені чи буде змущений, не відступаючи від уряду, сплатити готівкою заруку — 200 польських золотих, які є в обігу в королівстві. Половина цієї заруки припаде згаданому Кузьмі — позивачеві, а друга повинна припасти і припаде урядові, якіби здійснить виконання цього запису.

(Названа праця стор. 91-94)

В 1602 р. в Острозі, мабуть, був якийсь план видавати книжку грецькою мовою, проще сказати ниженаведений документ:

№ 75

1602 р., липня 17 (7) **.— Лист князя Василя-
Костянтина Острозького до Львівського Успен-
ського братства з проханням позичити грецький
друкарський шрифт та послати до Острога
складача Касяновича

Миъ вельце милые и ласковые панове и еже о Христѣ братія! Упраймость мою звыклую и службы братерскіе яко пашильни ласкам вашей милости отдаю. По смутных нам новинах и зеністью з свѣта сего свѣтила православных, блаженнаго Мелетія александрийскаго патріярха, еще зостала нам утьха, его праца и дѣло рук, которою не только мы православныи, але и от супостат нѣкоторые утьшаются. Хотячи теды всему свѣту окати оного ревность по Христѣ и истинѣ его, стараюсь, вперед ниж што иного водлуг остатнѣ воли его, на приклад: «Розмову», от того блаженнаго Мелетія противу схізматиком и прочіим сектатором написаную, в друк по грецку и по руску пустити; а на тот час иж литер готовых грецких не маю, прошу на выдрукованье төь малоѣ, але святоѣ рѣчи, литер отлитых и готовых каст со три миъ прислати; а скоро ся книжка выдрукует, зараз вашей милости с подякованьем их отошлю. А умыслинъ по тое посылаем служебника нашего Путятицкого, так теж и для иного порозумѣнья с вашею милостью, полѣтнivши ему устное мовенѣе, которому во всем вѣры додавать рачьте, прошу, а стым и повторнѣ отдаю ся милости и ласцъ вашей братерской.

Дата [i] з Острога, іюля 7.

Вашей милости во всем зичливый брат и слуга,
Константин книжа Острозекое,
воєвода кіївскій, власною рукою.

З іншого документу довідуємося, що в 1596 р. в Острозькій друкарні також працював видатний діяч міста Львова - Юрій Рогатинець. Він живо цікавився і церковними справами, ось його лист до Успенського братства у Львові:

№ 71

1596 р., грудня 19 (9).—Лист Юрія Рогатинця до
Львівського Успенського братства про справи
братства та про свою роботу в острозькій
друкарні

Георгии церковному братству львовскому, братии моей о господѣ
радоватисъ].

Вѣдомо твору вашему братолюбию, иж скоро по отеханю пана
Домитрія Красовского старїншаго брата нашого от Острога до
Львова в той же час его милост княз выездил от Острога на іншую
сторону и прислав до господы шукати пана Красовского, абы з ним
розвомив стороны поступку всякого. И фрасовался велми, иж его
был забанил приездом своим пан воевода Берестя Куйавского, и не
угодил нам в потребах наших на господѣ, поневаж видел нас не
малый час при собѣ и просил, абы ему пребачено и приязнь и зыч-
ливост вцале абы была межи нами без нарушения всякого, и абы тых
владыков двох львовского и премыського от себе не отстрашати, але
догажати потребѣ посполитои нашен церковнои. А видже будет
справедливост и нагорода терпливиости вашен, хотяися вам ннѣ
неправие дѣт, предся вы як естеся недали нѣкому през так ве-
ликие часы ошукати и ннѣ на обѣ сторонѣ будте чуини. Не остав-
ляите дерзновения вашего, як есте до сего часу жили, и прочая мно-
га изрече, утѣшающе нас в бѣдах. А в том радил его милост, абы
на сеймиках всѣ мѣста оповедали церковные кривды свое, якся
обещал владыка Гедеон Болобан на сеймикох оповедати в Камен-
ци, в Галичу и у Вишни наиболже, поневаж там и премыскии повѣт
стигається, и писал его милост о том лист свои до владыки Болобана
и до владыки премыського, абы събрали от всѣх мѣст кривды, и
подати до реестру поселского вписати. Посилаю вам копію того
писаня что до владыков, в котром уломинает их его милост, абы
ся з братства церковными згажали. Протож мнѣ единому видится,
иж бы владыка сам взявши събѣ минуты протестаций наших, что
нам папежинци кривды чинят, на што ся и их милост княз Вишне-
вецкий и княз Рожинский протестовали именем Речи Посполитое
як будучи послали от краини Руское *. И тых протестаций нехай
събѣ выпишет, што нам ляхове забороняют церемонїи, и звоненя и
берут от нас вины, запомнївші запису своего, як ся записати
дати покой церквам нашим аж до згоды папежа с патриархом и все
на том записѣ маєт владыка фундоватися. А еслибы хотѣл влады-
ка з братства, абы естеся вы до того взяли, тогдя то не ест братская
справа, але всѣх людей посполитых парафьян. Іншее ест братскии
церковныи порядок, а іншее кривда посполита, за которую кривду
тыв маються брати которые уряд на събѣ носят для обороны Речи
Посполитое, а не на своих воевати. Досыт есмо их на събѣ зносили.
Посылаю термїн первый, што наготовлено было на перши сеймики.
При том тыж его милост княз велми жадает братс[т]ва всего
а наиболже пана Домитрія Красовского мѣлжадати и тут на мѣсци
все постановити, абы позычти писма грецкого и словенского для
выдрукования того сеноду берестинского, што наіборзей может
быти, на што и писане свое ко вашему братолюбию посылаєт обе-
цуючися в цѣлостї назад с подякованем отослати все и лист под-
водный дал *. И если бы ся вам видѣло небезпечност якова, ото
пан Стефан сам в руках своих все будет обладати, якобы есте все

в своих руках держали и что он вам речет, тое вы ему пришлете, ведлуг реестру вашего и назад отберете в целости. А о манастирику нашем братском святого Онофрия хочет господин оц протосингел великии великия церкве константинопольския Никифор промыслити о порядку и право успокоити, иж иначеи не будет, едно як ся юж през патриарха узаконило, а ииѣ на съѣ перетѣрпѣте, абы ся вас владыка не боял и отбѣжит от справы и всѣх замутит и вас през помоч папезкую укривит. Рассказал оц протосингел прислати Феодора диякона нашего съвершил зде на священство для потребы настояще, абы ся люди не тривижили невѣрчи всѣм епископом своим, не разумѣючи их, кто з них горшии отступник. Протож к нам нехан прибѣгают, аж будет поставлен на свое мѣсце иинши митрополит. Из владыками суд будет, гды ся на мѣсци тых отщепенцов иные епископи постановят, а ииѣ всѣм в молчанию пребыва-ти подобает.

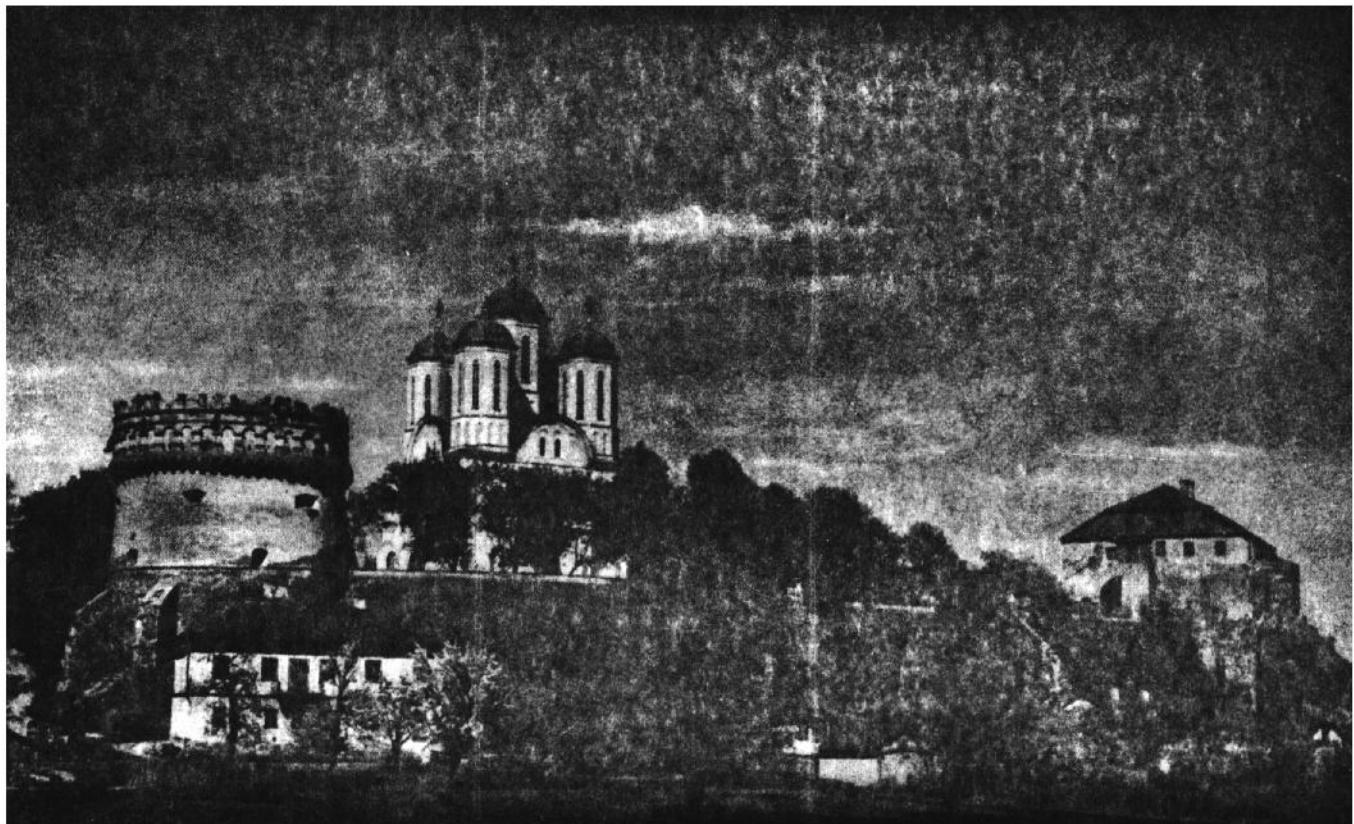
Справа которая точится о манастири дубенском, что всѣ чѣрцѣ для злобы Василия игумена их от манастира зде ко его милости княсию и ко отцу протосингелу прибѣгли и посылав его милост княз писане свое по игумена того, и не смѣли лица своего явити, аиѣ слова отказал, протож тые чѣрнѣцѣ пошли до манастира предосопниц-кого, где Симеон поп игуменствует и обецалися прийти и до львовско-го манастирца жити, естли будет воля ваша братская, ииѣ при бытности отца протосингеловон порядок устронти, абы общим рукодѣлям живучи учитис писму святому; а што болѣлися в том манастири дѣти нашѣ и не могут живи быти, естли с того болотяного манастира не поидут на иинши повѣт. Протож его милост княз дал нам волны лист свои, абы нам волно всѣх приятелов своих от того мучителскаго манастира взяти. Естли бы ласка вашего братолюбия и понелене и дозволене было, абысмы тые калѣки нашѣ там до общего мешканя в манастирец братскии припровадили и особно хова-ли в келии на том мѣсци, где женскии манастыр маєт быти, или где на тот час келия может быти. Тогда мы повинни будем за тако-ную ласку отслужити всѣм вам. Пак ли не будет в том волѣ ваше, мы с повинности нашей о своих промышляти будем. Кто о своих не промышляет, не прилежит, вѣры отвергся и невѣрнаго горшии ест. Хотѣл бых ехати до Львова пособляти тамошних бѣд зносити вам, но не могу на двоє роздиратися, поневаж што бы нам потребного справитис годило тут, дома того не высидимо, аиѣ тыж маємо чим так частые дороги на сторону ездячи поднимати. Волю тут всего дождати, и тут друкарню отобрать зде и вѣдати, на чие руки спу-стити и поручити, абы знати от кого потом тых речин * отшуко-вати маєм, поневаж иначаш жадным способом от того не могли ** смыся вымовити и вѣлми бы скодило потребам и справам нашим. Мусимо тым очима смотрити, которые ииѣ в церкви своим маємо, хоти розно смотрят. Поедет нехан Феодор диякон с тыми речами друкарскими. Зде конечно казал ему отец протосингел приехати в попы поставиться зде, нехан возмет и лист той от пана Домитрия Красовского, абы о нем свѣдоцство сталося, як ест того обычай; данте ему што на страву за простибог, поневаж я не маю ему што позычить ***. А што там посылаю термѣну иѣякую для сенмику, не спускантесь на туую термѣну, але поручите все на пана Домитрия Красовского, старѣшаго брата нашаго, он нам вѣнец и конец, и не разумѣет жаден о тых справах писати, едно он сам во всем добра-ством. Естли ся годит нам на той сенмик ставати, или не ставати,

попеваж о всѣх идет, всѣ нехан из своим владыкою тые кривды приносят кромѣ братства, абы нас неприятелом на зубы не выдано, а потом всѣ на сторонѣ будут, а мы в напаст самоволно владемо, але молѣмъся бгу, абы нас не выдал по искушени, но да избавит нас от лукавог[о].

Посылаю термїну листу его милости князя по полску писано-
го до всѣх окличных християн, абы на сеймики съшедшеся
единомыслени были противу супостатов церковных застанозываю-
чися.

Писан з Острога, мѣса декемврия 7-го дня, року а фчс.
Вашего братолюбия во служенїи меншии Юрко Козмич Рога-
тинец, брат ваш.

Вищепомінаний лист є одночасово і зразком нашої давної
української мови, якою тоді гордився Остріг та Літературь.

Богоявленська замкова церква в Острозі

ВКЛАД ОСТРОГА В КНИЖНУ КУЛЬТУРУ

В часім ранком 29 травня, 1453 р. після трьохденної атаки упав Константинополь під ударом турецьких полчищ. Впав культурний центр з якого Україна довгі віки черпала культурні здобутки. Це збільшило грецьку еміграцію зо сходу на захід. Тяжкі часи переживали і балканські народи. Силою нових умових грецьке друкарство почало переноситися за кордон. Якась частина грецької еміграції поселилася також на півдні України, а навіть у Львові.

1. ГРЕЦЬКИЙ ШРИФТ В ОСТРОЗІ.

Як доказ культурних впливів Греції, ми зустоїчаемо в Читанці Остріг, 1578 р. грецький шрифт. Цей же шрифт знаходимо в Новім Завіті, 1580 та Отроєзькій Біблії, 1580-81 рр. Але хто та звідки передав передав Його Острога. цього ще не вияснено. (Книга, исследования и материалы, сборник, Москва, 1973, т. 26, стор. 142-44).

Про грецький шрифт в Острозі докладніше пише Киселев, Н.И. "Греческая печать на Украине в XVI веке (там же т. 7, 1962, стор. 171-76). Коли Киселев писав свою статтю ще не була відкрита Читанка друкована в Острозі, 1578 р., в якій паралельно видніють тексти молитов, - зліва по-грецьки, а справа по-церковно-слов'янськи. Вищезгаданий автор наводить одне речення з Нового Заповіту: "Слава устроившему все, амінь!" Але в нас є зразок ранішій ніж НЗ - це Читанка, Остріг, 1578 р., якої зразок грецького і церковно-слов'янського письма видніє праворуч.

Була думка, що грецький шрифт до Острога привезено із-за кордону, але порівнання багатьох аразків виявили, що це шрифт місцевого виробу. Автор пише, що наборщики сильно мішали використані обидва шрифти, докази цього знайлено в кількох друках.

Остаточно було з'яє овано, що острозький грецький шрифт більше прямовісний, тоді як інші шрифти дещо похили на право; літери від себе стоять ширше.

Російські дослідники друкарства відносять різання грецького шрифту в Острозі до першодрукаря Івана Федоровича, що дуже правдоподібним, але на мою думку зовсім ще не доведено. По-перше, здається І.Федорович грецької мови че знає, а по-друге він мусів мати вірці букви звідкись привезених. Можливим є, що шрифт різали греки у Львові.

A	B	G	D	E
Z	H	Θ	I	K
Λ	M	N	Z	O
Π	P	Σ	T	T
Φ	X	Ψ	Ω	.

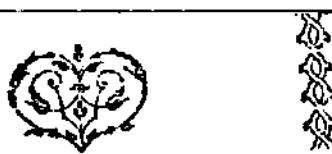
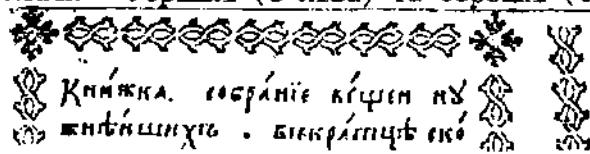
α	β	γ	δ	ε
ζ	η	θ	ι	χ
λέβδι	μῆν	ηῆ	ξῖον	όμηρο
λ	μ	η	ξ	ο
πᾶ	ρο	στρίμων	τὰ ηύηλο	.
κ	ξ	σ	τ	υ
φ	χ	ψ	ω	.
α	η	β	ψ	γ
χ	λ	φ	ε	υ
ζ	τ	η	σ	θ
ε	ι	π	χ	.
λ	ξ	μ	ω	.

αβγδεζηθιξιον ομηρος Στριμων ψιλων

2. ДРУКАРСЬКІ ПРИКРАСИ

Н. П. Киселев зауважив собі труду, переглянув острозькі друки та вибрав друкарські прикраси і описав їх у статті "Наборные украшения в изданиях Ивана Федорова" (Книга, исследования и материалы, Москва, 1964, т. 9, стор. 69-76). Початок друкарських прикрас автори виводить спершу від видань Симона Будного в Несвіжі, 1562, на Білорусі та Острозької друкарні, 1580. Автор пояснює, що ці прикраси відносяться до періоду появи грецького шрифту в Острозі, перше в Новім Завіті.

Ми не будемо входити в подробиці описів кожного виду друкарських прикрас та їх окремих деталей, ми хочемо тільки звернути увагу на цю важну ділянку дослідження друкованого в давнину. Це т.з. внутрішні прикраси відливані, або граверовані. Композиція таких прикрас найвиразніше виступає на лицьовій сторінці Покажчика до Нового Заповіту, Остріг, 1580, що містить лише два фрагменти - горішні (з ліва) та середні (справа):

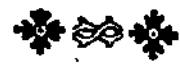

опис частинами буде поданий ниże. До головніших з них належать:

- а) СТИЛІЗОВАНИЙ КЛІЧОРД І ЛИСТОК, може також нагадувати серце, милосердя тощо. У п'ятих петальах можна додавувати рослини форми хреста.

- б) ЧОТИРОКУТНИЙ ХРЕСТ, СТИЛІЗОВАНИЙ, був поширений в друкарнях Західної Європи. На наших землях, може нагадувати старі камінні придорожні хрести

- в) ТЕРНОВИЙ ПЛЕТЕНИЙ ВІНЕЦЬ, мережка, якою була обведена лице сторінка вишевгаданого Покажчика до Нового Заповіту.

- г) СТИЛІЗОВАНИЙ ХРЕСТ, з багатьома перехрестями, в'язанка, з двома стрілами на боки. Цю прикрасу часто ставили замість кінцівки. Мистецько виконаний вправною рукою гравера.

- г) ГОЛОВА ХЕРУВИМА, або як Киселев називав "Херувими-українці", суворе лице кіби херувима з козацькими довгими вусами. Ничим не нагадує безгільних небесних слуг. Від Острога ця прикраса поширилася на всю Україну.

- д) ПІВМІСЯНЬ ІЗ ЗІРКОЮ, гей би турецький мотив, але місяць і зірка біля нього також популярні в Україні. По середині крапки також щось символізують.

- е) ПЛЕТИНКА - це вже складніша прикраса, зо стопцями по середині, що належить до т.зв. "комбінованих", сполучує в собі кілька видів прикрас.

Це дуже побіжний перелік прикрас; їх було кілька десятків і залобки всюди вживалися друкарами того часу. Їх майстром був Іван Федорович.

3. ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ

Волинь дала православному світові в роках 1580-81 Біблію, зрозумілою тоді церковно-слов'янською мовою, яку поза Україною не могла тоді видати жодна країна на сході та півдні Європи. Ця книга досьогодні презентує наше друкарство в усім світі.

4. ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

"Хронологія" Римші (1580) та "Ламент дому Острозьких" (1603) - це перші поетичні (віршовані) твори в українській літературі складені за правилами тодішньої поетики. До цього слід додати "Похвала герба Князів Острозьких" в кількох виданнях.

5. ПЕРШИЙ ПОКАЖЧИК НА СХОДІ ЄВРОПИ

Перший показчик до Нового Заповіту і Псалтиря (1580) був також надрукований в Острозі складений членом Гуртка Вчених - Тимофієм Михайловичем. Не окреме видання на 57 аркушах - довідник до відповідних розділів у Святому Письмі.

6. СТОРІНКУВАННЯ ВИДАНЬ

Острозька друкарня перша завела значити числами друковані листи (нумерування (Див. С. І. Маслов "Українська друкована книга, ХVI-ХVIII вв. Київ, 1925, стор. 65).

7. БУКВА І" З ДВОМА КРАПКАМИ

В "Хронології" Римші (1580) вперше введено для потреб української мови "І", або т. зв. "Йотоване і".

8. МОВНИЙ ТРАКТАТ

Перший історично-науковий мовний трактат про рівність церковно-слов'янської мови з мовою гебрейською, грецькою і латинською, був поміщений у Букварі, Остріг, коло 1580 р.

До того слід додати, що в Острозі почала вести навчання Острозька Академія десь коло 1577 р., це перша висока школа на Сході Європи, що мала своїм завданням виховати освічену верству для нашого народу.

Науково-Перекладова Комісія по справах Святого Письма, що тут потім почали називати "Гуртком Вчених" при Острозькій Академії та друкарні, - це була первозвором сучасних наукових установ. Перекладена Острозька Біблія була не тільки церковно-слов'янська, але одночасово і великий науковий твір.

Остріг та Лермань в ті часи були осередками української народної мови, яку постійно вводили до своїх видань. Гарячим прихильником рідної мови був о. Деміян Наливайко що десь коло 1599 р. перекладав Святе Письмо на живу тодішню українську мову.

Тут же виманували Святих Отців церкви Св. Василія Великого та Св. Івана Золотоустого видавчи в роках 1591-95 їх проповіді та поучення.

ЗБИРАЮЧИ ДОКАЗОВЕ ВІДУСЮДИ

До тривалих статей слід заражувати "Острозька друкарня..." К.Копержинського (Бібліологічні Вісні, Київ, 1924, ч. 1-3, стор. 75-82), яку ми частково вже використали у попередніх розділах. Кінець з тієї статті наводимо нище:

Не треба однаке гадати, що робота острозького братства виліплювалася тільки у видавничій діяльності: це лише той бік її, який викринає перед очима нашими відношін, приподіл кроки її виступи української партії в тих бурхливих обставинах. Мимо того острозький гурток готував книжки й не для друку. окрім згаданої вже «Ічелы» вкажемо ще збірник Моск. Рум. Бібл. (ч. 2616) українського письма XVI—XVII вв., який може бути дуже цікавим для українських бібліографів¹⁾. Цей збірник безперечно належав в кол острозького іменного гуртка. Поміж іншим матеріалом тут зустрічаємо «Лекції славянськіє отъ иерей Налипайка выбраніє» — твір Даміана (збірник подібний до «Ічелы», однаке мало має спільног з відомими в друку текстами ІІ).

Те, що було видано в Острозі, є лише непеликими рештками з великих, понадбільше втрачених скарбів і уявляють з себе наочне свідоцтво тої героїчної боротьби, яку вели українське місто з польським панством. Ціла українська культура тих часів була мідцанською (згадаймо Іванське, Київське, Острозьке братства; Даміан — син ремісника); під прaporом ідеологічним мідцанство, як сусідства класа, вели вщертву боротьбу зі своїм сильним ворогом і дослгало в ній певних наслідків, зберігаючи одночасно для нащадків зернятка української культури. І ідейний скарб і технічні прийоми літературної продукції. Слабке в умовах тих часів, мідцанство мусіло ходитись під охоронницьким крилом великих можновладців; князі Острозькі є одні з найпомітніших кураторів того часу. В їх цітаделі маємо всі риси, що завжди характеризують добу відродження (коріні, Італію) з велибителями-панегіристами в тім числі (Гарасим Смотрицький, Даміан).

Щораз більше до нас доходять докази із знайдених документів, що в Острозі на багато років раніше теж існувало друкарство. Журнал "Наука і Суспільство" (Київ, 1977, ч. 1, ст. 54-55) проніс замітку "Перші друкарні на Україні", а саме:

ДО НЕДАВНЬОГО часу думка про те, що на Україні, зокрема у Львові, друкарні існували ще до Івана Федорова, ґрунтувалася в основному на словах самого російського першодрукаря. У післямові до львівського видання «Апостол» сказано: «Друкування замедбене відновленя. Отож логічно зважати, що до приїзду Івана Федорова до Львова 1572 року тут уже була друкарня: адже в сусідньому Krakovі лемко Святополк Фіоль заснував друкарню ще 1491 року. Тепер ця версія набула матеріального підтвердження.

У фондах василіанських монастирів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові виявлено документи, які свідчать, що в цьому місті друкарня існувала 1460 року. Це земса-скарга монахів Львівського василіанського монастиря святого Онуфрія від 23 липня 1791 року. Зокрема, в ній сказано, що «року 1460 львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки... подарував монастиреві свою влас-

ну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм у 1469 році. Що ця ж друкарня була в монастирі святого Онуфрія, сейдчать книги Іоана Златоуста, передруковані в 1614 році українським письмом. І далі: «Отже, скривдженій провізорами монастир уклінно просить фіскальну колонію: ...попернути монастирські друкарні або сплатити 40 000 флоренів як відшкодування за прибутки друкарні».

Документи XV століття містять дани щодо особи Степана Дропана, якого можна зважати зачинателем українського друкарства.

Дещо пізніше з'явилася друкарня і в Києві. Про це сейдчить топографічний опис Київського намісництва 1787 року, де в розділі «О типографії, или печатном домі Києво-Печерської Лаври» сказано: «Друкарський будинок Києво-Печерської Лаври... будував архімандрит печерський Протасій величним Костянтина Івановича князя Острозького... який тоді подарував Києво-Печерській Лаврі літери і всі знаряддя до друкарської справи, що раніше належали Острозькій друкарні, в літо від народження Христа 1531».

Цей документ не тільки розповідає про заснування першої друкарні в Києві, а й сейдчить про те, що і в Острозі ще 1531 року також була друкарня.

У XVI столітті на Україні вже було кілька осередків книгодрукування — чи не найбільших вогнищ культури нашого народу.

Дослідник давньої книжкової мініатури Г. Н. Логвин, закінчує свою працю "З глибин" (Київ, 1974, ст. 188) такими словами:

Мистецтво вічне саме через те, що раз здобута форма не щезає безслідно, а, як вічний феномен життя, постійно еволюціонує і видозмінюється в історичному розвитку. Невблаганий час руйнує все матеріальне. Тліє полотно, і трухляві дерево, впівтрюється камінь, іржа єсть валізо, але одухотворені високими ідеями форми відтворюються з покоління в покоління і, при наявності живої традиції, протистоять невблаганому часові. У цьому полягає бессмерття мистецтва. Троя, Афіни, Мемфіс, Суз можуть зникнути, але надбання культури передаються від покоління до покоління, сяйво цивілізації розгорається, і в ньому ми бачимо яскраві промені мистецтва нашого народу.

ІІ. ДЕРМАНСЬКА ДРУКАРНЯ, 1602-1605

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Ця друкарня працювала дуже коротко, щоб можна було розширити ширший опис про неї та дати підсумки висліду праці. Але перед тими датами та по них тут культивувалося культурне письменницьке життя і було взірцем для інших монастирів. Як подає Немировський (Начало книгопечатання... стор. 92) При Дерманському монастирі була значна на ті часи бібліотека, почала організуватися приблизно 20-их роках XVI ст. В ній, між іншим, був рукопис зо "зібраними поученнями", Евангелія подарована монастиреві кн. Костянтином Івановичем Острозьким, 1499 р., Апостол, 1538 та інші. С. Голубів знайшов у Дермані 42 польських і латинських рукописів, 108 томів латинських, 12 т. грецьких, 78 т. польських друкованих книг. Тут же були німецькі, французькі, італійські, жилівські, а навіть одна назва друковані глаголицє. Більшість цих книг були колись власністю Мелетія Смотрицького, 1628-1633 рр., що був тут ігаменом. Це вказує на велич культурної ролі, яку церковна історія призначила Дерманському монастирі.

Дерманська друкарня немає ще суцільної розвідки і в наших умовинах майже неможливо її скласти. В цій праці ми робимо зусилля все можливе зібрати одне ціле. За останні десятиліття нового матеріалу не прибуло, що можна пояснити анти-церковним наставленням комуністичної влади, під якою автори не можуть свободно висловити свою думку, тому до таких тем зовсім не беруться, а відкрите нове промовчують. Очевидно, це не вина дослідників, а умовин в яких доводиться їм працювати.

Митрополит Іларіон в своїй праці "Князь Костянтин Острозький..." (стор. 204) припускає, що князь мав плани вперше закласти друкарню в Дермані, бо Остріг як тоді адміністративний центр, для друкарні зовсім не надавався. Крім цього, у князя була думка в Дермані оснувати взірцеву духовну школу з метою виховання духовенства. Ця думка не позбавлена підстав, бо справді Дерманський монастир до 1575 р. вів культурну працю, працювала тут переписна школа, тут же було виготовлено кілька рукописів про які буде мова даліше.

В ці далекі часи нашої історії - Дермань був другим осередком після Острога, в першім розвивалася духовна наука, а в другім світська. Це властиво, делекосяглий плян Князя, це глибоке розуміння потреби свого народу - двигти його "книжною мудростю" та всиди поставити освічене духовенство. Це властиво взяті зразки з тодішнього заходу, де культурне життя розвивалося не однаково по всіх країнах, але кожна з них у себе мала здобутки, які варто було наслідувати та впроваджувати до своєї країни.

Не можна оминути мовчанкою, щоб не сказати, що ця роль припала Волині на чолі з її Острогом та Дерманем. Густо розставлені школи у Володимири, Луцьку, Кременці та інших містах вказують на те, що освіта тут була значно поширеніша, а потім її знищила політика "кресув всходніх", або "рутенів", а потім російська імперія Дому Романових.

Найбільшим свідком культурної доби Волині по всіх більших бібліотеках світа залишилася Острозька Біблія - королева української книги, що буде нас презентувати ще довгими віками.

"ДЕРМАНСЬКИЙ МАНАСТИР - ОСЕРЕДОК КУЛЬТУРНОЇ ПРАЦІ"

На вступі про цю друкарню ми дозволимо використати цінну статтю під ініціалами А.Л. п. з. "Дерманський монастир" (Українське Православне Слово, ч.2, 1978, стор. 10-12), а саме:

Дерманський Свято-Троїцький чоловічий монастир розташований в селі Дермані, Дубенського повіту (20 км від Дубна) на Волині, тепер село Устенське Друге, Здолбунівського району, Рівненської Області, УССР.

Дерманський монастир — це один з найстародавніших монастирів на Волині. Він знаходиться між містами Острогом і Дубном, серед розкішної волинської природи, на невисокій горі і прилягає до Авратинського гірського пасма. Село Дермань було подароване князеві Іванові Острозькому польським королем в 1497 році. Час заснування Дерманського монастиря не можна встановити з усією точністю, але є підстави твердити, що монастир був заснований князем Василем Федоровичем Красним в XV ст. Забезпечуючи своїх володіння від татарських нападів, він влаштував укріплення в Острозі, Дубні і Заславі і, без сумніву, одночасно з тим збудував і дерманські укріплення. Сама гора, де знаходиться монастир, оточена кам'яною стіною, декілька метрів високою для встановлення гармат і більша частина зберігається. Стіна обведена ровом, в який з недалекого потоку, що називається „Мних”, спускалася вода, а для входу до монастиря був побудований з північно-східньої сторони зводжений міст до башти, яка була одночасно і брамою і дзвіницею. У збереженому в Дерманському монастирі по-м'яникові померлих, який починається з роду князів Острозьких, писаному в першій половині XVII ст., напроти імені князя Василя Красного на полях кіноварію дописано: „який церков і звоницу муровал, і сам на закладаню бил, і всего монастиря Дерманського фундатор...” Помер князь Василь Красний в 1453 році. Першим документальним доказом стародавнього існування Дерманського монастиря служить збережена і до сьогодні в монастирській бібліотеці рукописна книга поучень, подарована в 1499 році Св. Троїцькій церкві цього монастиря внуком князя Василя Красного князем Константином Івановичем Острозьким, який взагалі турбувався про добрий стан монастиря і робив різні вклади. В 1507 році він пожертвував Дерманському монастиреві рукописне Євангеліє в срібній оправі і срібні-позолочені чащу, дискос і ложечку також хрест з мощами і облачення. В той час до дерманського монастиря належали такі села: Дермань, Коршев, Куни, і Глінськ, а в 1512 році поміщик Семен Олізарович заповів Дерманському монастиреві також село Біляшев, яке він одержав від князя Юрія Васильовича Острозького, сина згадуваного засновника монастиря, і цей наділ затвердив король Зигмунт. Крім того князі Острозькі віддали до розпорядження Дерманського монастиря половину села Мизочки. З того видно, що в давнину Дерманський монастир володів великими засобами. Це давало йому змогу стягти до себе освічених монахів, які працювали над переклада-

хи потрібних в той час книжок. Князь Константин Острозький мав право патронату на Дерманський монастир, тим не менше без його згоди в 1571 році ігуменом Дерманського монастиря став мирянин Михайло Джуса. В 1575-76 рр. управителем Дерманського монастиря був з призначенням князя Константина Острозького першодрукар Іван Федорович. Про культурну працю в Дерманському монастирі в кінці XVI ст. свідчить переклад „Пчели” 1599 р. з грецької на церковно-слов'янську мову, а також рукопис „Бесід Св. Івана Золотоустого” з 1605 року. Про велике значення Дерманського монастиря в цей час може свідчити також факт, що на Берестейському Соборі в 1596 році ігумен Дерманського монастиря архимандрит Генадій підписався відразу після архимандрита Київського. Князь Константин Острозький бажав піднести освітню справу в Україні, а особливо поліпшити вишкіл духовенства. Цей його задум і був здійснений в Дерманському монастирі. В 1602 році князь Константин зачинував в Дермані, з благословення Олександрійського патріярха Мелетія Пігаса, „Кіновію”, цебто вчений монастир, при нім школу, а також друкарню. Тоді ігуменом монастиря і ректором семінарії став о. Ісаакій Борискович, відомий вчений і суворий аскет протосингел Олександрійського Патріярха Мелетія. Разом з друкарнею передав князь Константин Дерманському монастиреві і численні нові маєтки. Управителем дерманської друкарні став священик-друкар Дем'ян Наливайко. Прибув тоді до Дермані також Іов Княгиницький, афонський скіномах, знавець слов'янської і грецької мов. Перебував тоді в Дермані деякий час (Григорій Отре́п'єв) Димитрій з товаришами, але без більшого культурного значення. Працювали в цей час в Дермані Іов Борецький, пізніший митрополит київський і інші представники тогочасної культури в Україні. Першим виданням Дерманської друкарні вважається „Диалог альбо розмова о Православной и справедливой Вири” 1603 року, хоч видання це не збереглося до наших часів. Другим виданням був „Октоіх” 1604 року і це було перше друковане видання Октоіха в Україні. Передмову до цього видання написано двома мовами: церковно-слов'янською та українською. Третім, і мабуть останнім виданням Дерманської друкарні, був „Лист Мелетія, Патріархи Олександрійського, до велебного епископа Ипатія Потія” 1605 року. Цього листа з грецької мови на українську переклав Іов Борецький в 1699 році. Передмови до дерманських видань писав священик Дем'ян Наливайко, бо він їх і друкував. Важливість дерманських видань у тому, що видавці їхні уживали і народній українській мові. Це сталося під впливом о. Дем'яна Наливайка, який був за „просту мову” у Св. Письмі. В 1605 році друкарня була перенесена з Дермані до Острога. Тоді залишають Дермань Ісаакій Борискович та Іов Княгиницький. З іхнім від'їздом припиняється педагогічна і друкарська праця в Дерманському монастирі.

Все таки Дерманський монастир не втрачав і надалі свого культурно-освітнього значення. До нього були приписані монастири Дубенський Преображен-

іський і Хрестовоздвиженський, і це ще більше піднесло його значення. Замість настоятелів, якими були спочатку ігумені, потім архимандрити, стали єпископи і архієпископи, які називалися архимандритами дерманськими. В 1607 році князь Острозький запросив на дерманського архимандрита Ісаїю Балабана, племінника єпископа Гедеона Балабана, і той завідував будовою монастирів, що й фундував князя Острозького. Православний єпископ Володимиро-Волинський Йосиф Сзекіль Курцевич-Корятович одержав від князя Заславського в 1623 році в його управління Дерманський монастир. Але в 1625 році Корятович виїхав до Москви, одержав архієпископство суздалське і помер в Казанськім Зилантовім монастирі після 1640 року. В 1627 році кн. Олександер Заславський, за згодою Анни-Алози Хоткевич, віддав Дерманський монастир таємному уніяточникові, полоцькому архієпископові Мелетію Смотрицькому і підпорядкував його владі всіх православних підданих в своїх маєтках. На збереженому в монастирі портреті Смотрицький зображенний як уніяцький архієпископ Іераполітанський. Він помер в Дерманському монастирі в 1633 році і тут похованій. Після цього уніяцьким архимандритом став в Дермані Іван Дубович, вчений, який написав видане у Львові в 1644 році польською мовою „Священна чистота Церковна”. З інших архимандритів Дерманських відомі: Кипріян Жоховський, спочатку уніяцький єпископ вітебський і мстиславський, архимандрит дерманський, а з 1674 р. митрополит-архієпископ полоцький і вітебський, архимандрит дерманський і дубенський, письменник, помер 1693 року. Біля 1643 року князь Владислав Домінік Заславський передав Дерманський монастир, а також Дубенський монастир католицьким монахам кармелітам босим, але Ватикан не затвердив цієї передачі. В XVIII ст. Дерманський монастир став відверто уніяцьким і першим настоятелем уніята був Януарій Огурцов (1712-29), архимандрит дерманський і дубенський. Він в 1720 році був на соборі в Замості і підписав акт остаточного з'єднання з Римською Церквою. На розпорядження уніяцького митрополита Філіпа-Феліп'яна Володковича архимандрит мотронинського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський був сколеплений у Радомишлі і за відвертання православних від унії був ув'язнений в Дерманському монастирі, але врятувався втечею. Тут і зберігалася його бібліотека.

Є переказ, що в кінці XVIII ст. в Дермані перебували лицарі ордену Темпліярів. Тоді на Волині стояло французьке військо принца Конде (сточення Людвіка XVIII) і це вони правдоподібно були темпліяри, які перебували в Дерманському монастирі.

Дерманський монастир, який відіграв до унії в XVIII ст., повернувся до Православ'я в 1822 році. Разом з тим нерухоме майно Дерманського монастиря з селянами було передано державі з тим, щоб доходи від маєтків, які входитимуть до дер-

жави, передавалися до спархіяльного начальства для потреб монастиря. При передачі монастирських маєтків до держави виявилося, що половина з них була вже віддана до рук католиків. Держава прийняла такі села: Дермань, Кунин, Коршев і Мизочик, але тільки половини, бо другі половини були вже в руках князів Любомирських, а село Біляшев було викуплене. Після того у володінні монастиря залишилося усієї землі біля 131 десятини. Монастир одержував штатну платню манастирів першої кляси 4085 рублів річно. Крім того користувався відсотками від пожертвуваних капіталів, з яких найбільшою була сума 5000 рублів від графині Орлової.

Після повернення Дерманського манастиря на православ'є настоятелями його були спочатку архимандрити, а в 1845 році настоятелями його стають вікарні волинські єпископи. Першим з таких настоятелів був Єрофей Лобачевський, духовний письменник, закінчив курс Київської Духовної Академії, був інспектором Волинської Духовної Семінарії. В 1820 році мусів залишити семінарію і поселитися у позаштатному Загаєцькому манастирі, де багато займався природничими науками і вивчав чужоземні мови. Призначений в 1828 році настоятелем Дерманського манастиря, Лобачевський написав твір „Про стародавність і значення Дерманського манастиря” і розвідку „Про Острозьку Богородицьку церкву”. В 1839 році він приймав діяльність у наверненні уніатів в м. Ратно. В 1845 році Лобачевський був висвячений на єпископа острозького.

В 1821 році згорів Острозький манастир Преображення Господнього і штат його був перенесений до Дерманського манастиря, а уніатських монахів розділено по інших манастирях. В Дерманському манастирі зберігалося також багато книжок з бувшого Острозького манастиря.

В манастирі було: намісник 1, сромонахів 4, еродияноків 2, послушників 4. Головна церква Дерманського манастиря побудована на честь Пресвятої Тройці, а друга церква в школінім домі, посвячена в 1827 році на честь Св. Володимира, або в 1873 році на честь Св. Феодора князя Острозького.

Перед 1-шою Світовою Війною в Дермані були повітова і парафіяльна духовні школи. Між двома Світовими війнами тут приміщувалася жіноча гімназія.

Під час II-го Світової Війни Дерманський манастир зазнав пошкодження, особливо дзвіниця, яка є визначним пам'ятником старовинної архітектури.

Монастир та Дермань з околицями належали до численних маєтків князів Острозьких, які місцевими мобілізованими силами боронили ці землі від намагання сусідів посісти їх, будували тут монастирі й церкви та організували культурну працю, особливо, з другої половини ХVІІ ст. Князі Острозьські були в проводі Волині протягом 300 років, звісі, можна припустити на Острівчині та Крем'янеччині переважає вояжничий тип українця, який себе виявив в революції Російської Імперії в Петрограді, 1917 р. та в спротиві проти німців у другій світовій війні, 1941-1944 рр. Любов до зброї і коня - це майже загальне явище на Волині у молодих людей. Про це ми згадуємо подаючи дані про ці околиці.

Л. Кравцов у своїй пропагандистській брошурі п. з. Свідки народної величі (Львів, Каменярі, 1972) на стор. 62-ї подає таку нотатку:

Розповідають, що до монгольської навали село називалося Райгородком. Назва пішла, мабуть, від того, що тут була надзвичайно гарна місцина. Під час татарської навали 1240 року Райгородок після тривалої облоги був захоплений і знищений. Значна частина його населення загинула в бойовищі, а решта розібралася і поховалася в дрімучих пралісах.

Посеред села стоїть криниця, у якій нуртує кришталево чисте джерело. Поблизу неї сплелися кронами старовінні верби, а трохи oddalіk — кущі калини, вільшини і лозяника. Криницю, до якої вже чимало століть не заростає стежка, тут з діда-прадіда пакивають Батиєвою. Народна пам'ять зберегла легенду про те, що тіби хай Батий, покидаючи з собою прибічні спадщине села, звелів засипати криницю землею і прикрасити камінням, щоб після цього в цього джерела ніхто більше не пив води.

В першій половині ХV століття Дермань успадкував князь Василь Острозький, «котрый іеркоп и авоницу муровах і сам па закладанию был и всего монастиря Дерманского фундатор». Спорудження цього монастиря з його потужними фортечними мурами і глибокими підземеллями мало, без сумніву, оборонне значення.

Про "Дерманський монастир як освітній центр" писав статтю Митрополит Іларіон в "Князь Костянтин Острозький та його культурна праця, історична монографія" (Вінниця, 1956) на сторінках 204-214 він пише:

Року 1593-го князь Костянтин мріяв про потребу збільшення освітньої праці в Україні, — "о закладанію школ і наук волних, а звлаща для цвичея духовних. Пилно потреба, жебихмо міли учение Пресвітери і казподій добре, бо за тим, іже наук ніт, великоє грубіанство в наших духовних умножилося". І князь думав власне в Дерманському монастирі започувати такий освітній центр, який

виховав би потрібне Духовство; але, покищо, князь думок своїх не переводив у життя. А що при Дерманському монастирі монахи справді займалися культурною працею, про це свідчить хоча б "Пчела", що й перекладено тут р. 1599-го з грецької на мову церковно-слов'янську, або рукопис "Бесід" Св. Івана Золотоустого 1605-го року.

Свою давню думку про заснування в Дерманському монастирі культурно-освітнього центру Костянтин Острозький здійснив лише р. 1602-го. У цім році, 5-го липня, князь, з благословення Патріярха Олександрийського Мелетія Пігаса, цілком перероблює Дерманський монастир: заводить тут кіновію (спільножиттєво), засновує школу, а також і друкарню при ній. Багатому й до того монастиреві князь дарує нові маєтки.

Про це все читаємо на л. 12 у передмові до першої книжки з Дерманської друкарні, в "Охтанку" 1604-го року: "Монастир свой, называемий Дермань, за всми достатками, отлучил, на кіновію его уфундувал, і іномом отдал, на згромажене до него людій богобойних і ченцов святоблизких в животі і учених, которым і друкарню придал, аби двояко і трояко пожиточними церкви і Вірі святой били, єдини молитвами своїми святыми помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіє животом святоблизким приклад даючи тим, которые хочуть спастися, а досконаліє науково и писом, а звлаща друкованіем книг світчици всім, подобячися старим святым іноком, которых праці в писмі і по нинішній день явні, для которых і хвалени суть".

Та й для самого монастиря князь поставив нові умови, — він хотів зібрати до нього лише освічених ченців.

"Бігунов чернцов і чинові тому противних аби в том монастирі не приймовати, — наказував князь, — єдино такових, которые би под тот порядок подлегать хотіли і которые би се зиїшли до науки. Мають теж способнішіє до науки учитися писма Словенского, Гречкого и Латинского, от особ Віри Святое Всточное будучих".

ДРУКАРСЬКІ СПРАВИ ДЕРМАНСЬКОГО МАНАСТИРЯ

Вкладаючи в цей розділ матеріал що буде, можливо, сuto відноситися до Дерманської друкарні слід підсортитися до 1571 р. в якім польський король Зигмунт Август вислав на Волинь каштеляна Черського "для ревидовання имзкій нашыхъ острозскихъ". З Черським також прибув староста варшавський Жигмонт Вольський. Ці ревізори, чи не підступно, вислали з Дерманського монастиря ігумена Іоанна Стефановича за скаргою до короля у Варшаві за йому кимось вдіяну кривду (джерело ясно не подає). Ігумен Стефанович 15-го лютого, 1571 р. вініс завіщання в Луцькі гродські книги і назначив нового ігумена Федора Яковича, але ревізор Жигмонт Вольський примусив його "добровільно" зрешті ігуменства. 13-го червня, 1571 р. Вольський випросив у короля грамоту для свого ставленника Михайла Ігнатовича Джуса. Князь К.К. Острозький сильно тим образився, відчuz королівське втручання в його посіlosti. 2-го березня, 1575 р. князь послав до Дерманського монастиря свого урядовця Романа Римейського з листом із вимогою, щоб Джус передав монастир разом із принадежними селами Іванові Форовичеві.

Віл вищенаведеної дати слід уважати початок Острозької, а також і Дерманської друкарень, бо, як видно з цього, це був початок приготування до друкарської справи. Але чи не згаданий Джус наказові князя не послухався, тоді князь прибув сам із своєю узброєною стороною до Дермання і вигнав Джуса силово не звертаючи увагу на його королівську грамоту. Цей момент характерний для князів Острозьких взагалі, які силовою політичних умовин мирилися у сусідами, але з честю вміли обстоюти свої права. Як бачимо, князь не побоявся самого короля.

Для 6-го березня, 1575 р. Джус заскаржив князя в Тродськім Луцькім суді. Про судове рішення, коли воно було, ми не маємо даних.

За поданим джерелом (Неміровський (Начало книгопечатання, стор. 91-96) пізною осінню 1576 р. Іван Федорович перемістився до Острога. В замкові була велика як на ті часи бібліотека, але її доля нам невідома. Тут майбутній друкар поповняв своє знання, приглядався оформленням чужомовних книг та готувався до друкарської праці. Щу же можливо, що деякі приготування він вже був зробив у Дермані, але про це нема достовірних даних.

Ми говоримо про першодрукаря Івана Федоровича спершу у Заблудові, Львові та від 1575-1583 рр. у Дермані та Острозі. Помер у Львові в кінці 1583 р. Але нам також відомий друкар з Білорусі Петро Мстиславець, що працював разом із І.Федоровичем у Москві, вони разом прибули до кн. Ходкевича до Заблудова. Це власне новидить нас на думку, що напограничні Волині й Білорусі вже знали друкарство. Загадкою залишається у кого вперше першодрукарі вчилися друкарства. Одне залишається не заперечним, що "черемкове друкарство" приходило на наші землі з заходу, де воно було винайдене.

Все нове родиться в болях, це відноситься і до друкарства на Волині. Його попереджали певні приготування, мабуть, були різні думки, де його корисніше почати. Тому, що готувалися до видання повної Біблії, яка одночасово стала і науковим твором - вибір впав на Остріг, де були до того редакторські і коректорські сили. Поічому до уваги бралося добро українського православного загалу та потреб церкви мати настольну Святу Книгу.

Вже на вступі хочемо сказати, що коли в Дермані почала працювати друкарня, 1603-1605 рр., чи **її** уважати самостійною, чи манрівною, чи може філією Острозької друкарні. Слід припинити, що вона мала всі ці три ознаки, які з віддалі віків горі тепер розділити. Доводиться покликатися на місце видання трьох таможніх видань, які позначалися "Дерманъ". Не буде вихідною точкою уважати цю друкарню за самостійну.

З друкарнею в Дермані в'язеться ще одна не вияснена подія: Чому кн. Острозький в 1603 р. звелів перенести друкарню до Дерманя? На цю справу кидає, можливо сумнівне світло звістка О. А. Бевза в "Львівський літопис і Острозький літописець" (Київ, 1970, стор. 197), в розділі "с кройніки Бельського" (там же стор. 130) під датою 1604 читаємо: "Того же року у Острозі пожога велика була, всі міста разом горіли, не можна речей рятувати, аж сами мусіли з міста убо «через тез утикати, а скрині і іносеметали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млин..."

Чи можна вірити ці звістці, що Острозька друкарня в 1604 р. згоріла у ногні? Чи було якесь друкарське устаткування в Дермані, що його мусіли в 1605 перенести до Острога? Але тут ми маємо неизгідність дат, бо за дотеперішніми даними друкарню з Острога перемістили в 1603 р., а вище мова про пожар у 1604 р. Але одне залишається правдивим, що в Острозі пожар у 1604 р. був великий. Якщо Острозький літописець помилився в даті року, тоді ми будемо близькі до правди. Дотепер не вияснене питання, де ділася Острозька друкарня, є різні слухи про дажу **її**, але нема правдивих даних. Дуже можливо, що вона згоріла таки в 1604 р.

Остріг був світським осередком, а Дерманъ духовним. Обидва вони були пов'язані широю опікою кн. К. К. Острозького. Висока школа в Острозі, Колегія вчених і друкарня - це солідні підвальнини культурного руху в Україні того часу. Але четверть століття дуже короткий період в історії, щоб змінити нову добу всенаціонального відродження. Свої і чужі без жалю в серці нівичили великі діла - Великого Князя.

Кость Коперчинський в статті "Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.) **її** видання та діячі" (Бібліологічні Вісті, Київ, січень-березень, 1924, стор. 75-82) поруч вже знаних нам даних, - звертає увагу на актуальні ще й тепер питання, а саме:

Однака у той час, коли (р. 1598) спинилася робота в Острозькій друкарні, культурні традиції Острозького «гелікону» скучувалися в Дерманському монастирі, який з давен-давна (заснований в XV в.) відомий був на Україні, як осередок книжної справи та мав змогу користуватися науковою допомогою з Острогу та Суражу, коли там розквітало «сікільницьких мистецтв». В XVII ст. Дерманський монастир²⁾ підудав, але з XV до початку XVII-го ст. він що-далі більше багатій на маєтності та книжки, що там зосереджувались й переписувалися. Наприкінці XVI ст. делегати з цього м-ра на берестейському соборі відогравали велике значення. Це видно хоч би з того, що ігумен дерм. монастиря, вже архимандрит Генадій підписувався зароз же по архии. Київському.

Р. 1599-го Дерманський монастир, певне підсилені ділчами Острогутка, виконав велике завдання—переклад «Пчелы». Вже цей переклад (з грецького видання Геснера, Венеція, 1549) свідчить про інший, ніж то було в Острозі, напрям роботи: помітно намагання більш додержуватися ц.-слов'янської мови, тоді коли в Острозі писали й друкували мовою «простою»³⁾. Діячі Дерманського гуртка належали, як іноді до консервативнішого напряму, а переклад їхній не витримав конкуренції з старшим перекладом «Пчелы», який встиг завоювати собі симпатії читачів.

Проф. М. Сперанський ставить державський переклад «Пчеды» в зв'язок з дальшим заснуванням друкарні й школи в Лермані. Праця коло перекладу є однією із перших ступенів до поповнення справи, яка починала глибути. Офіційний «фундук» школи й церквиної з Острогу друкарні, зроблений кн. Кост. Вас. Острозьким (1602 р.), треба ставити в зв'язок з приїздом до резиденції українського великоменного пана до сень відомого українського діяча, освіченої людини, автора «Путника о садомъ градѣ Ерусалимѣ». Жалетнього синьора, Ісаакія Борисовича, який пізніше став єпископом Луцьким та Острозьким (починально). Присутність в Острозі почесного гостя, строго ортодоксальних поглядів (однак, як свідчить його листи та «Путника», не ворога простоти моні) розворушив старого князя, і лише р. 1602-го в Острозі видрукоовано згаданий новий «Часослов» (Карет, ч. 169). По «фундації» монастиря Ісаакія було призначено першим його ігуменом, хоча згідно з йї змістом, ігуменем по зміні бути не має обирались.

Наприкінці 1602-го або на поч. 1603-го р. прибув до Лермана, вихованець Острозу відомий Іоан Кияницький, людина ортодоксального православних поглядів, досконально знамене, дормиторій, земель та знаними з мовою грецькою. Пробув він у Лермані, де і Ісаакій, до самого почуття 1603-го року.

Короткий час: перебувши у Лермані Григорій Острозький, від своєї та варіанти, та особливої значущості для будівельної сфери, перебуваній його мати це менлю. Однак при таких відсутніх умовах вирішено було переїхати до Лермана Острозьку князярою, якому по смерті Василя Суразького, завідувані один із північних Острозьких вихованців - Луцької друкаркот холопіт (якот це вживалося) Лук'ян Нападсько, родом з Кам'янця на Поділлю. (?). Народився він чи не наприкінці 40-х рр. або на самій початку 50-х рр. XVI ст., з походженні був сином вільного, заможного козака-ремісника, вчитель, як видно, в Віленській юдітській колегії, а по смерті батька, якому його роботодавець Гусітніський пан Калиновський («бенк роколіт»), став єдиною спадкоємною засвіткою родини та оселював в Острозі, де став двоюрідним і одночасно учнем І. Федорова в друкарській справі. Кою 1599-го р., коли викріях Кремія гостював у Острозі та прихильно поставився до Даміана, той одержав підвищення і став пропонованою придворної церкви в Острозі (спочатку, певне, Боголібенської, потім Миколаївської). Черезважливі звичайні почав Даміан відправовати в Острозькій гуртку тільки тоді, коли він був звільнений з коню Василя Суразького (бл. 1598-го р.). Всі видання, що виходили під ім'ям Острозького з 1602-го р. («Часослов», Остроз) виникалися за безпосереднім доглядом, а частіше з іменем Даміана. Однак сама загроза стала б велика помилкою, коли б ви захотіли судити про діяльність Даміана якщо він змісту урівноважених передмов його до редакційних книжок, які, усіх він скромно підпишувався: «Даміантъ, редицтвійный праузітеръ». Документи Архіву І.-З.-Р.А., в яких ін'я «шоу» зустрічається зоряді в іменем Саворина Надіївського, дають нам рясній жиґеріл для креативної характеристики ідейного представника української культури міст, того гороїчного часу. Людина, із якої козацької якоті, Даміан з'являється перед українські якоті то з хрестом ⁶), тоді з мечем у руках, Скорига чи Даміан дають незаперечні докази для того, щоб судити, що розбиваючі якоті, в яких, якічах того часу, браз участь Даміан, були кордени не тільки для «ідеїної» справи, але й для кінкії припідні та його свільниців, які збагачували свої матеріальні скарби коштом прихильників католицтва та унії. Кара на смерть Саворина (не «міднім бісером», як каже народниче вислові), поважні луги та зміна обставин «шоу» зробили Даміана дезадданім. Він з часом став виключно займатися справами української просвіти та имести панегірики в поїдану і ставу

вельможного пана, якому передоніся служив та був зобовязаний своєю недоторканістю під час великої поразки української партії в державі шляхетської республіки. Як осока духовна, Даміян знайшов спільну мову з ортодоксально-православними особами, що керували Дерманським монастирем, а як людина життя він вініс до їхнього осередку острозьку поступову течію, що стояла за «просту мову» в святіх писмі, ляляючись головним її застуپником у Дерманію. Ось це, наскічно, й спричинилося до того, що Дерманські видання друкувались двома, а не одною, церк-слов'янською, мовами.

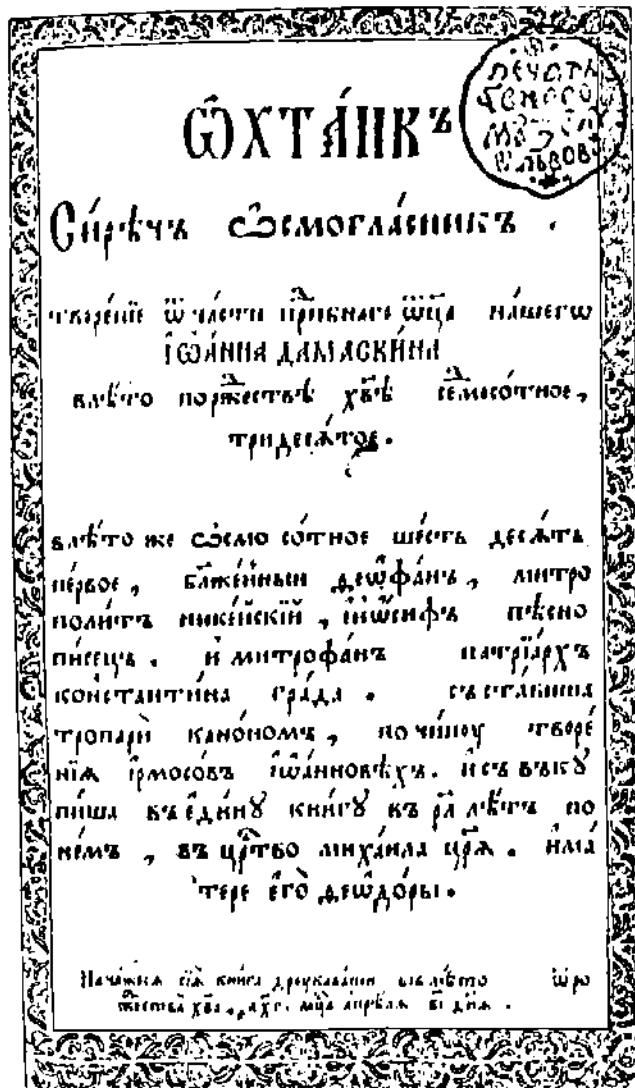
Першим виданням перенесеної до Дерманія друкарні був «Діалогъ альбо размова о православной и правдивой от্বѣ единопоклонническое восточное церкви: святѣйшаго отца Мелетія патріарха Александрийскаго, свѣтлосѣльному Константину Василеву Острозскому изъ Константинополя 602 року прѣланъ...». Наскічно, це було перекладено близьким до Мелетія «зацимъ мужемъ» Микитою (Никитою). Грецький текст зовсім не дійшов до нашого часу; український зберігся в двох списках. Одного з них видруковав Малишевський (ор. сіт. II кн. 1872, стор. 49—84), а другий ми знайшли в рукоп. збірнику Р. П. Б. (Собр. Яворського, ч. 10). За редактора грецького друку книжки, коли такий існував, слід визнати Ісаакія Борисковича, а українського—Даміяна.

1
ДЕРМАНЬ
1602

ДІАЛОГЪ, альбо размова о православной и правдивой от্বѣ единопоклонническое восточное церкви: святѣйшаго отца Мелетія патріарха Александрийскаго, свѣтлосѣльному Константину Василеву Острозскому изъ Константинополя 602 року прѣланъ... 1602

Другим виданням у Дерманію був «Охтаникъ сирѣчъ ѿ многласникъ...» (Карат. ч. 176) якого розпочато друком 12 квітня 1603 р., закінчено у вересні 1604-го р., (див. вихід, Каратаси, ч. 176). Вихідного листка цієї капитальної праці (в аркуші) підписав «Даміанъ, недостойный предвітеръ». Це свідчить, що він брав значну участь в підготовленні книжки до друку. Йому належне належить велика передмова, друкована двома мовами (українською та церк.-слов'янською); церк.-слов'янський текст певне належить Іову Княгиницькому. Кінець-кінцем передмова ця могла бути колективною працею дерманського вченого гуртка. Іов Княгиницький та Ісаакій певне теж брали участь в її компонуванні. На звороті титульної картки уміщено написи, які відносяться до видання «Изслѣдов. и Материалахъ» акад. В. М. Неретца, I, части, II, СПБ., 1900.

В основу дерманського Октоїху, як це викриває порівняння, покладено Московський Октоїх (1594), що його видав Андронік Тимофіїв Нев'єжа за патр. Іова. Церквино-слов'янська мова першотвору замінилась її у дерманськіх виданнях; часом, зрешті, видавці мимоволі вносили українськими в пропис, зчаста, одинак, написки, слов'янізували текст, намагаючись бути консервативнішими. Всі цінні зміни в московськіх виданнях скеровано на те, аби скоротити та зменшити розміром двохтомове московське видання. З цією ж метою вжито було й піститу. В результаті цієї технічної роботи створилася книжка з боку кількості матеріалу менша від московської на % 30, а на розмір менша явою (в залежності від шрифту). Мети було досягнено, за рахунок, проте якости, бо московським виданням, де слова наведено пісні, було зручніше користуватись.

Титульна сторінка дерманського Октагона, 1603 р.

ОКТОИХЪ сирѣчъ освѣтлолѣтнікъ , творевіе отчасти пре-
воловнаго отца нашего Іоанна Дамаскіна , а зѣто по рождествѣ
Христа седносотное тридесѧтое , въ зѣто же осмосотное шестысѧть
первое блаженныи Феофанъ митрополитъ Никейскій , и Госпель пѣ-
сноисецъ и Митроѳанъ патріархъ Константиновграда съставивъ
трошары канономъ , по чиму творенія промосовъ Іоанновѣцъ , и съвъ-
купиша въ одну книгу , въ 430 лѣтъ по кемъ , въ царство Михаила
царя и матере его Феодоры . Начинаєся сѧ книга зроуковати въ
зѣто отъ рождества Христа 1603 , ительца Апреля 12 дни .

Третім виданим дерманської друкарні був «Лист» Мелетія до Іпатія Потія, 4^о (Карат., ч. 178); видано його, як свідчить титульна картина, 6 лютого 1605-го року. Мовою українською перекладено листа, як свідчить уміщена наприкінці (зложені, пеши, Даміном) пірша, на Україні («въ Сарматехъ») І. Борецьким («Борецкимъ надъзеръ Аполлонови коханнымъ»), який був тоді ректором Львівської братської школи (з 1604 р.).

Вірші «На крестъ и гербъ, о томъ, что на кони, На мѣсяцы и ан҃тады» (їх передрукованій акад. В. М. Перетцем), в токож передмову¹), зложеніо Даміном, про що свідчить підпис.

з
ДЕРМАНЬ
1604

Листъ Мелетія патріарха Александрий-

СКАГО — до велебного епіскопа Іпатія Потія, буду-
чого еще на тотъ часъ епіскопа Володимерского, о от-
ступленью его з напоминанемъ отцевскимъ до него пи-
савый. В манастире Дерианскомъ выдрукованый, в лѣто
отъ Рожества Христова тысячного 605-го мѣсяца Февраля
6 дня. «1604»

Трьома вище згаданими виданнями обмежується видавнича діяльність дерманського гуртка. Р. 1605-го Ісаакій та Іов залишають Дермань. З їх від'їздом припиняється педагогична (у школі) та друкарська робота в манастирі. Технічне приклади друкарні переносять знон у Острог, і там наступного року відновляється друкарська справа. Навіть той короткий речникъ, протягом якого друкарня іспуvalа в Острозі, дає змогу констатувати неу-
хильне переведення в життя накресленого заздалегідь програму праці. Шу-
каючи творів безперечно авторитетних, дерманські діячі обмежилися на-
сам-кінець лише на творах Мелетія. Розраховано їх було на ширші кола
читачів і для того видано приступою українському освіченому громадин-
ству українською літературною мовою того часу. Їдучи на зустріч есте-
тичним запитанням суспільства, а так само з пошані до засновника ма-
настиря, який власнє утримував друкарню, виданим передпосилалі папе-
гірики та прикрашали їх малюнками.

Своє консервативне відношення до мови церковних книжок гурток українських діячів вилів у вид. «Октібхах». Навіть передмову видруковано було в цім виданні, рівнобіжно з українським текстом церковно-слов'янською мовою. Загальне, ідейне керовництво мав, розуміється, патріарший екзарх, якому допомагав Іова Киягинецький, технічне переведення в життя всіх планів виконали Даміан та невідомі нам його другорядні помішники. Серед останніх тоді Й пізніш могли бути Острозькі панотці Сава (докум. за 1592 р.) та Денило (докум. за 1597 р.) . . .

Микола Макаренко у своїй цінній праці "Орнаментація української" книжки XVI-XVII ст.". (Київ, 1926, стор. 32) подає герб князів Острозьких та описує одну з них відмінну на книжці "Лист Малетія, патріярха Олександрийського". В іншім місці цей же автор вказує, що українська книга на протязі віків, а головно XVI-XVIII ст. створила самобутню добу в якій вона піднеслася дуже високо та увібрала в себе найкращі зразки рукописної книги. Одним словом, попередні віки вклалі в нашу стару книгу все те, чим жив тоді мистець цього діла.

На черговій сторінці подаємо знаменно Острозьких на підлішевій сторінці дерманського видання "Листа..." та кілька слів Миколи Макаренка:

12. Герб „княжат“ Острозьких з книги: „Лист Мелетія... Дерманської друкарні 1605 року.

Від XVI століття починаючи, так у закордонних, як і в Українських виданнях, що з'явилися на світ за допомогою якої-небудь особи, на звороті вихідного аркуша вміщається герб цієї особи з віршованим їй присвяченням, в якому пояснюється емблема герба, васлуги особи, його родини.

Крім того, що мало не кожен герб сам по собі є вже графічна окраса і іноді дуже гарної композиції та роботи, тут, у книжках, оздобляється його різними ще елементами цілком декоративного характеру, на які тільки здатні були майстри — ритовники та гравери того часу.

Герб уміщається в чудову що до композиції, гарно виконану, соковиту рамку, гірлянду, вінок, наприклад, герб „княжат Острозьких“ у книжці Дерманської друкарні: „Лист Мелетія... до Ипатія Потєя“ друку 1605 року, де бачимо надзвичайно майстерньо скомпоновану і вигравіровану овальну рамку з листу та садовини. Ця робота може бути за зразок сучасним графікам... То герб, в гілках та листях, то він ховається в пишному картуші з сміливими закрутками, завитками, як от герб тих самих Острозьких в Острозькій Біблії 1581 р....

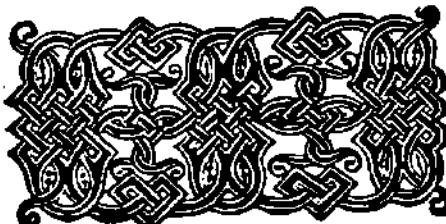
Вибираючи все розгораше по різних статтях та розділах праць окремих дослідників треба згадати статтю М.Ковалевського "До історії Острозької друкарні, кінець ХІІІ - початок ХІV ст." (стор. 33). Автор наводить Акт поділу маєтностей князів Острозьких, в якім згадуються імена друкарів Острога і Дерманя, між іншим з Дерманя "Іван Тишко і Федір". Ця згадка насуває думку чи не "Іван" і "Федір" скрився за скриптонімом "ІФ дР." (причому "р" надрядкове) в "Октаиху" Дермань, 1604 р. розшифровуючи це можна читати: "Іван і Федір - друкарі". Багатьох дослідників цей скриптонім пояснювали по різному, а в тому Іван Огієнко (митр. Іларіон) також сумнівався, чи це ініціали самого Івана Федоровича, якого в цьому часі в Дермані давно вже не було (він помер у Львові, 1583 р.).

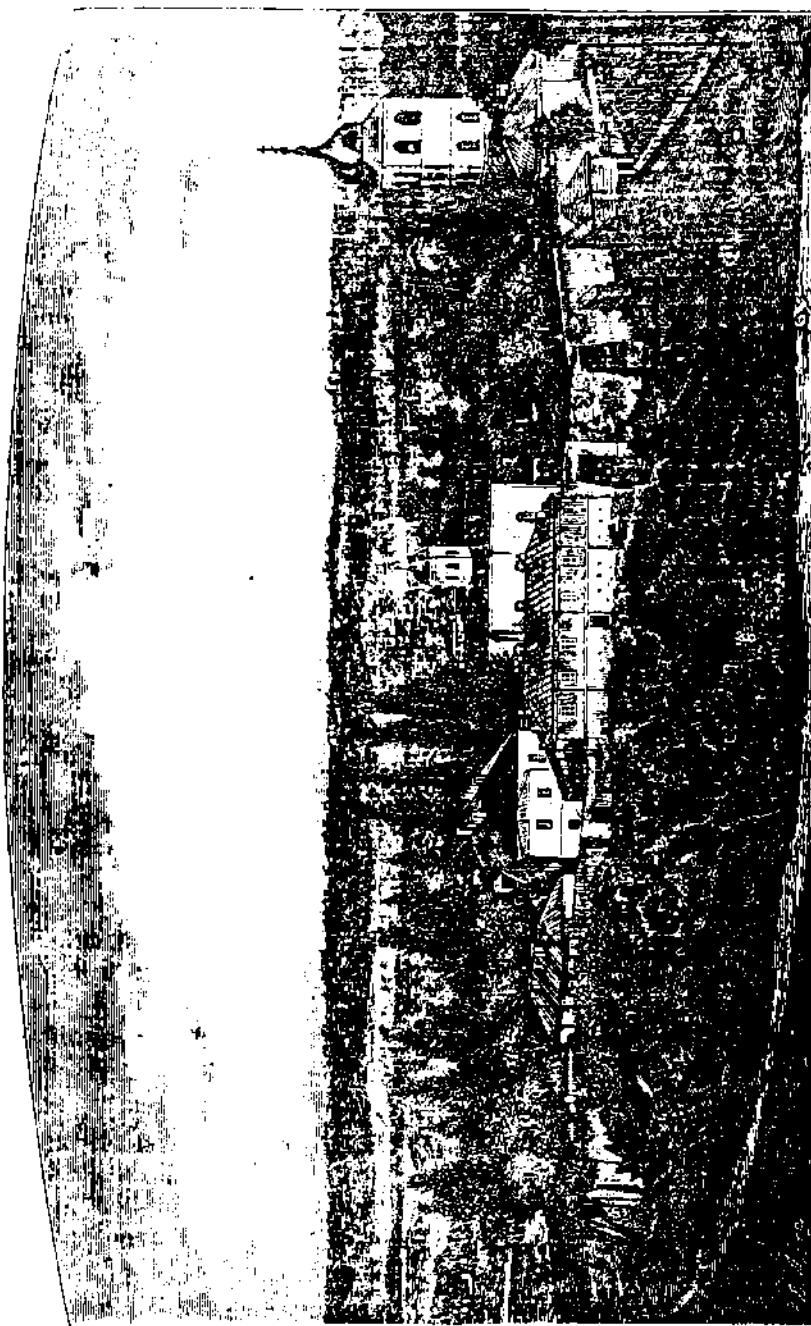
Для автора покажчика до Нового Заповіту, Остріг, 1580 р. важний біографічний причинок - записна вкладка до Євангелія надрукованої у Вільні, 1575 р. Петром Мстиславцем, що була подарована до Дерманського монастиря. За Немировським (Начало книгопечатання, стор. 95) зміст записі такий: "Аз Тимофей Аннич диак школы руской Острозской и аз Федор Наумович Гарабурда, боярин дерманский, в лето 7092 иядикт 12 круг солнечний 80, а луны 5 месяца мая 6 в среду 10 недelli по пасце по старому... купивши сию книгу евангелие тетр придали есмо и на престол положили у храма пречистыя и живоначальныя троицы монастыря Дерманского ради памяти своея вечно и непорочно... Римляном же тогда пишущим от по плоти рождения господня 1584 и по мая 16 по отшепенстве же их от нас в празниках ленских и святыя пасхи 2".

За припущенням вищезазначеного автора цієї замітки "Тимофей Аннич" - це ніхто інший, як Тимофій Михайлович, знаний автор покажчика до Нового Заповіту; першого покажчика на Сході Європи здійсненого у Острозі на Волині, 1580. Це також доказує, що він був тоді вже вчителем, а перед тим студентом Острозької Академії. Спорідненість Тимофія з Федором Гарабурдовим нам невідома. Останнє призвіще дуже часто зустрічається в тих часах, один із них, або то самий був послом до московського царя, а навіть клопотався там дістати список евангелії для використання в острозькім видані біблії.

Польський дослідник Кардашевич в "Дзвес давнього Острога", подає, мабуть, за Йохером (Образ бібліографічни) та можливо і за Мацийовським (Пісьменництво польське) імена у Дермані в 1628 і 1629 рр. були надруковані чотири назви Мелетія Смотрицького: Апологія... Листи до о. Борецького... Ексегезис... та Консіderetia... І.Огієнко (митр. Іларіон) називає це тенденційності автора. Приписувати Дерманській друкарні публікації польською мовою зовсім не оправдане. Цю справу частково вже спростував Естрайхер в т. XXXIII, стор. 331. Всі ці друки вийшли польською мовою з друкарні Яна Шеліги у Львові, а з Дерманем стільки мають спільногого, що в тому часі архимандритом Дерманського монастиря був іх автор М.Смотрицький, тоді вже унійтом.

Дерманська друкарня існувала дуже коротко, але наскрізь носила чисто український характер, про це свідчить передмова "Октаихи" церковно-слов'янською та українською мовами. Отже видавші тут вживали українську на ті часи додаймо - народну мову. Гарячим оборонцем української мови був отець Деміян Наливайко, брат полководця Северина Наливайка. Деміян Наливайко помер 1627 р.

Лерханский замок Р
(Границы конца XIX в. Батиков, Волынь)

ПОКАЖЧИК НА ІВАЖЛИВІШОГО

(Імена, місцевості і типові назви)

- Абданк, герб, 46
Авакум, пророк, 63
Август Саксонський, 58
Англія, 6, 61, 83, 97
Андрелла, М. 82
Антонович, ? 10
Антипоркович, Ф. 39
Академія Острозька, див.
 Острозька Академія
Алоїза-Анна Ходкевич, 103, 126
"Археологія України", журнал, 10
Астаф'єв, Н.А. 88
Атанасов, П. 59, 87, 88, 112
Афіни, 122
Афон, гора, 19

Балабан, Г.еп. 29, 108, 115, 126
Балабушевич, В. 24
Балкани, 83
Барановський, Л. 29
Барнікот, Джан, 59, 61, 97, 98
 (Див. також латинкою)
Бевзо, О.А. 131
Белз, 11
Бельмаж, дільниця, 9, 10
Бельовський, ? 11
Бендасик, С. 110
Берестейська Унія, 22, 131
Берестейський Собор, 22, 29, 111
Берестя Київське, 115
Беринда, П. 30
Бехам, Г.С. 27
Быков, Н. 25
Бичков, І.О. 109
"Бібліологічні Вісті", 107, 131
Білецький, О. 19
Білорусь, 83
Блонницький, Я. 84
Блурова, А.Д. 23
Бтумінгтон, Індіана, 5
Боголюбський, А. 13
Богорич, А. 48, 58
Бодлянська бібліотека, 97, 101
Божені, місцевість, 12
Болгарія, 32, 83
Болховитинов, див. Евгеній, монах
Борецький, І. 125

Борисевич, І. 108, 132, 133, 135
Ботвинник, М. 88
Брилінгер, М. 63
Броневський, М. 22, 107
Бужани, 11
Букарешт, 84
Суквар, Тота, Сх. Нечетчина, 41-55
Буквар копенгагенський, 47, 57
Буквар, Остріг, 1578, 55-60
Буквар, 1600, 102
Бурундай, 14
Бурцов, В. 60
Буслаев, Ф. 23
Буття, книга Ст. Зав., 78

Валахія, див. Мoодавія,
Валета, Мальта, бібліотека, 66
Валія, річка, 10
Валюв, Г. 16
Варшава, 18, 21, 66
Василенко, Н.П. 24
Василь Великий, Св. 94, 120
Василь Красний, кн. Острозький, 124
Василько Ростиславович, 12
Васильович, Іван, цар, 77
Ватикан, 126
Вежа Татарська (Остріг) 13
Венеція, 19, 131
Вербильський, Т. друк., 29
Весіс, див. Єв'ї
Віндеор, Англія, 6
Висока школа в Острозі,
 див. Острозька Академія
Вишеньський, І. 30
Вишневецькі князі, 115
Вишня, 115
Відень, 58
Віленська Бзуцька Колегія, 132
Вільбовка, 10
Вільно, 18, 29, 34, 61, 66, 113
Вільнюс, див. Вільно
Вініямін, монах, 78
Віттемберг, друкарня, 58, 65
Власовський, Іван, 25
Возняк, М. 24, 34
Волиняни, плем'я, 11
Волинь, 5, 10, 11, 33, 123, 124, 126

- Волинська Духовна Семінарія, 127
 Волинський музей, Житомир, 83
 Волович, О. 89
 Володимир, кн. 75, 127
 Володкович, Ф.-Ф. 126
 Вольський, Ж. 130
 Воскресенський, Г. 67
 Второзаконня, Ст. Зав., 63
 Вульгата, 78
 Вятичі, див. Утичі

 Габданк (філігрань, герб) 51
 (див. Абданк)
 Галич, 115
 Ганський, ?, 20
 Гарабурда, М. 36, 77
 Гарабурда, Ф. 137
 Гарвардський університет, 66
 Гембарович, М. 36
 Генадій, патр. (1583) 91
 Ненадіївська біблія, 78, 79
 Герсдот, 11
 Геснер, ? 131
 Глинськ, 11, 124
 Годунов, Б. 35
 Головацький, Я. 35
 Гълубев, 23, 123
 Горинь, 6, 9
 Городище, 3
 Городло, 16, 17
 Горсей, Л. 83
 Горфункел, А.Х. 67
 Гоффман, Я. 11
 Гоша, 10
 Грабарка, річка, 8
 Грек, Максим, 38
 Греко-Слов'янно-Латинська Колегія
 див. Острозька Академія
 Гречія, 18
 Гринь Іванович, 37, 53, 81
 Грицько зо Львова, 39
 Гродецький, Д. 24
 Грушевський, М. 7, 11, 15, 18, 19, 20,
 21, 81
 Грушів, 29
 Гулович, 20
 Гуменицький, 20
 Гурницький, Л. 77
 Гурток вчених
 див. Острозька Академія
 Гусева, А.А. 87

 Гегеманн, І. 83
 Гданськ, 18
 Гергард, І.К. 41, 58
 Гжегож Павло з Бжезін, 81
 Гота, Сх. Нім., 44, 47, 58
 Грасгофф, Г. 42, 47, 49, 50, 51, 55
 Гуттер, Е. 58

 Далмати, Ю. 58
 Дамаскін, еп. (Семен Рудинев) 109
 Данило, король, 14
 Данія, 18
 Денвер, Англія, 6
 Деревліни, 8
 Дермань, З, 9, 123, 125, 133, 137
 Дерманська, друкарня, 5, 123-137
 Дерманський монастир, 36, 124, 131-32
 Джунті, Дж. (біблія) 74
 Джунті, Я. (Ліон), біблія, 81
 Джус, М. 36, 125, 130
 Добромиль, 29
 Добровський, Й. 83
 Долгорукий, Ю. 13
 Домжин, Павло, монах, 71
 Дорогобуж, 12, 15
 Дрезден, 58
 Еронік, ЗЗ, 121, 122
 Дружаревич Іван, 39
 Друкарня з Острозі,
 див. Остріг друкарня
 Друкарня, Львів, див. Львів, друкарня
 Давид Ігорович, 12
 Дубень, див. Дубно
 Дубенська вулиця, Остріг, 9
 Дублін, Ірландія, 66
 Дубно; 9, 11, 15, 18, 124
 Дубович, І. 126
 Дуліби, плем'я, 11
 Дуліби, село, 10

 Евгеній, монах, 23
 Європа, 6, 21
 Європа, Західна, 81, 83
 Європа, Південна, 79
 Європа, Східна, 79
 Єссеєв, І. 67
 Еласовський, А. 54
 Елеонський, Ф. 88
 Есфір, кн. Ст. Зап., 70, 79
 Естрайхер, К. 137

Єв'ї, 66
 Європа, див. Європа
 Єгипет, 78
 Єздра (Ездра) прор., 78
 Єлизавета, цариця, 86
 Єремія, патр., 91, 132

 Жак, Ле Лрнг, 83
 Жидичин, З
 Житецький, П. 23
 Жолкевський, 21
 Жукович, П. Н. 25

 Заблудів, 54
 Замок в Острозі,
 див. Остріг, замок
 Замость, 126
 Запаско, Я. 47, 80, 87-88, 102, 111
 Зарваниця, 10
 Заслав, 10
 Заславський, Д. 126
 Західна Україна
 див. Україна, Західна
 Заягель, 15, 18
 Здолбіщі, 15
 Земко, Т. 32
 Зернова, див. Зъорнова, А. С.
 Зигмунт, король, 15, 124
 Зизиній (лексис) 88
 Золотоустий, Іван
 див. Іван Золотоустий
 Зъорнова, А. С. 47, 48, 59, 61, 73, 80,
 85, 87, 88, 94

 Іван друкар, див.
 Федорович, Іван
 Іван Золотоустий, 33, 94, 120, 125, 129
 Іларіон, Митр. 25, 86, 103, 110, 123,
 128, 137
 Імстичівський, І (Й), 83
 Іпатій Потій, див. Потій, Іпатій
 Ісаєвич, Д. Я. 5, 33, 41, 42, 55, 60, 66,
 88, 111
 Ісаїв, д-р. 21
 Ісаія, прор. 63
 Ісход, книг Ст. Зав., 63
 Ісус Навін, 78, 79
 Ісус Христос, 57, 68, 72
 Італія, 18, 19, 83

Йона, прор. 63
 Йохер, ? 137

 Калиновський, пам., 132
 Камінець, 115
 Кам'янече на Поділлі, 132
 Карагаев, И. П. 67
 Карапетович, ? 10, 137
 Карпати (дільниця в Острозі) 9
 Кембридж, Англія, 59
 Кидри (дільниця в Острозі) 9
 Київо-Печерська друкарня, 29, 30, 32, 33
 Київо-Печерська Лавра, 5, 9, 122
 Київ, 11-13, 29, 66, 78, 83, 112, 129
 Київська Русь, див. Україна
 Киприян, архим. 107, 109
 Киприян, митр. 63
 Кирило, архиеп. бруса. 106
 Кирило-Методієвське Братство, 10
 Кирило в міри Костянтина, 57
 Кисельов, М. П. 53, 67, 80, 88, 118
 Китиця, П. 24
 Кішка, П. 15
 Клаус, Гельмут, 47, 48
 Клірик Острозький, 107
 Книга царів, Ст. Зап., 63
 "Книжниця" в 6-х розділах, 38
 "Книжниця" в 10-х розд., 99
 Книшин, 16
 Княгиницький, Йов, 35, 108, 125, 133, 135
 Князівство литовське, див.
 Литовське князівство
 Князівство Київське і Руське, 17
 Ковалський, М. П. 58, 137
 Ковельщина, 11
 Колегіум Неболіум, 13
 Коляда, Г. І. 87
 Коль, Й.-П. 83
 Конда, принц, 126
 Костантинів (К. стил...в) 112
 Коньча, герб, 54
 Коперниківський, К. 107, 131
 Копітар, В. 83
 Короленко, В. Г. 83
 Корунка, С. 38, 74, 113
 Коршев (Коршів) 124
 Костецька, Бета, 21
 Костомаров, Н. І. 25, 87
 Кот, С. 59

- Кравців, Л. 128
 Краків, 11, 19, 32, 48, 121
 Кралах, Лука, 65
 Красна гора (Остріг) 9, 10
 Краснобрідський монастир, 83
 Красовський, Д. 115-16
 Крев, місц., 16, 17
 Кременець і Кременеччина, 6, 128
 Кривий Ріг, 7
 Крилос, 29
 Кріп'якевич, І. П. 110
 Крупи, 15
 Күнин, 124
 Кураш, ліс, 10
 Кургали, місц., 10
 Курцевич-Курятович, еп. 126
 Кутейн, 66, 90
 Клешовичі, Польща, 80

 Лашевський, В. 84
 Лебединцев, Ф. О. 25
 Левицький, О. П. 87
 Лейпциг, 58
 "Лікарство на ослалий умсл...", 104
 Леніград, 11, 109, 111 (див. також
 Петербург)
 Литва, 16, 17, 18, 83
 Литва, академія наук, 66
 Литовське князівство, 3
 Мі, Ричард, 97, 101
 Лівчиці, Львівщина, 80
 "Літопис Волині", 11
 Логвин, Г. Н. 8, 9, 10, 13, 18, 122
 Лобачевський, Є. 127
 Лопатинський, Ф. 84, 86
 Лопухович, О. 25
 Лосятинський, В. 38
 Лубії, 21
 Лука, евангеліст, 63, 81
 Лушков, П. 88
 Луцьк, 20
 Любичі, 12
 Люблин, 17, 69, 113
 Люблинська унія, 16, 17, 35
 Люблинський Собор (?)
 Любомирські, князі, 127
 "Лянмент дому Острозьких", 59, 103, 112
 Ляхівці, 9
 Львів, 3, 18, 22, 23, 33, 39, 47, 61, 121
 Львів, братська друкарня, 29, 32, 59
 Львів, монастир Св. Онуфрія, 33, 122, II 16
- Львівська езуїтська колегія, 132
 Львівський літопис, 131

 Мазепа, І. 20
 Мажаренко, М. 135
 Максимович, М. 23
 Максимович, Я. 38
 Малишевський, І. І. 24, 133
 Малиновський, М. 25
 Мамонич, К. 37, 74, 113
 Марамороша (Закарпаття) 83
 Маслов, І. С. 22
 Матвій, евангеліст, 63
 Матфей, див. Матвій
 Мацийовський, 135
 Мацкік, О. Я. 88
 Машталір, Р. М. 26, 67
 Межиріччя, 9
 Мелетій Пігас, патр., 106, 107, 125,
 129, 133, 135
 Мелхіседек Значко-Яворський, 126
 Мемфіс, 122
 Методій, учитель слов'янів, 57
 Мещеримів, І. 83
 Мизочки, 124
 Микитась, В. Л. 88
 Миколаївський шлях, 9
 Міна, чернець, 38
 Мирогош, 11
 Митрофан, еп. 84
 Митрофан, патр. Константиноєвграда, 134
 Міллер з Аугсбургу, 80
 Могилляни, 10
 Марковея, книги Ст. Зав., 78
 Молдавія, 32
 Москва і Московщина, 15, 32, 38, 43, 66, 78
 Мстислав, київський, 13
 Мстиславець, Петро, друкар, 80, 94
 Мстиславовичі, волинські 13
- Н. М. (автор статті прр Дермань) 25
 Наливайко, Д. 20, 22, 36, 38, 41, 107-109,
 121, 125, 133, 135, 137
 Наливайко, С. 7, 20, 21, 22, 107, 132, 137
 Нафакайл, 6 (Е), 75
 "Наука і Суспільство", журнал, 6, 33
 Невір, 11
 Неври, плем'я, 11
 Негалевський, Валентин, 69, 76
 Немировський, Е. Л. 51, 58, 110, 123, 137
 Нестор, літописець, 11, 12, 59

- Никифор, протосинкліт, грек, 116
 Никон, ігумен, 103
 Німеччина, 18, 83
 Новгород, 78
 Нове Місто (діл. в Острозі), 10
 Новий Завіт, 1580, 62-67
 Новогрудок, 89
 Новостав, папірня, 80
 Нью-Йорк, 11

 Огієнко, Іван, див.
 Митрополит Іларіон
 Огінський, Б. 66
 Огінський, ?, 21
 Огурцевич, Я. 126
 Олег, кн. 12
 Олексій Михайлович, цар, 86
 Оргест, післанець, 12
 Остріг - майже на кожній сторінці.
 Остріг, Біблія, 72-88
 Остріг, замок, 18
 Остріг, плин, 13
 Острозька Академія, 3, 15, 19, 34, 54,
 79, 110, 111, 120, 131, 137
 Острозька друкарня, 18, 22, 34, 40, 98
 Острозька школа, див.
 Острозька Академія
 Острозький гелікон, 131
 Острозький, Іван Костянтинович, 5, 9, 15,
 24, 33, 122, 124
 Острозький, Костянтин Костянтинович -
 майже на кожній сторінці
 Острозький літописець, 131
 Острозький, Ямуш, 109
 Остроп'єв, 132

 Ю.П. див. Перхорович, Ю
 Падуя, 19
 Павло, апостол, 129
 Палеолог, Д. грек, 55, 78
 Пастернак, Я. 10, 11
 Пекалід, С. 34
 Первовльф, І. 88
 Пересопниця (евангелія) 3, 13, 66
 Перетц, В.М. 87, 109, 133, 135
 Перштейн, А. 22, 25
 Перхорович, Ю. 11
 Петербург, 86, 99, 109, 128
 Петро I, цар, 84, 86, 111
 Петров, Н.І. 24
 Плетенецький, Є. 29
 Плюжко, 10

 Погонь, герб, 54
 "Покажчик до Нового Заповіту", 68
 Полоння, 18
 Поляк, Азельм, 89
 Польща, 16, 17, 18, 20, 29, 35, 75, 77, 81
 Поссеміно, Антоніо, 34
 Потій, Іпатій, еп. 24, 97, 125, 136
 Почаїв, друкарня, 29
 Почаївська Лавра, 5
 Прага, 19, 83
 Прип'ять, 11
 Протасій, архим. 122
 Прусія, 18, 83
 Пташинський, С.Л. 89
 Птоломей Філадельф, цар, 72, 78, 83
 "Пчела", 121, 129, 131, 132
 Пятицький, ? 114

 Радзивілл, К. 89
 Радищевський, О.М. 38
 Радогоша, 10
 Радомишль, 126
 Райгородок (Деомаль) 128
 Раковецький, М. 83
 Ратдолльт, Е. 81
 Ратно, 127
 Рау, Г. 65
 Рим, 8, 20
 Римша (Хронологія), 89, 90
 Рівне, 6
 Річ Посполита, див. Польща
 Рогатинець, І. 66
 Рогатинець, Ю. 96, 115, 117
 Родецький, О. 111
 Розваж, 10
 Роман Мстиславович, 13, 14
 Росія, 28, 66, 79, 83, 86
 Ростиславовичі галицькі, 12, 13
 Ротобор, посланець, 12
 Рудецький, О. 69
 Ружицькі, князі, 115
 Ружицький, Е. Й. 67
 Русь, Київська, див. Україна

 Сагайдачний, гетьман, 7, 20
 Сакович, К. 108
 Солтиков-Шедрін, 111
 Салтушко, кн. 15
 Санкт-Петербург див.
 Петербург, також Ленінград
 Сапіга, Лев, 89
 Сасаниди, плем'я, 11

"Свобода" час., 43
Святополк (1100) 12
Седельников, А.Д. 87
Селецький, А. 108
Семеонівська школа (Болгарія) 78
Семигород, 20
Сенькович, С. 38, 74, 113
Сербія, І. 39
Сербія, 32
Сибір, 6
Сидоров, О.О. 27, 30, 59, 65, 67
Сіммокс, Дж.С.Г. 43, 44, 47, 49,
55, 61, 67
Сімнаджович, Антосько, 38
Сірахові оповідання, Ст.Зап. 65
Січинський, В. 25
Скитіл, 11
Скорина, Ф. 58, 81
Скумін, Т. 89
Славинецький, Є. 84
Слуцький і Слуцькі, кн. 20, 34
Случ, 11
Сльозка, М. 29, 60
Смотрицький, Г.Д. 35, 36, 53, 72, 75, 79,
84, 92, 121
Смотрицький, Мелетій, 35, 55, 101, 108,
109, 126, 137
Смотрицький, Степан, 35, 38
Соболь, С. 29
Соломон, пророк, 65, 78
Солоніки, 57
Солунь, джв. Солоніки
Сперанський, М. 132
Степанович, Іоанна, 130
Стир, 11
Стрітиць, друкарня, 29
Стубло, 11
Суздальщина, 14
Сураж, 131
Суразький, Василь, 22, 35, 38, 41,
92, 108, 132
Схід, близький, 11

Тарасевич, Л. (А) 31
Тарнів, 17, 18
Тарнавська, Софія, 15,
Темпліри, орден, 126
Теплов, Л.П. 26
Терентій, Іванович, свящ. 38
Терлецький, Кирило, 92
Тимофій Михайлович, 35, 38, 62, 69,
70, 71, 137

Тишко, І. 38, 137
Тишко, Ф. 38, 137
Тодорський, С. 84
Торччи, 12
Толстой, М.І. 88
Троя, 122
Трубер, П. 62
Турів, 18

Угорці, 29
Угоршина, 20
Угри, 11
Ужгородський семінар, 83
Україна, 6, 7, 11-17, 22, 28-29, 35, 57,
59, 78, 79, 83, 131
"Україна", журнал, 41, 48
Унів, 29
Успенський, Б.А. 88
Утичі, 12

Федор, цар, 35
Федоров І. джв. Федорович, Іван
Федорович, Іван, 3, 22, 26-29, 33, 102, 110, 111
118, 130, 132, 137
Феодор (Федор) князь Острозький, 127
Феофан, митр. 134
Філарет, 24
Філалет, К. 69, 97, 111
Фофанов, друкар, 84
Франко, Іван, 82, 88
Франція, 11, 83

Харлампович, К. 24, 34
Хмельницький, Б. 18
Ходкевич Алоїза, джв. Алоїза Ходкевич
Ходкевич, А.О. 76, 81
Хом'яків, с. 10, 11
Хорошів, с. 69
Храбр, монах, 47, 53, 54, 55, 57

Царгород, 19
Церква, російська, 86,
Цепцілія, Метелі, 8

Чернігів, друкарня, 29
Черський, каштелян, 130
Четиркин, Ф. 25
Чехович, М. 69, 71
Чорне море, 11
Чорногорець, монах, 109

Шараневич, І. 25
 Шарфенберг, друкар, 63, 80, 81
 Швабе, ? 58
 Швентер, Д. 58
 Шеміга, Ян, 137
 Шотляндія, 18
 Шумовський, Петро, 6, 7, 15, 25
 Шумськ, 9

 Шапов, Я.М. 78
 Шербич, П. 39
 Ширський, І. 31

Altbauer, M. 87
 Barnikot, John, 43, 87, 88
 Berlin, 44
 Black M.A. 67, 88
 Bloomington, Indiana, 42
 Bodlain Library, Oxford, England, 61
 Bolognetto, A. 87
 Bomar, J. 61
 Boyko, M. 43
 Cambridge, Trinity Collage, 61
 Czerniatowicz, J. 67
 Elmer, Thomas, 61
 Fedorov, I. 42, 44
 Frank, H.T. 87
 Freidhoff, G. 87
 Gebarowicz, M. 88
 Gota, East Germany, 41

Яворів, 29
 Яворський, ? 133
 Яворський, Значко-Мелхеседек, див.
 Мелхеседек Значко-Яворський
 Яків, апостол, 71
 Якубович, І. 39
 Ямпіль, 9
 Яремко, П.К. 87
 Ярослав, 18
 Ярослав Мудрий, 75
 Ярушевич, Аф. 25

Grasshoff, Helmut, 43, 44
 Grzegorz Paweł z Brzezin, 88
 Havtrie, T. 61
 Kossowska, M. 87
 Library News Letter, Bloomington, Ind., 43
 Maciurek, J. 87
 Simmons, J.S.C. 42-44, 88
 Skeffington, T. 61
 Świetochowski, R. 87
 Testamentum Novum, 65
 Theiner, A. 87
 Tworek, S. 87
 Vladimirova, L. 67
 Uchastkina, Z.V. 88
 Zernova, A.S. 43
 Zwoliński, P. 87

Герб першодрукаря Івана Федорова на цеглині з будинку Дерманської друкарні. Фото Г. Н. Логвина
 (Я.Д.Ісаєвич: Джерела до історії української культури доба феодалізму XVI-XVIII ст. Київ, 1972, між сторінками 128-29)

ПРИМІТКА

Ми шануємо Г. Н. Логвина за Його великий вклад в українську культуру, але не можемо погодитися, що на цій цеглині друкарський знак Івана Федоровича. На знаку друкаря видніє латинське "С" обернене наплаки, а на цій цеглині виглядає на ч. "2". Символічні знаки над щитом вказують на якийсь місцевий знак Дерманського монастиря, чи самого поселення. Поки що це сумнівна гіпотеза притаманна таможнім умовинам всходи знаходити "сліди москалів".

400 HUNDERED YEARS OF PRINTING IN VOLHYNIA
(1578 - 1978)

The year 1978 marked 400 years since the first publication in the Ostrohian printingshop of the "Greek-Church Slavic Reader" (Chytanka), in 1578. This publication was first found at the Public Library of Gota, East Germany in 1961. The first well known publication Apostle was dated 1574 in L'viv and in 1577 was established a printingshop in Ostrih, Volhynia.

The printer in Ostrih was Ivan Fedorovych who earlier in 1565 had run from Moscow accused as a "master of the devil's work" by the local intelligentsia. In Western Ukraine Fedorov changed his name to local pronunciation - Fedorovych. His son married a Ukrainian girl.

In 1575 Fedorovych was appointed by Prince Kostiantyn Kostiantynovych Ostroz'kyi as a superior of the monastery in Derman' (now renamed Ustens'ke Druhe). Besides his monastic duties, he also probably, initiated preparation of the necessary equipment for the future printingshop. At that time Prince K. K. Ostroz'kyi organized in Ostrih a school on the university level with seven subjects called "Three Language Lyceum" (Church Slavic, Greek and Latin) which need textbooks.

The "Reader" (Chytanka) was published in 1578 and up to 1583 there were published 7 books listed in this work and among them was the famous Ostrihian Bible, named by the compiler of this material "The Queen of Ukrainian books". This issue consisted of 628 sheets or 1256 pages, composed in two columns of 50 lines each with six different types of letters including Greek. It had 80 illuminations, 70 colophones, many ornaments and 1339 initials. No one country at that time in Eastern Europe was able to publish such an expensive book. By scientific estimation there were issued 1500 and other estimates say 2000. This work describes mostly the first 7 issues of the Ostrohian printingshop during the period of Ivan Fedorovych up to 1582 and partly other works published by domestic printers up to 1612.

We now qualify the Ostrohian Cultural Center in Volhynia as a very great contributor to Ukrainian culture in general. Here was the first use of Greek, Latin and other language printing types. In the issues there were included many different ornaments. Here also was published an index of the New Testament in 1580. This printingshop was the first in the area to introduce pagination in its publications. At this time were compiled in Ostrih the first poetic works of Rymsha Chronology and the "Lament of Ostroz'ky Family". In "Chronology" of Rymsha was first used in Ukrainian language the letter "I" with two dots over it. In Azbuka (Grammar) 1578, a Bulgarian monk Khrabr in the "Language Tractate" placed Church Slavic language equal to Hebrew, Greek and Latin.

Being far from the Slavic printing centres and archives, the compiler of this work had to use compilations of other authors those main purpose was to collect materials to prepare a general framework for the future complete monography dealing with Ostrohian and Dermanian printingshops and their publications.

This short account describes a history of Ostrih, a biography of Prince K. K. Ostroz'kyi and over 40 issues. In other words there are listed all titles existing in various catalogues. The Dermanian printingshop has three titles only (1602-1604).

In the Dermanian monastery Prince K. K. Ostroz'kyi probably wanted to establish a higher level theological school and in 1602 moved from Ostrih the printingshop and in 1604 moved it back. Derman' was for many centuries an ecclesiastical center in which were preserved many old writings and manuscripts. But wars and revolutions destroyed many of these historical documents.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

В примітках подано назви скорочено, нище їх подається повним описом. Деякі назви зовсім не відносяться до друкарства Острога чи Дермані, однак вони своїм змістом приналежать цій добі. Призвіща оригінал подані двомовно.

Авторів, що їх зовсім не читують на рідних землях відносимо до розділу ч. II.

I.

- Аніченка У., 1966 — Аніченка У. Київсько-царкоунаславянські традиції в українській і білоруській перекладній письменності XVI—XVII ст. — «Slavia», 1966, № 1.
- Аніченка У., 1968 — Скаринінські традиції на Україні. — У зб.: 450 років білоруського книгодрукарства. Мінськ, 1968.
- Анушкін А. І., 1970 — Анушкін А. І. На заре книгопечатання в Литве. Вильнюс, 1970.
- Атанасов П., 1967 — Атанасов П. Лівовський Апостол на Іван Федоров в Болгарії. — Ізвестія на Народна бібліотека «Кирил и Методий», т. 7 (13). Софія, 1967.
- Атанасов П., 1972 — Атанасов П. Українські старопечатні книги XVI—XVII ст. в Болгарії. — «Советское славяноведение», 1972, № 6.
- Владимиров П. В., 1888 — Владимицов П. В. Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888.
- Владимиров П. В., 1894 — Начало славянського і руського книгопечатання в XV—XVI в.— ЧОНЛ, кн. 8. К., 1894.
- Возняк М., 1921 — Возняк М. Історія української літератури, т. 2. Львів, 1921.
- Востоков А., 1892 — Востоков А. Описование русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. Спб., 1842.
- Гераклітов А. А., 1926 — Гераклітов А. А. Три видання XVI в. без выходных листов из Бібліотеки Саратовського університета. — У зб.: Ученые записки (Саратовский университет. Педагогический факультет), т. 5, вып. 2. Саратов, 1926.
- Гераклітов О., 1925 — Гераклітов О. До питання про початок московського друкарства. — «Бібліологічний вісник», 1925, № 1—2.
- Галенченко Г. Я., 1968 — Галенченко Г. Я. Василь Цятінський — паслядоунік скаринінські справи. — У зб.: 450 років білоруського книгодрукарства. Мінськ, 1968.
- Голенченко Г. Я., 1965 — Голенченко Г. Я. Симон Будний і руські первопечатники. — У зб.: Книга, 10. М., 1965.
- Голенищев-Кутузов И. Н., 1963 — Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян. М., 1963.
- Голобуцький В. О., 1970 — Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР, т. 1. К., 1970.
- Горский А. В., Невоструев К. И., 1855 — Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей синодальной (патріаршій) бібліотеки, т. 1, отд. I. Спб., 1855.
- Губицкий В., 1969 — Губицкий В. Першопечатник Іван Федоров — пущечний мастер. — «Вопросы истории естествознания и техники», вып. 2 (27). М., 1969.
- Гусева А. А., 1974 — Гусева А. А. Взаимосвязи украинских типографий конца XVI—первой половины XVII вв. — У зб.: Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. Секция истории книги. Тезисы докладов. М., 1974.
- Запаско Я. П., 1960 — Запаско Я. П. Орнаментальные оформления украинской рукописной книги. К., 1960.
- Запаско Я. П., 1970 — Запаско Я. П. Використання художньої спадщини Івана Федорова в оформленні українських книг кінця XVI—початку XIX ст. — «Поліграфія і видавниця справа», 5. Львів, 1970.
- Запаско Я. П., 1971 — Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971.
- Зернова А. С., 1947 — Зернова А. С. Начало книгопечатання в Москве и на Украине. М., 1947.
- Зернова А. С., 1958 — Зернова А. С. Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграждничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии. — «Труды» (Гос. библиотека СССР им. В. И. Ленина), т. 2. М., 1958.
- Зернова А. С., 1959 — Зернова А. С. Второе издание Букваря Ивана Федорова. — «Труды» (Гос. библиотека СССР им. В. И. Ленина), т. 3. М., 1959.
- Зернова А. С., 1964 — Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец. — У зб.: Книга, 7. М., 1964.
- Исаевич Я. Д., 1962 — Исаевич Я. Д. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках. — У зб.: Книга, 7. М., 1962.
- Исаевич Я. Д., 1964 — Исаевич Я. Д. Львовский Апостол Ивана Федорова 1574 г. — У зб.: Книга, 9. М., 1964.
- Исаевич Я. Д., 1966 — Исаевич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.
- Исаевич Я. Д., 1972 — Исаевич Я. Д. Джерела з історії української культури епохи феодалізму. XVI—XVIII ст. К., 1972.

- Каганов І. Я., 1959** — Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI—XVII ст. Х., 1959.
- Каменєва Т. Н., 1972** — Каменева Т. Н. О некоторых находках кирилловской печати за рубежом.— У зб.: Книга и графика. М., 1972.
- Каратеев И. П., 1883** — Каратеев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. 1. Спб., 1883.
- Кеппен П. И., 1826** — Кеппен П. И. Материалы для истории просвещения в России, № 2 («Библиографические листы» 1825 года). Спб., 1826.
- Киселев Н. П., 1960** — Киселев Н. П. О московском книгопечатании XVII в.— У зб.: Книга, 2. М., 1960.
- Киселев Н. П., 1962** — Киселев Н. П. Греческая печать на Украине в XVI в.— У зб.: Книга, 7. М., 1962.
- Киселев Н. П., 1964** — Киселев Н. П. Наборные украшения в изданиях Ивана Федорова.— У зб.: Книга, 9. М., 1964.
- Кіс Я. П., 1968** — Кіс Я. П. Промисловість міста Львова у період феодалізму. Львів, 1968.
- Клименко П., 1926** — Клименко П. Графіка шрифту острозької Біблії (відбиток з «Трудів Українського наукового інституту книгознавства», т. 1). К., 1926.
- Ковальский Н. П., 1970** — Ковальский Н. П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине.— У зб.: Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. Днепропетровск, 1970.
- Ковальский М. П., 1972** — Ковальский М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні. Дніпропетровськ, 1972.
- Кожин Н. А., 1958** — Кожин Н. А. Украинское искусство XIV—начала XX вв. 1. Л'вов, 1958.
- Коляда Г. И., 1952** — Коляда Г. И. Книгоиздательская деятельность Львовского братства в XVI в.— «Ученые записки объединенного педагогического и учительского института им. Т. Г. Шевченко», серия филологическая, вып. I. Сталинabad, 1952.
- Коляда Г. И., 1958** — Коляда Г. И. Иван Федоров и книгопечатание некоторых стран Восточной Европы.— «Вестник истории мировой культуры», 1958, № 1.
- Коляда Г. И., 1959** — Коляда Г. И. «Друкар книг пред тым нesвиданих» у Л'вові.— «Радянське літературознавство», 1959, № 8.
- Коляда Г. И., 1961** — Коляда Г. И. Работа Ивана Федорова над текстами Апостола и Часописа и вопрос об его уходе в Литву.— ТОДРЛ, т. 17. М.—Л., 1961.
- Коляда Г. И., 1962** — Коляда Г. И. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровим.— «Радянське літературознавство», 1962, № 6.
- Коляда Г. И., 1963** — Коляда Г. И. У истоков русского книгопечатания.— «Научные труды Ташкентского государственного университета», вып. 211. Ташкент, 1963.
- Коляда Г. И., 1964** — Коляда Г. И. Труды и дни «друкаря книг пред тым нesвиданих», Московский период.— «Труды Ташкентского государственного университета», вып. 260. Ташкент, 1964.
- Коляда Г. И., 1966** — Коляда Г. И. Нове в мові першодрукованого Апостола.— «Slavia», 1966, № 1.
- Кріп'якевич І., 1924** — Кріп'якевич І. Папір українських друків Ів. Федоровича.— «Стара Україна», 1924, № 2—5.
- Кріп'якевич І. П., 1953** — Кріп'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953.
- Левицький О., 1918** — Левицький О. Про Василя Тишинського, що переклав в XVI ст. Евангеліє на просту мову. Критична розвідка.— «Записки Українського наукового товариства у Києві», кн. 12, 1918.
- Лукьяненко В. И., 1960** — Лукьяненко В. И. Азбука Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности.— ТОДРЛ, т. 16. М.—Л., 1960.
- Лукьяненко В. И., 1973** — Лукьяненко В. И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI и XVII вв. Вып. I. Л., 1973.
- Люблінський В. С., 1959** — Люблінський В. С. На заре книгопечатания. Л., 1959.
- Макаренко М., 1926** — Макаренко М. Оригинация української книжки XVI—XVIII ст.— «Труды Українського наукового інституту книгознавства», т. 1. Українська книга XVI—XVIII ст. К., 1926.
- Максименко Ф. П., 1959** — Максименко Ф. П. Забута сторінка з історії слов'янського друкарства.— «Slavia», 1959, № 2.
- Маслов С. І., 1924** — Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.— «Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3.
- Мацюк О. Я., 1964** — Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова.— НІБ, 1964, № 3 (65).
- Мацюк О. Я., 1971** — Мацюк О. Я. Ще про початки книгодрукування на Україні.— «Архіви України», 1971, № 1.
- Микитась В. Л., 1961** — Микитась В. Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Ужгород, 1961.
- Микитась В. Л., 1965** — Микитась В. Л. Видання Івана Федорова на Закарпатській Україні.— У зб.: Українська книга. К.—Х., 1965.
- Мильников А. С., 1971** — Мильников А. С. Чешская книга. Очерки истории. М., 1971.
- Немировский Е. Л., 1962** — Немировский Е. Л. Историографические заметки о начале книгопечатания на Руси.— У зб.: Книга, 7. М., 1962.
- Немировский Е. Л., 1963** — Немировский Е. Л. Очерки историографии русского первопечатания.— У зб.: Книга, 8. М., 1963.

- Немировский Е. Л., 1964* — Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. М., 1964.
- Немировский Е. Л., 1968* — Немировский Е. Л. Выдающийся памятник русской и украинской культуры. — «Полиграфия», 1968, № 11.
- Немировский Е. Л.,* — Немировский Е. Л. Первопечатник Иван Федоров в краковском университете. — «Советское славяноведение», 1969, № 1.
- Немировский Е. Л., 1971* — Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания, М., 1971.
- Немировский Е. Л., 1972* — Заметки о славянском первопечатании. — У зб.: Книга и графика. М., 1972.
- Неміроўскі Я. Л., 1968* — Неміроўскі Я. Л., Іван Федараў і Петр Цімафееву. Мсціслаўц у Беларусі. — У зб.: 450 год беларускага книгадрукавання. Мінск, 1968.
- Панькевич І., 1970* — Панькевич І. Культурно-історичне значення покрайніх записів. — «Науковий зборник Музею української культури у Свидниці», 4, кн. 2. Пряшів, 1970.
- Перетц В. Н., 1900* — Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы, т. 1, ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI в. на великорусскую. К истории Богосласника. Спб., 1900.
- Перетц В. Н., 1911* — Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир. К., 1911.
- Пічэтка У., 1926* — Пічэтка У. Беларускае адраджэнье у XVI ст. — У зб.: Чатырахсацьцезыце беларускага друку. Мінск, 1926.
- Протасєва Т. Н., 1959* — Протасєва Т. Н. Описание первопечатных русских книг. — У зб.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959.
- Протасєва Т. Н., Щепкина М. В., 1959* — Протасєва Т. Н., Щепкина М. В. Сказания о начале московского книгопечатания. — У зб.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959.
- Прошин Г. Г., 1966* — Прошин Г. Г. Введение книгопечатания в России и православная церковь. — У зб.: Вопросы преодоления религиозных пережитков в СССР. М.—Л., 1966.
- Романовський В. О., 1926* — Романовский В. О. Друкар Іван Федорович, його життя та діяльність. — «Труди Українського наукового інституту книгознавства», т. 1. Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. К., 1926.
- Ружицький Е. Й., 1971* — Ружицький Е. Й. До біографії Івана Федорова. — «Архіви України», 1971, № 4.
- Ружицький Е. Й., 1972* — Ружицький Е. Й. Нові дані про останній період життя та смерть Івана Федорова. — «Архіви України», 1972, № 5.
- Сапунов Б. В., 1958* — Сапунов Б. В. К вопросу о прекращении деятельности первых типографий в Москве. — ТОДРЛ, т. 12. М.—Л., 1958.
- Сапунов Б. В., 1958* — Сапунов Б. В. Иван Федоров как писатель. — ТОДРЛ, т. 14. М.—Л., 1958.
- Свенцицкий И. С., 1908* — Свенцицкий И. С. Опись музея Ставропигийского института во Львове. Львов, 1908.
- Свенцицкий И. С., 1924* — Свенцицкий И. С. Початки книгопечатання на землях України. Женева, 1924.
- Сидоров А. А., 1951* — Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М.—Л., 1951.
- Сидоров А. А., 1959* — Сидоров А. А. Художественно-технические особенности славянского первопечатания. — У зб.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959.
- Сидоров А. А., 1964* — Сидоров А. А. Узловые проблемы и нерешенные вопросы истории русского книгопечатания. — У зб.: Книга, 9. М., 1964.
- Симмонс Дж. С. Г., 1963* — Симмонс Дж. С. Г. О некоторых старопечатных кириллических книгах в Дублине. — У зб.: Книга, 8. М., 1963.
- Скарына Ф., 1969* — Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоў. Мінск, 1969.
- Тихомиров М. Н., 1959* — Тихомиров М. Н. Начало книгопечатания в России. — У зб.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959.
- Толстой Н. И., 1963* — Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языка позднего периода. — У зб.: Славянское языкознание. М., 1963.
- Толстой М. И., 1968* — Толстой М. И. Роль кирило-мефодіївської традиції в історії східно- і південнослов'янської писемності. — У зб.: Питання походження і розвитку слов'янської писемності. К., 1968.
- Українські письменники, 1960* — Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. Уклад і передмобу написав Л. Є. Макновець. К., 1960.
- Франко І., 1910* — Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910.
- Харлампович К., 1898* — Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в. Казань, 1898.
- Щепкин В. Н., 1967* — Щепкин В. Н. Русская палеография. М., 1967.
- Щепкина М. В., 1959* — Щепкина М. В. Переводы предисловий и послесловий первопечатных книг. — У зб.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959.
- Barnicot J. D. A., Simmons J. S. G., 1951* — Barnicot J. D. A. and Simmons J. S. G. Some unrecorded early printed Slavonic books in English libraries. — «Oxford Slavonic Papers», vol. 2, 1951.

- Bolognetto A. 1938* — Bolognetto A. *Epistolae et acta 1581—1585*. Ed. E. Kuntze, pars 2. (Monumenta Poloniae Vaticana, t. 6). Cracoviae, 1938.
- Bostel F. 1902* — Bostel F. *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*. — «Pamiętnik Literacki», zesz. 2, Lwów, 1902.
- Bošnjak M. 1967* — Bošnjak M. O štampariji, štampatu i izdavaču ukrajinskih inkunabula na narodnom jeziku. Zagreb, 1967.
- Bošnjak M. 1970* — Bošnjak M. *Slavenska inkunabulistica*. Zagreb, 1970.
- Drukarze, 1959* — Drukarze dawnej Polski. Z. 5: Wielkie księstwo Litewskie. Opracowali Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Wrocław—Kraków, 1959.
- Drukarze, 1960* — Drukarze dawnej Polski. Z. 6: Małopolska — Ziemia ruska. Opracowali Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Wrocław—Kraków, 1960.
- Fletcher G. 1964* — Fletcher Giles the Elder. The English work. Edited by Lloyd E. Berry. Madison, 1964.
- Freidhoff G. 1972* — Freidhoff G. Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius-Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/81). Frankfurt am Main, 1972.
- Gębarowicz M. 1966* — Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI—XVIII w. — «Roczniki Biblioteczne», t. 10, z. 1—2. Warszawa, 1966.
- Gębarowicz M. 1969* — Gębarowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. — «Roczniki Biblioteczne», t. 13, z. 3—4. Warszawa, 1969.
- Grasshoff H., Simmons J. S. G. 1969* — Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ivan Fedorovs griechisch-russischkirchenславisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar von 1578/1580. — «Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst». Jahrgang 1969, N 2. Berlin, 1969.
- Ivan Fedorov's Primer, 1955* — Ivan Fedorov's Primer (Published by Jakobson R.) — «Harvard Library Bulletin», vol. 9, N 1, 1955.
- Ptaszycki S. 1886* — Ptaszycki S. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku. — «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności», t. IX. Kraków, 1886.
- Simmons J. S. G. 1963* — Simmons L. S. G. New finds of old Cyrillic books. — «The Times Literary Supplement», N 3213. London, 1963.
- Simmons J. S. G. 1968* — Simmons J. S. G. Early-printed Cyrillic Psalters at Lambeth and Valetta. — «Solanus» (London National Central Library), N 3, July, 1968.
- Tyrrell E. P., Simmons J. S. G. 1963* — Tyrrell E. P., Simmons J. S. G. Slavonic books before 1700 in Cambridge libraries. Reprinted from «Transactions of the Cambridge Bibliographical Society», vol. 3, 5. Cambridge, 1963.
- Tomescu M. 1968* — Tomescu M. Istoria cărții românești, București, 1968.
- Vladimirovas L. 1966* — Vladimirovas L. Ivano Fiodorovo ir jo bendarbarbiu veikla ir jos reikšme spaudos vystymuisi Lietuvoje ir Ukrainoje. — «Rusu knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva», Vilnius, 1966.
- Zubrzycki D. 1836* — Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów, 1836.
- Zwoliński P. 1963* — Zwoliński P. Psalmów kilka słowiańskich Lukasza Górnickiego i ich pierwowzór. — «Slavia Orientalis» 1963, N 2.

II.

Бойко, Максим. Історично-бібліографічний нарис друкарства Волині, 1578–1830. Блумінгтон, Індіана, ОБВ., 1972, 204 л.

ІЛАРІОН, Митр. Князь Костянтина Острозького і його культурна праця; історична монографія. Вінніпег, 1958, 216 стор. іл.

Машталір, Р. М. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, "Вища школа", 1974, 163 стор.

Шумовський, Петро. Остріг; історичний нарис. Передм. В. Сенютовича-Бережного. Напис на окладинці В. Шумінського. Вінніпег, 1964, 128 ст., іл. (Прапі Інституту Дослідів Волині, ч. 11)

Бойко, Максим. Книгодрукування в Почасеві й Кремянці та мадрівні друкарі. Блумінгтон, Індіана, 1980, 161 стор., 1 л.

ДУМКИ НА ЗАКІНЧЕННІ

Після написання статті, докладу, чи розвідки, а тим більше цього зібрання компіляцій різних авторів, насуваються певні думки і питання якими слід поділитися з читачами.

Передовсім, розділ "Видання Острозької друкарні" не слід уважати за повний та авторитетний список – це лише преліменарний перелік видань зо всіма сумнівними і неповними назвами з метою поглибити в майбутнім над ними докладніші студії, дослідження для остаточного устійження тотожності. Справа в тому, що деякі назви зовсім не описані; заголовки деяких взяті зо змісту, інші назвиувійшли до каталогів з особистих міркувань бібліографа, як, напр. "Пасалтир і Новий Завіт", інші подають тільки "Новий Завіт" (1580). Ці рідкісні "розкидані" майже по всім світі, а крім цього більшість на богословські теми, які на рідних землях неохоче розробляються, бо там увійшло в моду розробляти друкарство лише "Федоровичівського періоду, 1574-1583". Не зовсім зрозуміле для відносин у сучасній Україні.

Декого може вражати уживання компіляцій з одночасним запитом: а чому не складати повніших друкованих монографій? На це складається дві причини, перша: а) За яку не взята тему з ділянки друкарства – вона гіперська, що вимагає вперше зібрати матеріали, а потім писати розвідку. б) Друкована монографія коштуватиме тисячі доларів, які продаж поверне лише десяту долю. Одна особа цього діягнути не може, а засібних добродійних установ у нас не має. За останні десятиліття бібліозначчого матеріалу на еміграції прибуло дуже мало, бо скромні архіви залишилися на рідних землях.

Друкарство Волині заступлене десятками статей, іноді тільки переповіданням вже відомого, багатьом знаного, а до сушільних праць слід зарахувати "Історія українського друкарства" митро. Іларіона, ча рідних землях Я.Л.Ісаєвича, "Першодрукар Іван Федоров"…(1975), Е. Л. Немировський, "Начало книгопечатання на Україні…" (1974) та ще кілька навів. Перша праця вже застаріла, але джерельна, а дотого я її маю репродуковану, тому компіляції виготовити годі. Отже, неминуче виготовляти збірники матеріалів, вибурювати бібліографічні назви до теми друкарства для дослідників, що в майбутнім будуть працювати в більш сприятливих умовах.

Чергове завдання з ділянки друкарства Волині – Почаївська, Кременецька та мандрівні друкарні в Рахмакові, Чорній, Луцьку та інших містах. У нас на еміграції є тільки один позитивний атут – свобода писати і друкувати, але гальмо стає брак людей розробляти вищезазначену ділянку. Позатим ми працюємо ізольовано без жодної виміни думок між собою. Наші наукові установи без стало-го бюджету не можуть належно працювати; "народна колекта" цієї прогалини ніколи не виловить. Все що дотепер зробилося, робиться, чи ще буде робитися – за рахунок панщини ідейних одиниць, або жертвенних патріотів.

Неприродно легка наша вага в міжнародних відносинах зумовлена також браком інформацій на бібліотечних політиках; у нас є все, що мають інші народи, але воно не виявлене в такій формі, щоб наш далекий співжитель міг це сприяти своїм розумом та поглибити своє знання про наші справи.

